

ศึกษาวิเคราะห์อภยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์
ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

AN ANALYTICAL STUDY OF THE LAVIJNA OF THE CONCEPT
OF YOGIC RA BUDDHIST PHILOSOPHY IN THE VIEW
OF THE THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY

นางสาวกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน

ดุขฉินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฉินิพนธ์
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาวิเคราะห์อภยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนัก
โยคจารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

นางสาวกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐิบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑
(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of the *layavijñāna* of the Concept
of *Yogic* Buddhist Philosophy in the View of
the Theravāda Buddhist Philosophy

Miss Kanokwan Karunarittiyothin

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
B.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์หาลยวิญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา ปรัชญา

(พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(พระมหามวินทร์ ปุริสูตตโม, ผศ.ดร.)

..... กรรมการ
(พระครูโกศลศาสนบัณฑิต, ผศ.ดร.)

..... กรรมการ
(พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.)

..... กรรมการ
(ผศ.ดร. ณัทธิร์ ศรีดี)

..... กรรมการ
(ดร. แสง นิลนามะ)

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

พระครูโกศลศาสนบัณฑิต, ผศ.ดร. ประธานกรรมการ
พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร. กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

.....
(นางสาวกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน)

ชื่อคุณนิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์อภยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท
ผู้วิจัย	: นางสาวกนกวรรณ กรณาฤทธิโยธิน
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ปรัชญา)
คณะกรรมการควบคุมคุณนิพนธ์	: พระครูโกศลศาสนบัณฑิต (ภุชณะ ตรุโณ), ผศ.ดร., ป.ธ. ๓, พธ.บ. (การบริหารการศึกษา), พธ.ม. (ปรัชญา) Ph.D. (Philosophy). : พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปญโญ), ศ.ดร., ป.ธ. ๙, ศษ.บ. (การสอนมัธยมศึกษา), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา) Ph.D. (Pali & Buddhist Studies).
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณนิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาวิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ และ (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า วิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอภิปรัชญาเชิงสังขนิยม เพราะหลักการที่มีอยู่ว่า วิชญาณมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย และเพราะวิชญาณเป็นปัจจัย นามและรูปจึงมี วิชญาณเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าจิตหมายถึงการที่จิตรู้แจ้งอารมณ์ โดยมีความหมาย ๔ นัย คือ (๑) รู้คิด (๒) รู้ก่อ (๓) รู้สั่งสม และ (๔) กระทำให้วิจิตร ปรากฏอยู่ในชั้น ๕ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าโดยประเภทคือวิชญาณ ๖ เป็นวิชญาณมีกระบวนการเกิดดับตลอดเวลาเป็นไปตามฐานะบทบาทและหน้าที่ของตน

ส่วนอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์เป็นอภิปรัชญาจิตนิยม เพราะโยคจารย์ถือว่า “อภยวิชญาณเป็นความจริงแท้เดียวที่มีอยู่” โดยนำเสนอว่า อภยวิชญาณเป็นสิ่งที่อยู่จริงเพียงอย่างเดียว วัตถุภายนอกไม่มีอยู่จริงเป็นเหมือนความฝันหรือภาพลวงตา มีความหมายอยู่ ๓ นัย คือ (๑) รู้เก็บ (๒) รู้ก่อ และ (๓) รู้ปรุง โดยประเภทของอภยวิชญาณมี ๘ ทั้งหมดมีอยู่เพื่อรับรู้โลกภายนอกและสร้างโลกภายใน โดยเฉพาะอภยวิชญาณคือปฐมวิชญาณเป็นมูลฐานโลก เก็บก่อสร้างสรรค์สรรพสิ่ง

พุทธปรัชญาเถรวาทมองอภยวิชญาณของสำนักโยคจารย์ว่า เป็นอภิปรัชญาจิตนิยมสุดโต่งคือความเห็นที่วิชญาณเที่ยงแท้ หรืออภยวิชญาณรองรับการบรรลุเป้าหมายอันสูงสุด คือความรู้แจ้งหรือการตรัสรู้ปุคคลศุณยตาและธรรมศุณยตา

- Dissertation Title** : An Analytical Study of the *layavijñāna* of the Concept of Yogic Buddhist Philosophy in the View of the Theravada Buddhist Philosophy
- Researcher** : Miss Kanokwan Karunarittiyothin
- Degree** : Doctor of Philosophy (Philosophy)
- Dissertation Supervisory Committee**
- : Phra Krugosonshasanapantita (kisana Taruno),
Asst.Prof. Dr., P li III, B.A. (Educational Administration), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy).
- : Phra Rajapariyattikawi (Somjin Sammapanño), Prof. Dr.,
P li IX, B.A. (Secondary teaching), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (P li and Buddhist Studies).
- Date of Graduation** : May 28, 2018

Abstract

This dissertation has three objectives :- 1) to study the *Viññāna* in Theravada Buddhist Philosophy, 2) to study the *layavijñāna* in the concept of Yogic Buddhism, and 3) to analytical study of the *layavijñāna* in the concept of Yogic Buddhism according to the view of the Theravada Buddhist Philosophy. This research is used by the documentary research, which is the critical analysis.

The result of research found that the issue of *Viññāna* in Theravada Buddhist Philosophy is Realism, because the principle that soul arises because mental formation is as condition, because consciousness (*Viññāna*) is as condition and then mind and body arises. The consciousness is called mind, it means the mind having known in mental objects, there are four meanings; (1) knowing thought, (2) knowing building, (3) knowing collection, and (4) knowing fineness. These are appeared in the five Aggregates and the twelve Dependent Originations. It is classified into the six consciousnesses as cross the world and in the present life. All consciousnesses have just shown to be the *Ti-Lakkhana* or the Dependent Origination, it said that the process of rising – falling according to its functions.

Then the concept of *layavijñāna* in Yogic Buddhism is idealism. Yogic Buddhism holds that “*Vijñāna* or mind is only one reality that exists” it is to present that the mind is the only thing to exist. The external objects do not exist as a dream or an illusion. It has three meanings; (1) knowing accumulation, (2) knowing creation, and (3) knowing the mental formation. The *Vijñāna* is classified into eight kinds to know external and internal world. It is especially the *layavijñāna* which is the first consciousness as basis of the world to collect, to keep, and to create all things.

Theravada Buddhist Philosophy had view to *layavijñāna* in Yogic Buddhism that it is an extremely idealism that is consciousness is permanent, *layavijñāna* has guaranteed the ultimate achievement, which is the understand thoroughly or the enlightenment of emptiness from the person and emptiness from the doctrines.

กิตติกรรมประกาศ

ดุขฉุฉนัฟนัฟฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้อย่างสมบูรณัฟแบบ เนื่องจากการได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากคณาจารย์และผู้มีพระคุณดั่งต่อไปนี้ ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณพระราชปรียัติกวี,ศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ ซึ่งเป็นกรรมการควบคุมดุขฉุฉนัฟ และเป็นผู้ที่ให้สติปัญญาความรู้ทางด้านพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน มาตั้งแต่สมัยที่ผู้วิจัยศึกษาอยู่ในระดับปริญญาโท ซึ่งนับว่าเป็นการวางรากฐานที่สำคัญที่สุดอย่างยิ่งของการศึกษาในระดับปริญญาเอก ทำให้ผู้วิจัยมีพัฒนาการทางสติปัญญา ความคิดวิเคราะห์วิจารณ์ รวมถึงเกิดความศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง หนักแน่น มั่นคงมากยิ่งขึ้น ขอกราบขอบพระคุณ พระครูโกศลศาสนบัณฑิต,ศ.ดร. ประธานควบคุมดุขฉุฉนัฟ ที่ได้ถ่ายทอดวิชาความรู้ด้านปรัชญามาเมื่อครั้งที่ผู้วิจัยศึกษาอยู่ในระดับปริญญาโท จนถึงระดับปริญญาเอก ด้วยความเมตตาช่วยเหลือให้คำแนะนำ ปรึกษา ชี้แนะ ให้ข้อคิดเห็น รวมถึงเป็นผู้สร้างกำลังใจอย่างดีเยี่ยม ในช่วงเวลาที่ผู้วิจัยหมดเรี่ยวแรง

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบูรณัฟ วุฑฒิกโร,ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้มอบข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการทำดุขฉุฉนัฟฉบับนี้เพื่อใช้ในการค้นคว้า อ้างอิง เพื่อให้งานมีมาตรฐานมากยิ่งขึ้น, ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาพรชัย สิริวิโร,ศ.ดร. ผู้อำนวยการหลักสูตรสาขาวิชาปรัชญา ที่ได้ให้โอกาสรวมถึงช่วยผลักดันให้ผู้วิจัยสำเร็จการศึกษาได้ตามกำหนดเวลา และกราบขอบพระคุณ พระมหานพรัตน์ อภิขชโว เลขาธิการหลักสูตรปรัชญา ที่ได้ให้ความเอื้อเฟื้ออำนวยความสะดวกในขณะที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการติดต่อประสานงานในขั้นตอนต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการทำดุขฉุฉนัฟฉบับนี้

อนึ่ง ดุขฉุฉนัฟเล่มนี้จะสำเร็จมิได้เลยหากขาดท่านเหล่านี้ คือประธานคณะกรรมการตรวจสอบดุขฉุฉนัฟคือ พระมหามชวินทร์ ปุริสุตโต,ศ.ดร. และกรรมการตรวจสอบอีก ๒ ท่านคือ ศ.ดร.ณัฟธีร์ ศรีดี และอาจารย์ ดร.แสวง นิลนามะ ที่ช่วยตรวจสอบพร้อมชี้แนะขุมทรัพย์ในทุกส่วน จนทำให้ดุขฉุฉนัฟเล่มนี้ทรงคุณค่ายิ่งนัก

ขอขอบพระคุณท่านอาจารย์ ดร.บุญเลิศ โอสถุสุ ผู้อำนวยการหลักสูตรธรรมนิเทศ ผู้ที่เป็นทั้งกัลยาณมิตรและคู่บ่าเพ็ญบารมี เพื่อการพัฒนาสติปัญญาในด้านการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน รวมถึงให้การช่วยเหลือเอื้อเฟื้อผู้วิจัย ในด้านการค้นคว้าข้อมูลความรู้ทางวิชาการ เพื่อประกอบการทำดุขฉุฉนัฟฉบับนี้ให้มีเนื้อหาที่สมบูรณัฟมากยิ่งขึ้น ขอขอบใจ คุณดวงดี โอสถุสุ น้องชายที่คอยช่วยตรวจสอบบทคัดย่อภาษาอังกฤษให้ได้ทุกครั้งดั่งที่ใจต้องการ, ขอกราบขอบพระคุณบิดา มารดา ผู้ที่ให้โอกาสผู้วิจัยได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ได้รับการศึกษาอบรมเลี้ยงดู ให้อิสระในการดำเนินชีวิต ไม่ปิดกั้นการพัฒนาศักยภาพทางด้านจิตวิญญาณ, ขอขอบใจ ดร.บุษราพร เหลืองมาลาวัฒน์ เพื่อนรักที่เป็นมิตรแท้ ที่คอยให้กำลังใจ และร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมานานจนเป็นส่วนหนึ่งในชีวิต ขอขอบใจ น.ส.ทิพวรรณ แม้นเจริญ น้องสาวทางธรรมที่คอยช่วยอำนวยความสะดวกให้ทุกเวลาดั่งที่ใจต้องการ และขอระลึกถึงคุณของสัตว์เลี้ยงที่ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เจ้ากั๊ก, ลูกตาล, คุณยายคิน คุณหลานนุ่น, เจ้าแสบ รวมถึงทุกชีวิตที่ไม่ได้เอ่ยถึง สรรพสัตว์เหล่านี้ได้เกิดมาให้ความสุขอยู่กับผู้วิจัย

มาตั้งแต่วัยเด็ก แม้ในขณะที่ผู้วิจัยสวดมนต์ นั่งกรรมฐาน สัตว์เลี้ยงทุกชีวิตเหล่านี้ก็คอยหมอบนอน อยู่รอบกายเสมอจนกระทั่งสิ้นชีวิตจากโลกนี้ไป

สุดท้ายนี้ ขอกราบสำนึกในพระคุณที่มีมากมายมหาศาลของครูบาอาจารย์ ที่เปรียบได้ดัง “พ่อผู้ให้ทั้งชีวิต” ของผู้วิจัย พระธรรมสิงหบุราจารย์ (หลวงพ่ोजรัญฐิตธมโม) วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี ที่ได้ให้ทั้งความเมตตา อบรม สั่งสอน เคี่ยวเข็ญ ให้ผู้วิจัยทั้งทางด้านวิปัสสนากรรมฐาน รวมถึงทุกด้าน ของการพัฒนาชีวิตและจิตวิญญาณ ความสำเร็จทั้งหมดในดุชนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเพื่อ เป็นอาจารย์บูชาสืบต่อไป

นางสาวกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน

๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญรูป/แผนผัง/ตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ซ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๑
๑.๙ กรอบแนวคิด	๑๑
บทที่ ๒ วิทยุญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท	๑๒
๒.๑ ความหมายของวิทยุญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท	๑๒
๒.๒ ความเป็นมาและพัฒนาการของวิทยุญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท	๑๔
๒.๓ ประเภทของวิทยุญาณ	๒๑
๒.๓.๑ วิทยุญาณในชั้น ๕	๒๑
๒.๓.๒ วิทยุญาณในวิทยุญาณ ๖	๒๒
๒.๓.๓ วิทยุญาณในปฏิจจสมุปบาท ๑๒	๒๓
๒.๔ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิทยุญาณ	๒๔
๒.๕ วิทยุญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด	๓๐
๒.๖ การตีความเรื่องวิทยุญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท	๓๒
๒.๗ สรุป	๓๗
บทที่ ๓ อalayavijñāna ตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร	๓๙
๓.๑ นิยามและความหมายของalayavijñāna	๓๙
๓.๒ ความเป็นมาและพัฒนาการของalayavijñāna ในพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร	๔๑

๓.๓ ประเภทของอาลยวิชญาณ	๔๙
๓.๓.๑ ประเภทที่ ๑ อาลยวิชญาณ	๔๙
๓.๓.๒ ประเภทที่ ๒ กलिष्णมโนวิชญาณ	๔๙
๓.๓.๓ ประเภทที่ ๓ ประพฤติวิชญาณ	๔๙
๓.๔ ฐานะบทรบาทและหน้าที่ของอาลยวิชญาณ	๕๐
๓.๕ อาลยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด	๕๖
๓.๖ การตีความอาลยวิชญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร	๕๙
๓.๗ สรุป	๖๒
บทที่ ๔ อาลยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท	๖๔
๔.๑ พัฒนาการและสารัตถของวิญญานและอาลยวิชญาณ	๖๔
๔.๒ ประเภทของวิญญานและอาลยวิชญาณ	๗๒
๔.๓ ฐานะบทรบาทและหน้าที่ของวิญญานและอาลยวิชญาณ	๗๔
๔.๔ วิญญานและอาลยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด	๘๑
๔.๕ การตีความวิญญานและอาลยวิชญาณ	๘๓
๔.๖ สรุป	๘๙
บทที่ ๕ สรุป ข้อวิจารณ์และข้อเสนอแนะ	๙๑
๕.๑ สรุปและข้อวิจารณ์	๙๑
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๔
บรรณานุกรม	๙๖
ประวัติผู้วิจัย	๙๙

สารบัญรูป/แผนผัง/ตาราง

เรื่อง	หน้า
รูปที่ ๑ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิต (ปัญญาทวารวิถี อติมหันตารมณ)	๒๖
รูปที่ ๒ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิต ทางมนทวารวิถี วิภูตารมณ	๒๘
แผนผังที่ ๑ การทำงานหรือหน้าที่หลักของวิญญาณหรือจิต ๘ อย่าง	๓๑
แผนผังที่ ๒ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณ กสิขมมโนวิชญาณ ประพตติวิชญาณ	๕๕
ตารางที่ ๑ แสดงคำไวพจน์ของวิชญาณและวิญญาณ	๖๖
ตารางที่ ๒ แสดงทัศนะของสำนักโยคจารและพุทธปรัชญาเถรวาท	๗๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้อักษรย่อชื่อคัมภีร์

ดัชนีนิพนธ์เล่มนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๔๙๙ หน้า ๒๒๐ เป็นต้น

การอ้างอิงอรรถกถาภาษาไทยใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (ไทย) ๒/๔๖๔/๓๑๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา ภาษาไทย เล่ม ๒ ข้อ ๔๖๔ หน้า ๓๑๘.

การอ้างอิงปกรณ์วิเสสฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๐. ซึ่งหมายถึง วิสุทธิมงคลปกรณ์ เล่มที่ ๑ หน้าที่ ๑๐

การอ้างอิงฎีกาปกรณ์วิเสสฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยข้อ/หน้า ตัวอย่าง ฎีกาวิณี. (บาลี) ๒๐/๒๐. หมายถึง อภิธมมตฎีกาวิณีฎีกา ข้อที่ ๒๐ หน้าที่ ๒๐

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิวารค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณาสก	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สหายนวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก สังคณี (ภาษาไทย)

อภิ.วิ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ก.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.ม.อ.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	สมันตปาสาทิกา	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
---------	-------	-------------	---------------	----------------	-----------

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	(ไทย)	= ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	สีลกชั้นธรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.	(ไทย)	= ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย)	= มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ข.อ.	(ไทย)	= ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	= ขุททกนิกาย	ธรรมบท	อรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอก.อ.	(ไทย)	= อังคุตตรนิกาย	มโนรทปุรณี	เอกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ.	(ไทย)	= อังคุตตรนิกาย	มโนรทปุรณี	ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (บาลี)	= วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
------------------	--------------------------------

ฎีกาปกรณ์วิเสส และอื่น ๆ

วิภาวินี. (บาลี)	= อภิธมฺมตถวิภาวินีฎีกา (ภาษาบาลี)
มงฺคล. (บาลี)	= มงฺคลัตถทีปนี (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แนวคิดเรื่องวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้เป็นประเด็นที่ถูกวิพากษ์มากนัก เพราะ “วิญญาณ” นัยหนึ่งเป็นคำที่หมายถึง “จิต” อีกนัยหนึ่งเป็นคำที่หมายถึงการรับรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) ทางหู (โสตวิญญาณ) เป็นต้น ในยุคต่อมา แนวคิดเรื่องวิญญาณนี้ถูกหยิบยกขึ้นมาวิพากษ์เชิงโต้แย้งมาก เช่น แนวคิดเรื่องวิญญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคศาสตร์ โดยเฉพาะประเด็นที่แสดงทัศนะว่า วิญญาณ (วิชญาณ) เท่านั้นเป็นสัจจะวัตถุทั้งหลายเป็นอสัจจะ แนวคิดนี้เรียกว่า “จิตตมาตฺร” ดังปรากฏในลังกาวตารสูตรว่า “โลกเป็นเพียงจิตเท่านั้น” หรือ “ไตรภูมิเป็นเพียงจิตของตนเท่านั้น” หรือ “ภพสามเป็นเพียงจิตเท่านั้น” หรือว่า “จิตแลเป็นบ่อเกิดแห่งภพสาม”^๑ ประเด็นดังกล่าวนี้ได้นำไปสู่การโต้แย้งแตกต่างกันไป แต่การโต้แย้งกระแสหลักที่ได้รับการยอมรับมานานคือการโต้แย้งแบบจิตนิยมทางอภิปรัชญา (Metaphysical Idealism) ที่มองว่า ความจริงทางอภิปรัชญาที่มีอยู่เพียงอย่างเดียวในทัศนะของสำนักโยคศาสตร์คือจิตตมาตฺร (Mind-Only) โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของจิต โดยมีการเปรียบเทียบกับแนวคิดปรัชญาฮินดูคือสำนักอไทวตะ เวทานตะ ซึ่งมีทัศนะว่า “พรหมันเป็นสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด (the Absolute) มีอยู่เพียงอย่างเดียว โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของพรหมัน” และเปรียบเทียบกับปรัชญาจิตนิยมตะวันตก เช่น แนวคิดของเบิร์คเลย์ (Berkeley) ที่มีทัศนะว่า “ความมีอยู่คือการถูกรับรู้ (to be is to be perceived)”^๒ และแนวคิดของเฮเกิล (Hegel) ที่มีทัศนะว่า “จิตสัมบูรณ์ (the Absolute Idea) เท่านั้นที่มีอยู่เพียงอย่างเดียว”^๓

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงนิยมเรียกแนวคิดของสำนักโยคศาสตร์แตกต่างกันออกไปว่า “จิตนิยมสัมบูรณ์ (Absolute Idealism)”, “เอกนิยมทางวิญญาณ (Spiritual Monism)” “จิตนิยมเป็นเลิศ (Idealism par excellence)” และ “จิตนิยมทางอภิปรัชญา (Metaphysical Idealism)” เพราะมองจากหลักการสำคัญของสำนักโยคศาสตร์อยู่ที่การยอมรับว่า จิตเท่านั้นเป็นความ

^๑ D.T. Suzuki, *Studies in The La k vat ra S tra*, (London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972), p. 243, อ้างใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา), *จิตตมาตฺรของนิกายโยคศาสตร์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น*, จัดพิมพ์ในงานครบรอบ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๓๑๒.

^๒ George Berkeley, *The Principles of Human Knowledge with Other Writings*, ed., G.J. Warnock, (London: Fontana, 1985), p. 66. อ้างใน สมภาร พรหมทา, *พระพุทธศาสนามหายาน*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๙๑.

^๓ Th.Stcherbatsky, trans., *Madhy nta-vibha ga: Discourse on Discrimination Between Middle and Extreme*, (Calcutta: Indian Studies, Past and Present, 1971), p.8.

จริงสูงสุดเพียงอย่างเดียว ไม่มีความจริงอื่นนอกจากจิต โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของจิต ต่อมาเมื่อมีการเน้นให้บำเพ็ญเพียร หรือโยคะ (กรรมฐาน) เพื่อควบคุมกายและจิตให้เกิดความสงบ (สมาธิ) คือมุ่งศึกษาให้รู้แจ้งสัจธรรมขั้นสูงสุดโดยวิธีปฏิบัติโยคะได้แก่ “การเข้าสู่ภูมิธรรมทั้ง ๑๐ ของโพธิสัตว์จนหยั่งถึงพุทธจิตในที่สุด”^๔

คำว่า “จิตตมาตฺร” เป็นชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งของ “อาลยวิชญาณ” ซึ่งมีพัฒนาการมาจากแนวคิดเรื่องจิต^๕ อาลยวิชญาณเป็นแนวคิดเชิงอภิปรัชญา เพราะทัศนะที่ว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้น ล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้”^๖ อาลยวิชญาณเป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือเป็นภาพของอาลยวิชญาณซึ่งมีภาวะเป็นอภัยภาค (เป็นกลาง) เกิดดับสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้และนำพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค^๗ นอกจากนี้ อาลยวิชญาณเป็นจิตที่เป็นรากฐานอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วนๆ ซึ่งมีความบริสุทธิ์ประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นครรภ์แห่งพระตถาคต (ตถาคตครรภ์) ดังความในลังกาวตารสูตรที่ว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตครรภ์ มีความงดงาม”^๘ และอาลยวิชญาณดูเหมือนว่าจะมีความยิ่งใหญ่ยิ่งนัก ดังความที่ว่า “สิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งที่มิอยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มิอยู่จริงเพียงอย่างเดียวและไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุ ภายนอกเลย โลกภายนอกต่างหากไม่มีอยู่จริง จึงเรียกว่าจิตตมาตฺร (mind-only)” ซึ่งกลายเป็นประเด็นที่ถูกมองว่า เป็นแนวคิดจิตสัมบูรณ์ (Absolute Mind) เหมือนจิตสัมบูรณ์ของเฮเกิล และพรหมันเป็นสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด (the Absolute) ของสำนัก ่อไหวตะ เวทานตะ

จากที่กล่าวมาข้างต้นผู้วิจัยมองว่า สำนักโยคศาสตร์มีการพัฒนาอาลยวิชญาณไปสู่จิตสากล แต่ไม่อาจจะละทิ้งรากฐานดั้งเดิมของตนไปได้ ดังที่มีประเด็นข้อสงสัยว่า “เป็นไปได้หรือไม่ที่อาลยวิชญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคศาสตร์มีพัฒนาการมาจากสำนักเสาตรานติกะที่แยกออกมาจากนิกาย สรวาทิวาทเพราะยึดพระสูตรเป็นหลัก”^๙ เพราะวิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทโดยสำนักสรวาสตี

^๔ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน(ฉบับปรับปรุงแก้ไข), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๖.

^๕ คำว่า “จิต” ได้รับการพัฒนามาเป็นอาลยวิชญาณ จึงกลายเป็นแนวคิดเรื่องวิชญาณ ๘ คือ (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ขานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) ชิวหาวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ (๗) กลิขณมโนวิชญาณ และ (๘) อาลยวิชญาณ ทุกรายละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, ศ.ดร.), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๔๘-๓๔๙.

^๖ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), หน้า ๑๑๕.

^๗ ไตเซ็ต ไตตาโร ซูซูกิ (Dasetz Teitaro Suzuki), คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (La k vat ra S tra A Mah y n Text), พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาบุญโญ), รศ.ดร. แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า (๒๗).

^๘ The La k vat ra S tra, trans. by D.T. Suzuki, p. 282.

^๙ วัชรระ งามจิตระเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗.

วาทหรือไวยาชิกะ ซึ่งเป็นสำนักหนึ่งในพุทธศาสนา ๑๗ นิกายที่แยกตัวออกมายึดคัมภีร์อภิธรรมที่เป็นภาษาสันสกฤตนำเสนอแนวคิดที่ว่า “สรรพสิ่งมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน”^{๑๐} หรือสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ดังนั้น สำนักสรวาสติวาทจึงมีทัศนะว่า “วิญญานมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน” หรือวิญญานเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ส่วนสำนักเสตรานติกะ เป็นสำนักที่ไม่ยอมรับสำนักสรวาสติวาท จึงเกิดแยกตัวออกจากนิกายกัสสปิกวาทแล้วเน้นพระสูตรในพระสูตรตันตปิฎกมีแนวคิดที่ว่า “สรรพสิ่งว่าง หรือสิ่งทั้งปวงว่าง”^{๑๑} ดังนั้น เสตรานติกะจึงมีทัศนะว่า วิญญานว่าง หมายถึงว่างจากบุคคล ตัวตน เราเขา และว่างแห่งธรรมจริง ๆ ดังนั้น การศึกษาวิเคราะห์อภิลักขิตตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทในครั้งนี้ ผู้วิจัยสนใจศึกษาวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทโดยตั้งคำถามวิจัยว่า “วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร” ต่อจากนั้นศึกษาอภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ โดยตั้งคำถามวิจัยว่า “อภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์เป็นอย่างไรและมีเนื้อหาอย่างไรบ้าง และศึกษาวิเคราะห์อภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยตั้งคำถามวิจัยว่า “พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะต่ออภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์อย่างไรบ้าง เป็นลำดับต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์อภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ อภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะต่ออภิลักขิตตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์เป็นอย่างไรบ้าง

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

เนื่องจากคุษฎีนิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อภิลักขิตตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร จึงกำหนดขอบเขตการวิจัยดังต่อไปนี้

^{๑๐} วัชระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โฟร์-วัน พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

^{๑๑} คุรยละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, รศ.ดร.), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

๑.๔.๑ ข้อมูลเอกสารหรือหลักฐานของพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยได้กำหนด คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ บทความ งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องแนวคิดเรื่องวิญญูณทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๑.๔.๒ ข้อมูลเอกสารหรือหลักฐานของพุทธปรัชญามหายานสำนักโยคอาจารย์ คือ คัมภีร์ลัทธิเต๋าพุทธ ทศกมุทิสสูตร สันตินิโรจนาสูตร โยคจารย์ภูมิศาสตร์ ตรัสภาวนิเทศ เป็นต้น รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ บทความ งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องอภยวิญญูณทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

อภยวิญญูณ หมายถึง วิญญูณที่เป็นมูลฐานที่ทำหน้าที่รู้เก็บก่ รู้ปรุง เพื่อรับรู้โลกภายนอกและสร้างโลกภายในหรือสร้างสรรค์สรรพสิ่ง

ภวังคจิต หมายถึง ปกติจิต หรือปกติมโน มีธรรมชาติเป็นกลางคือไม่เป็นบุญไม่เป็นบาปหรือไม่เป็นผลของอะไร เป็นจิตที่เป็นองค์แห่งภพชาติ หรือเป็นที่สะสมนิสัยสันดาน หรือเป็นจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต คือตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ (คือเกิดมาจนกระทั่งตายไป)

ประพจน์วิญญูณ (ปวัตติวิญญูณ) หมายถึง วิญญูณที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ตรงกับภาษาบาลีว่าปวัตติวิญญูณ

กลียุณนัส หรือมณัส หมายถึง จิตระดับกลางที่ทำงานคิดปรุงแต่งอารมณ์ภายใต้การครอบงำของกิเลส

วิกัลปะ หมายถึง การคิดปรุงแต่งหรือคิดแบ่งแยกเป็นทวิภาวะระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรับรู้หรือระหว่างสิ่งที่ถูกยึดถือกับผู้ยึดถือ (คราหะ-คราหะ)

นิรวิกัลปะ หมายถึง การคิดไม่คิดปรุงแต่งหรือไม่คิดแบ่งแยก เป็นคำอธิบายภาวะจิตที่เข้าถึงความหลุดพ้นแล้ว มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า “นิรวิกัลปะชญาณ” หมายถึงญาณหรือปัญญาที่รู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่มีการคิดแบ่งแยกเป็นทวิภาวะ

สำนักโยคจารย์ หมายถึง หมายถึง สำนักที่ยึดวิธีปฏิบัติโยคะหรือสมาธิมุ่งการเข้าสู่ภูมิธรรม หรือเน้นข้อปฏิบัติทางใจเป็นหลัก มีแนวคิดที่ว่า “จิตเท่านั้นที่มีอยู่เพียงอย่างเดียว โลกภายนอกไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงมายาภาพที่จิตสร้างขึ้นเท่านั้น”

พุทธปรัชญามหายาน หมายถึง หลักการหรือแนวคิดทางปรัชญาที่มีพัฒนาการมาจากสำนักสรวาสตีวาท และสำนักเสาตรานติกะ ในดุษฎีนิพนธ์เรื่องนี้ ผู้วิจัย หมายถึง สำนักมหายิมิกะ และสำนักโยคจารย์

วิญญูณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ทางทวาร ๖ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้แจ้งรส การรู้แจ้งสัมผัส และการรู้แจ้งความนึกคิด

จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้คิดอารมณ์ รวมถึงรู้ก่ รู้สั่งสม และทำให้วิจิตร

มโน หมายถึง ธรรมชาติที่นึกคิด

มณัส หมายถึง ธรรมชาติที่คิด ปรุงแต่งอารมณ์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Literatures Review) ครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งไปที่เรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท เรื่องอภยวิญญานตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ และศึกษาวิเคราะห์อภยวิญญานตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท จึงจะนำเสนอเฉพาะเอกสารและงานวิจัยที่เห็นว่าจะทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่เท่านั้น

๑.๖.๑ หนังสือแปลและหนังสือ

๑) เสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวไว้ว่า คำว่า “อภยวิญญาน” หมายถึงวิญญานที่เป็นแหล่ง เป็นที่อาศัย หรือเป็นเสมือนเรือนค้ำสำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ต่างๆ (สรวพีชก) เช่น กิเลส ละเอียดอ่อน (อาศรัย/อนุสัย) ผลกรรมตีกรรมชั่ว และวาสนา คือ ความเคยชินหรืออุปนิสัยต่างๆ ดังที่ท่านสเถียรกล่าวไว้ในมหายานปัญญาชั้นศาสตรว่า “อภยวิญญานนี้ เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งเก็บรวบรวมสรรพพีชนั่นเอง อนึ่ง เพราะเป็นที่เก็บแห่งอัสมิมานะ...”^{๑๒}

๒) พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ได้นำเสนอประเด็นอภยวิญญาน ในหนังสือเรื่อง “พุทธปรัชญา”^{๑๓} สรุปความได้ว่า คำว่า “จิต” ได้รับการพัฒนามาเป็นอภยวิญญาน จึงกลายเป็นแนวคิดเรื่องวิญญาน ๘ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (๒) โสทวิญญานจิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (๓) ชานวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิญญานจิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย และ (๖) มโนวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจหรือการนึกคิดอารมณ์ต่าง ๆ (๗) กลิขณมโนวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้สึกว่าเป็นตัวเอง (๘) อภยวิญญาน จิตทำหน้าที่เก็บและก่อดรรพสิ่ง

๓) วัชระ งามจิตรเจริญ ได้นำเสนอประเด็นวิญญานในหนังสือเรื่อง “พุทธศาสนาเถรวาท”^{๑๔} สรุปความได้ดังนี้ คือ วิญญาน ๖ มีจักขุวิญญานเป็นต้น ได้แก่ วิปากวิญญานที่เป็นโลกิยะ ๓๒ ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ (คืออุปาทาขณะหรือขณะเกิดอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิต) และในปวัตติกาล (ช่วงเวลาหลังปฏิสนธิกาลคือตั้งแต่ฐิติขณะหรือขณะที่ยังดำรงอยู่ อันเป็นขณะที่สองของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไปจนถึงจุดกาลคือขณะจุดจิตเวลาตาย) จิตนับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จุด) ระหว่างนี้เรียกว่า กายมนุษย์วิญญานที่ทำหน้าที่ในขณะนี้คือวิญญาน ๖ เพราะเป็นวิปากวิญญานหรือวิปากจิตที่เกิดด้วยอำนาจกรรมคือสังขารที่ทำไว้ อีกนัยหนึ่ง วิญญาน ๖ ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญานในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปวัตติวิญญานที่เกิดขึ้นในป

^{๑๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, **ขุมนุมพระสูตรมหายาน**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๓๕๗.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์,รศ.ดร.), **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๔๘-๓๔๙.

^{๑๔} วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐๒-๒๐๓, ๒๓๒-๒๓๓.

วัตติกาลคือเวลาหลังปฏิสนธิไป ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ หรือวิปากวิญญาณ และกรรมวิญญาณคือ จิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปด้วย

๔) ไตเซ็ต ไตตาโร ซูซูกิ (Dasetz Teitaro Suzuki) ได้ทำการรวบรวมเรียบเรียง เรื่อง “คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (La k vat ra S tra A Mah y n Text)”^{๑๕} นำเสนอ ประเด็นอภยวิญญาณ มีใจความว่า อภยวิญญาณ เป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง รังสรรค์สรรพสิ่ง เป็นมูลฐาน ของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือเป็นภาพของอภยวิญญาณซึ่งมีภาวะเป็นอภยากฤต (เป็นกลาง) เกิดดับสับเนื่องกันไม่ขาดสายนับแต่กาลไม่ปรากฏเบื้องต้น มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะ ของสิ่งทั้งปวงไว้และนำพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ ในการทำหน้าที่ของวิญญาณ ๘ อาจแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑) ขยาตวิญญาณหมายถึงการทำหน้าที่ของอภยวิญญาณในการรับและการและสะท้อน อารมณ์ออกมาเหมือนกระจกเงา ในขณะที่เดียวกันก็เก็บสิ่งสมวาสนาแล้วปล่อยให้สำแดงตัวออกมา (๒) วัสตุประตวิภักปวิญญาณ หมายถึงการทำหน้าที่ของมนัสคือการตรวจสอบวัตถุ โดยทำหน้าที่ร่วมกับ มโนวิญญาณ เพราะอิทธิพลของอภยวิญญาณทำให้คิดปรุงแต่งแบ่งแยกเป็นผู้กระทำและผู้ถูกกระทำ เกิดปรากฏการณ์หลากหลาย ทันทที่ที่มันสปฏิบัติกร วิญญาณอื่น ๆ ที่เหลือก็ปฏิบัติกร

๕) สุมาลี มหณรงค์ชัย ได้นำเสนอประเด็นแนวคิดเรื่องวิญญาณในงานเขียน หนังสือเรื่อง “พุทธศาสนามหายาน ฉบับปรับปรุงแก้ไข”^{๑๖} สรุปความได้ดังนี้ คือแนวคิดเรื่อง วิญญาณจัดเป็นเรื่องสำคัญและมีความสัมพันธ์โดยตรงกับจิต เนื่องจากวิญญาณเป็นส่วนหนึ่งของจิต ดังนั้น สำนักโยคอาจารย์จึงแบ่งวิญญาณออกเป็น ๘ ตัว ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มแรกประกอบด้วยวิญญาณ ๖ ตัว ทุกตัวล้วนเป็นวิญญาณที่ทำหน้าที่ในการรับรู้โลกภายนอก รวมเรียกว่า ประพลตวิญญาณ (ปรว ฤตตวิญญาณ) กลุ่มที่ ๒ มีวิญญาณเพียงตัวเดียวที่ทำหน้าที่เป็นเอกลักษณ์คือการรับรู้โลกภายใน เรียกว่า กลิชฎุมโนวิญญาณ และกลุ่มที่ ๓ มีวิญญาณเพียงตัวเดียวเช่นกัน แต่เป็นวิญญาณที่เป็นจุด รวมของทุกวิญญาณ ทำหน้าที่หลัก ๆ อยู่สามประการคือรู้เก็บ รู้ก้อ และรู้ปรุง

๖) Brian Edward Brawn ได้นำเสนอประเด็นอภยวิญญาณในหนังสือเรื่อง “the Buddha Nature: A Study of the Tathagatagarbha and Alyavijnana”^{๑๗} สรุปความได้ว่าอภย วิญญาณมีความยิ่งใหญ่ ดังความที่ว่า “สิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็น สิ่งที่มีอยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงเพียงอย่างเดียวและไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุภายนอกเลย โลก ภายนอกต่างหากไม่มีอยู่จริง จึงเรียกว่าจิตตมาตฺร (mind-only)” คำว่า “จิตตมาตฺร” เป็นชื่อเรียกอีก อย่างหนึ่งของอภยวิญญาณ บทบาทที่สำคัญและโดดเด่นของมโนวิญญาณที่ส่งถ่ายผลกรรมไปสู่กลิชฎุม โมนวิญญาณตลอดเวลา ทำให้ดูเหมือนว่ามโนวิญญาณเข้ายึดครองกลิชฎุมโนวิญญาณ ทำให้เกิดมวลผล

^{๑๕} ไตเซ็ต ไตตาโร ซูซูกิ (Dasetz Teitaro Suzuki), คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (La k vat ra S tra A Mah y n Text), พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), รศ.ดร. แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า (๒๗).

^{๑๖} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน(ฉบับปรับปรุงแก้ไข), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๖-๑๒๐.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน Brian Edward Brawn, the Buddha Nature, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1991), pp. 237-278, อ้างใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, รศ.ดร.), พุทธปรัชญา, หน้า ๓๔๔-๓๕๐.

กรรม (วิปาก) มหาศาลไปกักเก็บไว้ในอภยวิญาณ อภยวิญาณนี้รับผลกรรมของวิญาณทั้ง ๒ จึงกลายเป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง สรรพสิ่งเป็นเกิดจากการรังสรรค์ของจิต มีภาวะเป็นอภยาคฤต (เป็นกลาง อภยาคฤตไม่ได้ทำอะไร)

๗) Th.Stcherbatsky (เซอร์บัตสกี) ได้ทำการแปลเรื่อง “Madhy nta-vibha ga: Discourse on Discrimination between Middle and Extremes”^{๑๘} สรุปความได้ว่า พัฒนาการของแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในอินเดียเป็นไปในลักษณะของการโต้แย้งหักล้างกันเอง แล้วสังเคราะห์แนวคิดใหม่ขึ้นมา โดยเริ่มจากแนวคิดแบบพหุนิยมของนิกายหินยาน แล้วตามด้วยแนวคิดแบบเอกนิยมของสำนักมหายานิกะ และสุดท้ายเป็นแนวคิดแบบเอกนิยมทางวิญาณของสำนักโยคอาจารย์ และสำนักโยคจารย์ยังมองว่า จิตเป็นความจริงสูงสุดเพียงอย่างเดียว มีสภาพเป็นวิญาณที่บริสุทธิ์ (วิชฌูปติมาตรตา) ระดับโลกุตระ เหมือนกับแนวคิดจิตสัมบูรณ์ (Absolute Idea) ของเฮเกิล

๘) Walpola Rahula (ราหุล) ได้ทำการเขียนเรื่อง “Zen and the Taming of the Bull, Towards the Definition of Buddhist Thought”^{๑๙} สรุปความได้ว่า นักวิชาการที่ดีความแบบเอกจิตนิยมว่า เป็นการตีความที่ผิดพลาดอย่างร้ายแรงและขัดแย้งกับหลักคำสอนพื้นฐานของพระพุทธศาสนาทั้งสำนักเถรวาทและมหายาน ในทัศนะของราหุล ทั้งนิกายมหายานิกะและโยคจารย์ล้วนแต่นำเสนอแนวคิดดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาเหมือนกัน คือแนวคิดเรื่อง “โนราตมยะ” “ศูนยตา” “ตถตา” และ “ปฏิจจสมุปบาท” เพียงแต่รูปแบบการนำเสนอและการใช้ถ้อยคำอาจจะแตกต่างกันบ้าง เขามองว่า ทั้งแนวคิดเรื่องศูนยตาที่เสนอโดยท่านนาคารชุน และแนวคิดเรื่องจิตตมาตร ที่พัฒนาโดยท่าน อสังคะและท่านวสุพันธุ ไม่ได้ขัดแย้งกันแต่อย่างใด ตรงกันข้ามกลับส่งเสริมกันและกันด้วยซ้ำไป แท้จริงแล้วแนวคิดทั้งสองนี้ก็คือแนวคิดดั้งเดิมของพระพุทธศาสนานั้นเอง เพียงแต่ได้รับการอธิบายด้วยวิธีการและเหตุผลที่แตกต่างกันเท่านั้น ถ้าปราศจากทั้งสองนิกายจะมีความเห็นแตกต่างกันอยู่บ้าง ก็เป็นเพียงแค่เหตุผลและทฤษฎีที่ออกแบบมาอธิบายคำสอนดั้งเดิมในคัมภีร์เท่านั้น หาใช่ปัญหาในตัวคำสอนเองไม่

๙) Janice Dean Willis (วิลลิส) ได้ทำการเขียนเรื่อง “On Knowing Reality” สรุปได้ความว่า^{๒๐} การปฏิเสธวัตถุภายนอกของนิกายโยคจารย์ไม่ใช่ประเด็นทางอภิปรัชญา หากแต่เป็นประเด็นทางญาณวิทยา (epistemological) มากกว่า กล่าวคือสิ่งที่เรารู้ในชีวิตประจำวันไม่ใช่ภาพที่เที่ยงตรงกับวัตถุที่อยู่นอกจิต หากแต่เป็นเพียงมโนภาพของวัตถุ (วิชฌูปติมาตร) ที่จิตคิดสร้างขึ้นเท่านั้น (conceptualized object) เขามองอีกว่า คำว่า “จิตตมาตร” และ “วิชฌูปติมาตร” ของนิกายโยคจารย์ ไม่ใช่คำที่ใช้ในความหมายสูงสุด หากแต่เป็นคำสำหรับอธิบายว่าภาพนิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังปฏิบัติกรรมฐานว่า ภาพที่ผู้ปฏิบัติธรรมเห็นในนิมิตนั้นไม่ใช่ภาพของสิ่งนั้นจริงๆ

^{๑๘} Th.Stcherbatsky, *Madhy nta-vibha ga : Discourse on Discrimination Between Middle and Extreme*, pp.4-8.

^{๑๙} Walpola Rahula, *Zen and the Taming of the Bull, Towards the Definition of Buddhist Thought*, P. 79.

^{๒๐} Janice Dean Willis, *On Knowing Reality*, P. 26.

หากแต่เป็นภาพที่จิตคิดสร้างขึ้นเท่านั้น โดยนัยนี้ เมื่อคำทั้งสองนี้ไม่ได้ใช้ในความหมายสูงสุด จึงเป็นไปได้ที่นิกายโยคจารจะปฏิเสธความมีอยู่จริงของวัตถุภายนอก

๑๐) จันทรธร ชาร์มา (Chandradhar Sharma) ได้ตีความแนวคิดเรื่องจิตของนิกายโยคจารโดยแบ่งออกเป็น ๒ ยุค คือ ยุคหลังกาวตารสูตร และยุคท่านวสุพันธ์ ทั้งสองยุคนี้กล่าวถึงเรื่องวิญญาณ ๘ เหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันคือในยุคของท่านวสุพันธ์ได้เพิ่มวิญญาณอีกอย่างหนึ่งเข้ามาคือวิญญูปติมาตรตา ในยุคหลังกาวตารสูตรได้แบ่งวิญญาณ ๘ ออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ประพตติวิญญาณ (ปวัตติวิญญาณ) หมายถึงวิญญาณ ๗ อย่างแรก คือวิญญาณ ๖ และมนัส เป็นวิญญาณประเภทที่เปลี่ยนแปลงและเกิดดับอย่างต่อเนื่อง ซึ่งศรมาเรียกว่า “วิญญาณปัจเจก” (individual consciousness) (๒) อาลยวิญญาณ หมายถึง วิญญาณที่เที่ยงแท้ถาวรเป็นอมตะ ไม่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ปราศจากทวิภาวะ ซึ่งชาร์มาเรียกว่า “วิญญาณสัมบูรณ์” (Absolute Consciousness) ต่อมาในยุคท่านวสุพันธ์ อาลยวิญญาณได้ถูกลดระดับลงไปอยู่ในกลุ่มวิญญาณปัจเจก แล้วเพิ่มวิญญูปติมาตรตาเข้ามาเป็นวิญญาณสัมบูรณ์แทน^{๒๑}

๑.๖.๒ งานวิจัยและคหุณีนิพนธ์

๑) T.R.V. Murti (มูร์ติ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “The Central Philosophy of Buddhism”^{๒๒} สรุปประเด็นได้ว่า พัฒนาการของแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในอินเดียแบ่งเป็น ๓ ยุค คือ (๑) ยุคสัจนิยม (realistic) และพหุนิยมของนิกายหินยาน (๒) ยุคสัมบูรณ์นิยมหรือศุนยวาทของนิกายมหายมก และ (๓) ยุคจิตนิยม (idealistic) ของสำนักโยคจาร และสำนักโยคจารเป็นแนวคิดจิตนิยมเลอเลิศ (idealism par excellence) เพราะเชื่อว่า สิ่งที่แท้จริงมีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้นคือจิต สิ่งอื่น ๆ เป็นมายาหรือเป็นภาพสะท้อนของจิตเท่านั้น จิตหรือวิญญาณเป็นกิริยาภาพบริสุทธิ์ (Pure Act) และเป็นแหล่งสร้างสรรค์สรรพสิ่ง (creative act) คล้ายกับแนวคิดแบบสัมบูรณ์นิยมของลัทธิ อโทวตะ เวทานตะ ที่มองว่าโลกภายนอกที่ประจักษ์แก่การรับรู้ของเราเป็นเพียงมายาภาพเท่านั้น

๒) A.K. Chatterjee (ชัตเตอร์จี) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “The Yog c ra Idealsim”^{๒๓} สรุปประเด็นได้ว่า พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในอินเดียแบ่งออกเป็น ๓ ยุค เช่นกัน คือ (๑) ยุคสัจนิยม (realism) ได้แก่ ยุคของสำนักสรวาสตีวาทและสำนักเสาตรานติกะ (๒) ยุควิพากษ์ (criticism) ได้แก่ยุคแห่งการวิพากษ์โดยใช้ระบบตรรกะ (logic) และวิชาวิธี (dialectic) ของสำนักมหายมิกะ (๓) ยุคจิตนิยม (idealism) ได้แก่ ยุคของสำนักโยคจาร แนวคิดของสำนักโยคจาร ส่วนหนึ่งเป็นการรับเอาแนวคิดแบบจิตนิยมของนิกายเสาตรานติกะมา ในขณะที่ยวักปฏิเสธแนวคิดแบบสัจนิยมของนิกายนี้ที่เห็นว่ามีความจริงอยู่ในธรรมทั้งหลาย ในส่วนแนวคิดของสำนักมหายมิกะก็เช่นเดียวกัน สำนักโยคจารได้รับเอาแนวคิดแบบศุนยตามาส่วนหนึ่ง แต่

^{๒๑} Chandradhar Sharma, *A Critical Survey of Indian Philosophy*, (Delhi: Motilal Banasidass, 2000), P. 110.

^{๒๒} T.R.V. Murti, *the Central Philosophy of Buddhism*, pp. 4, 316-317.

^{๒๓} A.K. Chatterjee, *The Yog c ra Idealsim*, pp. 1-23, 91.

ก็ปฏิเสธว่าแนวคิดศูนยตาของนิกายนี้สุดโต่งจนเกินไป มองว่า จิตในทัศนะของสำนักโยคจารย์ จิตเป็นเจตจำนงบริสุทธิ์ (Pure Will) เหมือนแนวคิดเรื่องกิริยาภาพบริสุทธิ์ (Pure Act) หรือพรหมันของลัทธิอโหวตะ เวทานตะ นอกจากนั้น แนวคิดเรื่องอาลัยวิญญานของนิกายโยคจารย์ มีส่วนคล้ายคลึงกับประภคติของลัทธิสาขชยะ เพราะแนวคิดทั้งสองระบบต่างก็ยอมรับแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการเหมือนกัน กล่าวคือ สรรพสิ่งเราสามารถสับย้อนกลับไปหาแหล่งกำเนิดดั้งเดิมของมันได้ สิ่งนั้น คือ จิต (โยคจารย์) หรือประภคติ (สาขชยะ)

๓) พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิโกโร (พรธรรณา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “จิตตมาตฺรของนิกายโยคจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทฺธศาสนายุคต้น”^{๒๔} พอจับใจความได้ว่า ผู้วิจัย (พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิโกโร/พรธรรณา) มองว่าพระพุทฺธศาสนายุคต้นมีแนวคิดหลายอย่างที่สามารณนำมาเป็นฐานในการตีความแนวคิดจิตตมาตฺรของนิกายโยคจารย์ได้ เช่น แนวคิดเรื่องนรกสวรรค์ที่เกิดจากการคิดปรุงแต่งอารมณ์ทางอายตนะหรือแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในชีวิตประจำวัน แนวคิดเรื่องโลกมายาภาพที่เกิดจากการคิดปรุงแต่ง และแนวคิดเรื่องการอธิบายปัญหาความทุกข์และความดับทุกข์แบบลดทอนลงไปหาจิต เป็นต้น โดยได้เสนอการตีความว่า จิตตมาตฺรเป็นแนวคิดที่สนใจปัญหาทางจริยธรรมที่ว่าด้วยปัญหาความทุกข์ในสังสารวัฏของมนุษย์ปุถุชนที่สัมพันธ์กับการทำงานผิดพลาดของจิต คำสอนจิตตมาตฺรยังไม่ชัดเจนสิ้นในตัวของมันเอง เป็นเพียงคำสอนในระดับของการให้เห็นปัญหาความทุกข์ว่ามีต้นตอมาจากการทำงานของจิต เป้าหมายสุดท้ายของนิกายโยคจารย์ไม่ใช่การที่จิตปัจเจกเข้าไปรวมเป็นหนึ่งเดียวกับจิตสัมบุรณ์เหมือนแนวคิดของปรัชญาฮินดูสำนักอโหวตะ เวทานตะ แต่คือการเข้าไปรีนถอนระดับรากฐาน (อาศฺรยปราวฤตติ) เพื่อให้เกิดญาณปัญญารู้เห็นโลกตามความเป็นจริงโดยไม่มีการคิดปรุงแต่ง (นิรวักลชชญาณ) นั่นก็คือการปฏิบัติโยคะหรือสมาธิเพื่อยกระดับจิตให้อยู่เหนือระดับที่เป็น “เพียงความคิดเท่านั้น” (จิตตมาตฺร) หรือระดับที่ปราศจากจิตหรือความคิด (อจิตตะ)

๔) พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน (ผาทา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องภวังคจิตในพุทฺธปรัชญากับอภายวิญญานในพุทฺธปรัชญาโยคจารย์”^{๒๕} สรุปความได้ว่า ภวังคจิตมีความหมายอยู่ ๔ ประเด็น คือ (๑) ภวังคจิตเป็นจิตที่ไม่รับอารมณ์จากอายตนะภายนอก แต่ภวังคจิตจะทำหน้าที่เก็บส่งสมผลการกระทำในช่วงต่อวิถิจิต (๒) ภวังคจิตในจิตพื้นฐานในกระบวนการทำงานของจิต หมายถึงวิถีในจิตที่รับอารมณ์แล้วดับไปในขณะเดียวกันภวังคจิตที่ไม่รับอารมณ์แต่จะทำหน้าที่เก็บส่งสมอารมณ์จากวิถิจิตแล้วดับไป จากนั้นก็พร้อมที่จะขึ้นสู่วิถิจิตเข้าแทนที่ ซึ่งจะหมุนเวียนอย่างนี้ตลอดไป (๓) ภวังคจิตทำหน้าที่การมีชีวิตอยู่หรือหล่อเลี้ยงชีวิตหมายถึง

^{๒๔} พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิโกโร (พรธรรณา), “จิตตมาตฺรของนิกายโยคจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทฺธศาสนายุคต้น”, **ปริญญาพุทฺธศาสตรดุษฎีนิพนธ์** สาขาวิชาพระพุทฺธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๘๙.

^{๒๕} พระมหาวิโรจน์ วิโรจโน (ผาทา), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องภวังคจิตในพุทฺธปรัชญากับอภายวิญญานในพุทฺธปรัชญาโยคจารย์”, **ปริญญาพุทฺธศาสตรดุษฎีบัณฑิต** สาขาวิชาพระพุทฺธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๘.

ในขณะที่หลับสนิท หรือหมดสติภวังคจิตจะยังคงเกิดด้อยอย่างต่อเนื่องไม่มีหยุดซึ่งเป็นการรักษาภาวะของชีวิตของบุคคลไว้ (๔) ภวังคจิตทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพและกรรมที่ทำไว้ ไปสู่การปฏิสนธิจิต

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งหมด ผู้วิจัยมองว่า มีประเด็นที่น่าสนใจแตกต่างออกไปคือ อalayavijñāna เป็นแนวคิดเชิงอภิปรัชญาที่นำเอาแนวคิดเรื่องจิตมาพัฒนาเป็นแนวคิดเรื่องวิญญาณจนสามารถอธิบายเรื่องจิตให้เป็นอนัตตา ศูนย์ตาในสรรพสิ่ง และนำเสนอจิตหรือวิญญาณสากลซึ่งเป็นการทำท่ายปรัชญากลุ่มจิตนิยม ถึงแม้ถูกจัดอยู่ในกลุ่มจิตนิยม แต่เป็นจิตนิยมที่มีลักษณะเด่นทางพุทธปรัชญาที่มีลักษณะแตกต่างจากจิตนิยมสำนักอื่นๆ นอกจากนี้ยังมีแนวคิดแบบขณิกวาท และมุ่งศึกษาให้รู้แจ้งสัจธรรมขั้นสูงสุดโดยวิธีปฏิบัติโยคะ คือการเข้าสู่ภุมิธรรมทั้ง ๑๐ ของโพธิสัตว์ เน้นข้อปฏิบัติทางใจเป็นสำคัญ เพื่อหยั่งรู้จิตหรือวิญญาณโดยใช้สมาธิ (ฌาน) รวมสัจจะ ๒ อย่างคือ จิตและวัตถุเข้าเป็นหนึ่งเดียว แต่เน้นจิตภายในที่สร้างโลกภายนอกเพื่อหาคำอธิบายบางอย่างให้กับปัญหาอภิปรัชญานั้นเอง ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ควรศึกษาวิเคราะห์อalayavijñāna ตามแนวคิดของสำนักโยคาคารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยเริ่มจากวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท อalayavijñāna ตามแนวคิดของสำนักโยคาคาร และอalayavijñāna ตามแนวคิดของสำนักโยคาคารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร (documentary Research) โดยจะเก็บรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (primary sources) ทั้งจากคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทและคัมภีร์ของสำนักโยคาคาร ส่วนข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (secondary sources) จะอาศัยข้อมูลจากงานเขียนของนักคิดและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาทั่วไป ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๑.๗.๑ ศึกษา วิเคราะห์ เรื่องวิญญาณ จากคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ บทความ เอกสาร งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๑.๗.๒ ศึกษา วิเคราะห์ เรื่องอalayavijñāna จากคัมภีร์ของพุทธปรัชญามหายานสำนักโยคาคาร ได้แก่ ลังกาวตารสูตร ทศภูมิสูตร สัมณินิรโมจนสูตร โยคาคารภูมิศาสตร์ ตรีสวภาวนิรเทศ เป็นต้น รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ บทความ เอกสาร งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

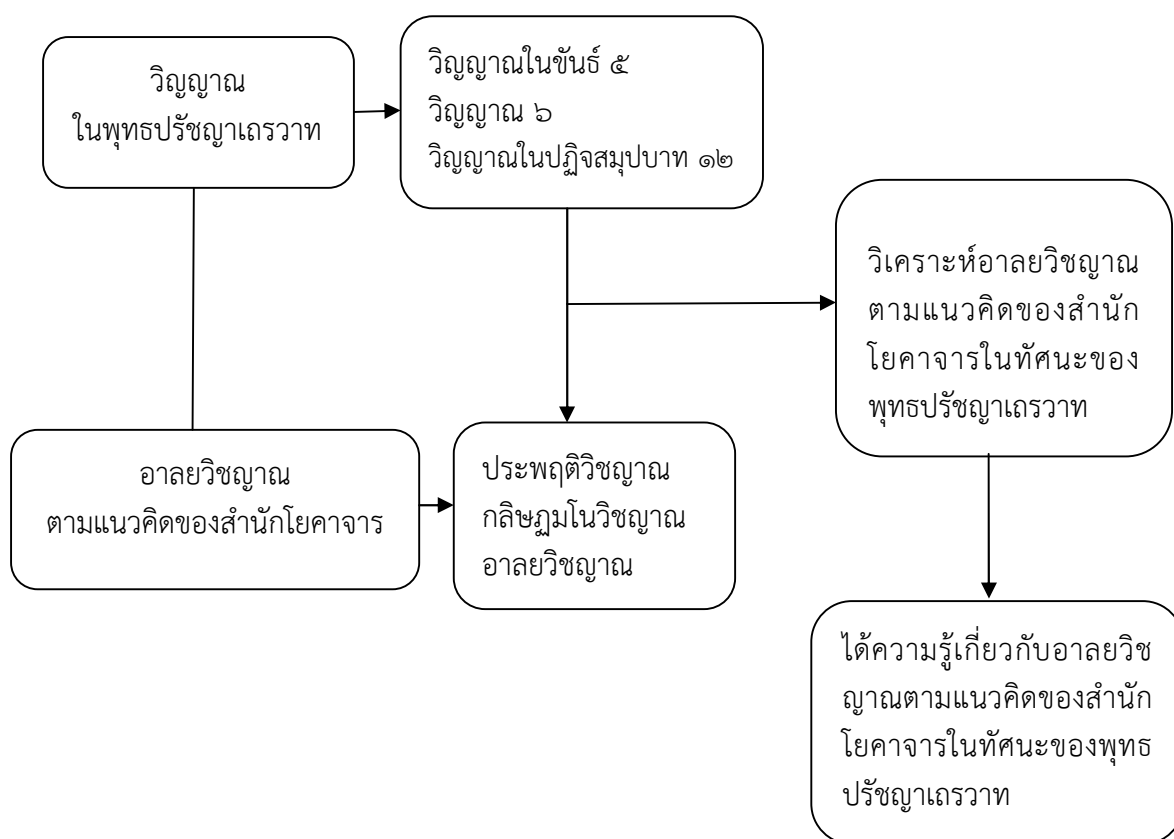
๑.๗.๓ วิเคราะห์วิจารณ์ประเด็น “อalayavijñāna ตามแนวคิดของสำนักโยคาคารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท”

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัย อalayavijñāna ตามแนวคิดของสำนักโยคาคารในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท พร้อมทั้งข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย และในการวิจัยครั้งต่อ ๆ ไป

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ได้รู้และเข้าใจเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๘.๒ ทำให้ได้รู้และเข้าใจเรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์
- ๑.๘.๓ ทำให้ได้องค์ความรู้เรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

๑.๙ กรอบแนวคิด (Conceptual Framework)

บทที่ ๒

วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยสนใจศึกษาวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยตั้งประเด็นคำถามวิจัยไว้ว่า “วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร ?” เพื่อหาคำตอบประเด็นคำถามวิจัยดังกล่าวนี้ จึงเริ่มจากนิยามและความหมายของวิญญาน ต่อจากนั้นก็ศึกษาความเป็นมาและพัฒนาการของวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท ประเภทของวิญญาน ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาน วิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิด และการตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นลำดับสืบต่อไป

๒.๑ ความหมายของวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท

๒.๑.๑ ความหมายของวิญญาน

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “วิญญาน” แปลว่า รู้แจ้ง ซึ่งหมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ^๑ หรือทางอายตนะ ๑๒ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงการรู้อารมณ์ ที่เกิดขึ้นเมื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวมนุษย์หรืออายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นช่องทางการรับรู้ของมนุษย์ได้สัมผัสหรือเชื่อมต่อที่อยู่นอกตัวมนุษย์หรืออายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่าอารมณ์ ๖ การรับรู้อารมณ์หรือวิญญานเป็นปรากฏการณ์ทางจิต ซึ่งมีการเกิดดับในแต่ละครั้งที่มีการกระทบกันของตัวผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้หรืออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกเกิดขึ้น ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงถือว่า “วิญญานเป็นอนัตตาหรือไม่ใช่ตัวตน” ในขณะเดียวกันวิญญานหมายถึงนิพพานก็มี ดังพุทธพจน์ในแก้วกฐสูตรที่ว่า “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญานซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น”^๒ ความหมายทั้ง ๒ อย่างนี้จัดเป็นอภิปรัชญาในพุทธปรัชญาเถรวาท

อนึ่ง คำว่า “วิญญาน” มีรากศัพท์จากภาษาบาลีคือคำว่า “วิ” และ “ณา” ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย อ การันต์ สำเร็จรูปเป็นคำว่า “วิญญาน” ภาษาไทยนำมาใช้ในรูปคำว่า “วิญญาน” แปลว่า ความรู้แจ้ง โดยที่คำว่า “วิ” แปลว่า ต่าง ๆ มากมาย และคำว่า “ณา” แปลว่า “รู้”^๓ รวมคำแล้วเป็นวิญญาน หมายถึงการรู้แจ้ง โดยมียารมณ์มารองรับ จึงทำให้การรู้แจ้งนั้นเป็นปรากฏการณ์หรือธรรมชาติอย่างหนึ่งคือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้แจ้งรส การรู้แจ้งสัมผัส และการรู้แจ้งความนึกคิด ปรากฏการณ์หรือธรรมชาติของวิญญานมิได้ด้วยเหตุปัจจัย ถ้าปราศจากเหตุปัจจัย วิญญานก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ เมื่อวิญญานเกิดเพราะเหตุปัจจัยใด ๆ ก็เรียกชื่อวิญญานตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ คือวิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ ก็เรียกว่า จักขุวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ผลิตภัณท์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๙.

^๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^๓ บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : พระบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕.

และสัททวารมณฺ์ เรียกว่า โสตวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยขานะและคันธารมณฺ์ เรียกว่า ขานวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย ชิวหาและรสารมณฺ์ เรียกว่า ชิวหาวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพารมณฺ์ เรียกว่า กายวิญญาน และวิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณฺ์ เรียกว่า มโนวิญญาน

๒.๑.๒ คำไวพจน์ของวิญญาน

นอกจากนี้ คำว่า “วิญญาน” มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จิต” แปลว่า “คิด” สองคำนี้มีนัยเหมือนกัน ใช้แทนกันได้หรือเป็นไวพจน์ของกันและกัน คำว่า จิต เป็นภาษาไทยใช้คำบาลีว่า จิตต หมายถึง สิ่งที่ได้รับรู้ถึงสิ่งต่างๆ ได้โดยผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิภาวินี ท่านได้ให้ความหมายไว้ดังต่อไปนี้คือ (๑) ความหมายว่า คิดหรือรู้อารมณ์ ดังความว่า “ธรรมชาติใด ย่อมคิด อธิบายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์” (๒) ความหมายว่า ก่อหรือสร้าง ดังความว่า “ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อหรือสร้างให้วิจิตร” (๓) ความหมายว่า เก็บหรือสังสม ดังความว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะสังสมสันดาน (การสืบต่อ) ของตน หรือที่ชื่อว่า จิต เพราะสังสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส” และ (๔) ความหมายว่า วิจิตร ดังความว่า “ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร หมายถึง วิจิตรทั้งตัวของจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น”^๔ จากความหมายของจิตดังกล่าวนี้ สามารถนิยามความหมายได้ถึง ๔ ประการด้วยกัน ได้แก่ (๑) คิด (๒) ก่อหรือสร้าง (๓) สังสม (๔) วิจิตร เมื่อรวมกันเป็นการต่อเนื่องจะได้ความว่า การรับรู้ถึงสิ่งที่มากระทบซึ่งเรียกชื่อว่าอารมณ์ แล้วก่อหรือสร้างอารมณ์นั้นให้เป็นเรื่องราวอย่างต่อเนื่องแล้วนำไปเก็บหรือสังสมเรื่องนั้นไว้ ต่อมาก็แสดงความวิจิตรพิสดารที่สังสมไว้ในตัวเองออกมา และไปปรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขึ้นมาใหม่อีก ความหมายของจิตดังกล่าวนี้ถูกนิยามขึ้นบนฐานคิดที่ว่าจิตมีโครงสร้าง-หน้าที่แตกต่างกันหลายระดับ จิตบางระดับทำหน้าที่รับรู้โลกทางอายตนะ บางระดับทำหน้าที่ปรุงแต่งโลกที่รับรู้ให้วิจิตรพิสดาร และบางระดับทำหน้าที่เป็นทีเก็บสังสมผลแห่งการกระทำทั้งหมดทั้งที่ดีและไม่ดี ดังนั้น เมื่อคำว่า “จิต” สามารถใช้แทนคำว่า “วิญญาน” ได้แล้วก็ยังมีคำอีกมากมายที่ใช้แทนจิต ดังปรากฏในอัมมสังคณีนว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกันในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าจิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”^๕ โดยท่านได้อธิบายในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินีแห่งอัมมสังคณีนว่า “ธรรมชาติใด ย่อมคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต ธรรมชาติใดเมื่อน้อมไปสู่อารมณ์ก็รู้อยู่ ธรรมชาตินั้นชื่อว่ามโน ใจนั่นเอง ชื่อว่ามนัส ธรรมชาติใดรู้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าวิญญาน ฯลฯ ขันธคือวิญญานนั่นเอง ชื่อว่าวิญญานขันธ มนุษย์เป็นธาตุชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ”^๖ เหตุผลที่มีคำใช้แทนกันได้หลากหลายเป็นเพราะการทำหน้าที่ของวิญญานหรือจิต ดังพุทธพจน์ว่า

ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน^๗

^๔ วิกาวินี. (บาลี) ๒/๑๖๕-๑๖๖.

^๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

^๖ วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑๕๖.

^๗ สํ.น. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

คำทั้ง ๓ นี้คือ จิต มโน วิญญาณ มีความหมายเหมือนกันแต่ใช้เรียกเวลาทำหน้าที่ต่างกัน จะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง” เป็นคำแสดงถึงการหน้าที่ของจิตในระดับที่ต่างกัน และพุทธพจน์ต่อมาที่ว่า “จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน” ซึ่งแสดงถึงการเกิดดับเป็นขณะ ๆ อย่างต่อเนื่องของจิต การเกิดดับนี้เป็นไปได้ทั้งการเกิดดับแบบหยุดนิ่งอยู่กับที่และการเกิดดับที่เป็นไปพร้อมกับการเคลื่อนย้ายตำแหน่งที่แสดงถึงการทำงานตลอดเวลาโดยเปรียบเทียบเหมือนลิงที่เมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้วยอมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วยอมจับกิ่งอื่นต่อไป ดังนั้น ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “จิต มโน วิญญาณ” เป็นคำใช้เรียกจิตที่เกิดดับหรือเปลี่ยนแปลงการทำหน้าที่ ๓ ระดับนั่นเอง

สรุปได้ว่า ความหมายของวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ทางทวารต่าง ๆ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้แจ้งรส การรู้แจ้งสัมผัส และการรู้แจ้งความนึกคิด โดยมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จิต” ซึ่งหมายถึงคิดหรือรู้อารมณ์ ก่อหรือสร้าง เก็บหรือสังสม และวิจิตร ในขณะเดียวกัน มีคำใช้แทนวิญญาณหรือจิตได้หลากหลายคือคำว่า จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ คำทั้ง ๓ คือ จิต มโน วิญญาณ ถือว่าเป็นคำที่พุทธปรัชญาเถรวาทนิยมใช้มากที่สุดซึ่งแสดงให้เห็นความหมายของจิตคือการเกิดดับหรือเปลี่ยนแปลงการทำหน้าที่ ดังนั้น จึงนิยามความหมายของวิญญาณได้ว่า ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ รวมถึง รู้คิด รู้ก่อ รู้เก็บ และวิจิตรได้ด้วย

๒.๒ ความเป็นมาและพัฒนาการของวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท

๒.๒.๑ ความเป็นมาของวิญญาณ

ในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคดั้งเดิม วิญญาณมีปรากฏอยู่ในชั้น ๕ เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิตโดยอยู่ในส่วนที่เป็นนามธรรม ดังความในอนัตตลักขณสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าวิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า “วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า “วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น”^๘

วิญญาณที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ข้างต้นนี้ จัดเป็นอภิปรัชญาเพราะแสดงถึงความเป็นอนัตตาคือสภาพที่ไม่ใช่ตัวตนหรือสภาวะของการไร้แก่นสาร ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง นอกจากนี้ วิญญาณยังปรากฏอยู่ในพระสูตรอีกหลายพระสูตร คือ เกวัญสูตรมีความว่า

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาณซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่มีที่สุด แต่มีท่าข้ามโดยรอบด้าน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดย และหยาบ งามและไม่งาม ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาณนี้เช่นเดียวกัน นามและรูปย่อมดับสนิท ในวิญญาณนี้เช่นเดียวกัน เพราะวิญญาณดับไป นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น^๙

^๘ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

^๙ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

วิญญานข้างต้นดังกล่าวนี้ เป็นวิญญานที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบแก่บุตรคหบดีชื่อเกวัญภูในลักษณะสภาพแวดล้อมหรือตำแหน่งที่ตั้งอยู่ของนิพพาน โดยความวิญญานคือนิพพาน ในซัสชณียสูตรก็ปรากฏวิญญานที่เป็นอุปาทานชั้นธัมมามีความว่า “ภิกษุทั้งหลาย... เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาน เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาน รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาน”^{๑๐} วิญญานดังกล่าวถูกพระไตรลักษณ์เคี้ยวกินหรืออยู่ภายใต้พระไตรลักษณ์ได้แก่ วิญญานไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า ความเป็นมาของวิญญานมีปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในอนัตตลักขณสูตร เกวัญภูสูตร และซัสชณียสูตร เป็นต้น วิญญานในพระสูตรนั้นจัดเป็นอภิปรัชญาในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

๒.๒.๒ พัฒนาการของวิญญาน

๑) วิญญานคือมโน

ดังได้กล่าวแล้วในข้างต้นว่า วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคดั้งเดิม มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จิต” และจิตก็มีชื่อเรียกว่า “มโน” ในบรรดาชื่อเรียก ๑๐ อย่างคือ จิต มโน มานัส หทัย ปันตาระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานชั้นธัมมโนวิญญานธาตุนั้น โดยเฉพาะชื่อเรียกว่า “มโน” มีปรากฏในคัมภีร์พระสูตร ขุททกนิกาย ธรรมบท ความว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาเหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๑๑} พุทธพจน์ตรงนี้แสดงถึงพัฒนาการของวิญญาน โดยยุคต่อมาท่านพระอรธกถาจารย์ได้นำมาอธิบายความว่า^{๑๒} คำว่า “มโน” หมายถึงจิต ๔ ระดับ คือ จิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรูปราวจรภูมิ และจิตระดับโลกุตตรภูมิ แต่คำว่า “มโน” ที่แปลว่าใจในพุทธพจน์ที่ว่า “มโน ปุพฺพจมา” นั้น หมายถึงจิตที่มีโทมนัสประกอบด้วยปฏิฆะ ซึ่งเดิมทีเดียวเป็นภวังคจิต ประภัสสร แต่ถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่วกล่าวคืออุปกิเลสธรรมที่จรมากระทบเข้าทำให้เศร้าหมองไป นอกจากนี้ท่านพระอรธกถาจารย์ได้แบ่ง “มโน” ออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) มโนที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เรียกว่า “ปกติมโน” หมายถึงมโนหรือใจที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของมันล้วน ๆ ยังไม่ถูกรอบงำด้วยกิเลส ซึ่งก็คือภวังคจิตนั่นเอง และ (๒) มโนที่ถูกอุปกิเลสประทุษร้ายหรือถูกรอบงำด้วยอุปกิเลส ซึ่งก็คือมโนตามความหมายของข้อความที่ว่า “ถ้าบุคคลมีมโนอันโทษประทุษร้ายแล้ว” นั่นเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บทว่า “ปฏฺฐุเจน” คือ อันโทษมีอภิขณาเป็นต้นซึ่งจรมาประทุษร้ายแล้ว จริงอยู่ ปกติมโน (มโนตามธรรมชาติ) ชื่อว่าภวังคจิต ภวังคจิตนั้นไม่มีโทษประทุษร้าย เหมือนน้ำใสเศร้าหมองแล้ว เพราะสีทั้งหลายมีสีเขียวเป็นต้นซึ่งจรมา (กลับกลาย) เป็นน้ำเขียวเป็นต้น จะชื่อน้ำใหม่ก็มีใช่ จะชื่อน้ำใสเดิม (ปุริมี) ก็ไม่ใช่ ฉนฺโต ภวังคจิตมณฺเฑน อันโทษมีอภิขณาเป็นต้น จรมาประทุษร้ายแล้ว จะ

^{๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๒๑.

^{๑๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๑๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐.

ชื่อว่าจิตใหม่ก็มีใช้ จะชื่อว่าภวังคจิตเดิม (ปุริมี) ก็มีใช้ ฉะนั้น เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่มันเศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมา^{๑๓}

จากความข้างต้นนี้ ท่านพระอรธกถาจารย์ได้เปรียบเทียบมโนตามธรรมชาติ (ปกติมโนหรือภวังคจิต) เหมือนน้ำที่ใสตามธรรมชาติ และเปรียบเทียบมโนที่ถูกอุปกิเลสครอบงำเหมือนน้ำที่เจือด้วยสีต่างๆ มีสีเขียวเป็นต้น น้ำที่เจือด้วยสีเขียวจะว่าเป็นน้ำอันใหม่ก็ไม่ใช่ เพราะน้ำสีเขียวก็มาจากน้ำที่เคยใสนั่นเอง จะว่าเป็นน้ำอันเดิมก็ไม่ใช่เพราะสีของน้ำได้เปลี่ยนไปจากเดิมแล้ว มโนที่ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสก็เช่นเดียวกัน จะว่าเป็นมโนใหม่ก็ไม่ใช่ เพราะมโนที่ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสก็มาจากมโนตามธรรมชาตินั่นเอง จะว่าเป็นมโนเดิมก็ไม่ใช่ เพราะคุณสมบัติของมันได้เปลี่ยนแปลงจากที่เคยประภัสสรไปเป็นเศร้าหมองแล้ว ดังนั้น มโนที่ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสนี้เองคือจิตระดับที่ทำหน้าที่ใช้ความคิดอยู่ภายใน เรียกตามคัมภีร์พระอภิธรรมว่า “ชวนจิต” หมายถึงจิตที่เสพอารมณ์หรือปรุงแต่งอารมณ์ ชวนจิตนี้ถือว่าเป็นพัฒนาการของวิญญานหรือจิตในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม เพราะถือว่าเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยศาสตร์ กล่าวคือชวนจิตเป็นทั้งช่วงเกิดกิเลส (อุปกิเลส) ช่วงทำกรรมดีกรรมชั่ว และช่วงเกิดวิบากกรรม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มโน ในพุทธพจน์ที่ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี ก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขา เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น”^{๑๔} พระอรธกถาจารย์ก็อธิบายความว่า มโนหมายถึงจิตที่ผ่องใสแล้ว ด้วยคุณทั้งหลายที่มีความไม่เพ่งเล็งเป็นต้น ซึ่งตรงข้ามจากมโนที่ถูกอุปกิเลสธรรมประทุษร้ายหรือถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสจากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นพัฒนาการของวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทก็คือมโน

๒) วิญญานคือจิต

นอกจากวิญญานจะพัฒนาการมาเป็นมโนแล้ว ยังมีคำว่า “จิต” ที่นิยมใช้เรียกชื่อหรืออธิบายความ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์หลายแห่งคือ ในความหมายว่า เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย แต่มักดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามได้ยาก มักตกไปในอารมณ์ที่ตนปรารถนา เกิดเร็ว ดับเร็ว เทียวไปไกล และเทียวไปดวงเดียว^{๑๕} ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงการเรียกวิญญานในความหมายของจิตที่ว่า ธรรมชาติของจิต ๔ อย่าง กล่าวคือ (๑) ไปได้ไกล (ทุรงคมี) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาพฤติกรรมมารับรู้อารมณ์ของจิต หมายความว่า จิตสามารถไปรับรู้อารมณ์ที่อยู่ห่างไกลได้ แม้เหตุการณ์ในอดีตได้ผ่านมาแล้วอย่างยาวนานหรือเหตุการณ์ที่อยู่ห่างไกลในอนาคตจิตก็สามารถรับเอาเหตุการณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ของมันได้ (๒) เทียวไปผู้เดียว (เอกจร) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาการเกิดดับเป็นขณะ ๆ ของจิต หมายความว่า จิตมีธรรมชาติที่เกิดดับที่ละดวง เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็จะเป็นปัจจัยให้จิตดวงอื่นเกิดขึ้นในรูปกระแสที่ต่อเนื่อง (๓) ไม่มีสรีระ (อสรีริ) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาความรู้รูปร่างของจิต หมายความว่าจิตเป็นสิ่งนามธรรม จึงไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มีภารกิจที่ ซึ่งต่างจากสิ่งรูปธรรมทั้งหลาย และ (๔) มีถ้าเป็นที่อาศัย (คูหาสย) ธรรมชาติในแง่นี้หมายเอาการที่จิตจะต้องมีที่อยู่อาศัย เหมือนคนที่อาศัย

^{๑๓} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๓.

^{๑๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

^{๑๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๔/๓๕.

อยู่ในบ้านเรือนหรือสัตว์ที่อาศัยอยู่ในถ้ำ คือมีร่างกายเป็นที่อาศัยของจิต ดังปรากฏในคัมภีร์พระอภิธรรมและอรรถกถาที่ระบุไว้ว่า คำว่า “ถ้ำ” คือตำแหน่งในร่างกายอันเป็นที่ตั้งของจิต ได้แก่หัวใจ

นอกจากนี้ คำว่า “จิต” ยังเป็นคำที่แสดงถึงพัฒนาการของวิญญานในการเปลี่ยนแปลงการทำหน้าที่ ๓ ระดับ ซึ่งจะเรียกว่า ทฤษฎีจิตหรือทฤษฎีภวังคจิตก็ได้ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) จิตหรือภวังคจิต หมายถึงวิญญานหรือจิตพื้นฐานที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของมันเป็นล้วน ๆ ยังไม่แปดเปื้อนด้วยกิเลส ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลสที่จรมา”^{๑๖} ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบาย “จิต” ในที่นี้ว่าหมายถึง “ภวังคจิต” ได้แก่จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนสิ้นชีวิต (ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ) ที่ว่าเป็นประภัสสรนั้นหมายความว่า มีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ความเศร้าหมองเป็นเพียงกิเลสที่จรมาเป็นครั้งคราว ไม่ใช่ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต เหมือนมารดาบิดาและครูอาจารย์ผู้มีศีลาจารวัตรบริสุทธิ์งดงาม แต่กลับมาเสียชื่อเสียงเพราะความประพฤติเสียหายของบุตรและศิษย์ ความเสียชื่อเสียงไม่ได้เกิดขึ้นภายในตัวมารดาบิดาและครูอาจารย์ หากเป็นเรื่องที่คนอื่นนำเข้ามาหรือสร้างขึ้น แล้วส่งผลกระทบต่อตัวมารดาบิดาและครูอาจารย์ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ชื่อเสียงของท่านเหล่านี้จะเสียไป แต่ความบริสุทธิ์ภายในตัวท่านหาได้สูญเสียตามไปด้วยไม่ ถ้ามองเมื่อจิตบริสุทธิ์อยู่โดยธรรมชาติแล้ว กิเลสเข้ามาทำให้มันเศร้าหมองได้อย่างไร พระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำตอบปัญหาที่ว่า

ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์มปิ) ก็ชื่อว่าเป็นอันเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจิตสหระคตด้วยกิเลสมีโลภะเป็นต้น อันมีความกำหนดชัดเคื่องและความหลงเป็นสภาวะ ในขณะที่หวนจิต เหมือนมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ (แต่) กลับมาได้ความเสียชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล^{๑๗}

จากการที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้ตอบปัญหาเรื่องความเศร้าหมองของจิตด้วยเรื่องของจิต ๒ ระดับ คือ ระดับภวังคจิต และระดับวิถิจิต เป็นการแสดงให้เห็นพัฒนาการของวิญญานคำว่าจิตสามารถเรียกว่า ทฤษฎีจิตหรือทฤษฎีภวังคจิต โดยสังเกตได้จากการที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้ให้หมายความว่ นับตั้งแต่จิตออกจากภวังคมารับรู้อารมณ์ทางอายตนะแล้วผ่านไปจนถึงช่วงโงกฐัพพนจิต (จิตที่ตัดสินอารมณ์) ถือว่าระหว่างนี้จิตยังมีความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของตนอยู่ แต่พอถึงช่วงหวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) จิตจึงถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ที่จรเข้ามา ในช่วงหวนจิตนี้ถือว่าเป็นช่วงกระบวนการสร้างกรรมหรือการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์อารมณ์ต่าง ๆ ที่รับเข้ามาทางอายตนะ ถ้าความเศร้าหมองเกิดขึ้นเฉพาะช่วงหวนจิตตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ก็แสดงว่าจิตประภัสสรไม่ได้มีความหมายเพียงแคภวังคจิตอย่างเดียว หากแต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงวิถิจิตในช่วงก่อนถึงหวนจิตด้วย

๒) มนัสหรือหวนจิต หมายถึง จิตระดับที่คิดปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ จิตระดับนี้ไม่ได้อยู่ในภาวะของมันล้วน ๆ เหมือนภวังคจิตหรือจิตระดับมูลฐานและไม่ใช้จิตที่รับรู้โลกทางอายตนะ หากแต่เป็นจิตที่ทำหน้าที่จัดการกับอารมณ์ที่รับทางอายตนะอีกชั้นหนึ่ง เช่น การใช้ความคิด การใช้เหตุผล การสร้างจินตนาการ การคิดปรุงแต่ง เป็นต้น จิตระดับนี้หมายถึง “มนัส” หรือ “มโน” ในพุทธปรัชญาเถรวาทดั้งเดิม ดังจะสังเกตได้จากคำเหล่านี้ เช่น “มนสิการ” การทำไว้ในใจ หรือการคิดในใจ “มโน

^{๑๖} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๑๗} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๕๓.

สัญญาเจตนา” การตั้งเจตจำนงทางใจ “มโนกรรม” กรรมทางใจ “มโนสังขาร” การคิดปรุงแต่งทางใจ หรือ “มโนวิตกกะ” การตรึกในใจ “มโนบุพพังคมา” ใจมาถึงก่อน หรือใจเป็นผู้นำ “มโนมยะ” สำเร็จมาจากใจ หรือสร้างมาจากใจ จะเห็นว่า คำเหล่านี้ล้วนแต่บ่งบอกวามโนเป็นจิตที่กำลังทำหน้าที่ใช้ความคิดอยู่ภายในทั้งสิ้น ดังข้อความในคถาธรรมบทที่ว่า “มนสา เจ ปทภูฐเณ”^{๑๘} แปลว่า ถ้าบุคคลมีมโน (ใจ) อันโทษประทุษร้ายแล้ว หมายถึง มนัสหรือมโน (ใจ) ที่ถูกอุปกิเลสประทุษร้ายหรือถูกรอบงำด้วยอุปกิเลส คำเหล่านี้ทั้งหมดเป็นคำที่แสดงให้เห็นพัฒนาการของวิญญานในคำว่า มนัสหรือมโนในแง่ของจิตที่กำลังทำหน้าที่ใช้ความคิด ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้จะสะท้อนให้เห็นการทำหน้าที่ของมนัสหรือมโนได้ดี ความว่า “หากภิกษุ ยับยั้งความวิตก (มโนวิตกเก) ในใจไว้ได้ เหมือนเต่าหดอวัยวะไว้ในกระดองของตน ก็จะไม่มิตถหา และทิวฏฐิอาศัย ไม่เปียดเบียนสัตว์อื่น ดับสนิทแล้ว (นิพพาน) ไม่พึงว่าร้ายใคร”^{๑๙} ดังนั้น จิตระดับที่ทำหน้าที่อยู่ภายในหรือมนัสถือว่าเป็นจุดสำคัญของพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างเส้นทางแห่งสังสารวัฏกับเส้นทางแห่งพระนิพพาน อุปมาเรื่องเต่าสามารถมองได้สองมุม คือ เต่าที่โผล่หัวออกนอกกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะเสี่ยงต่อภัยอันตรายรอบด้าน ส่วนเต่าที่หดหัวเข้าไปอยู่ในกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะได้รับการคุ้มกันอันตราย เช่นเดียวกับคนที่ปล่อยจิตให้ตกอยู่ในโลกแห่งการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ (มโนวิตกกะ) ภายใต้การครอบงำของตัณหาและทิวฏฐิ เป็นคนที่อยู่ท่ามกลางความเสี่ยงต่อภัยแห่งสังสารวัฏ ส่วนคนที่คุ้มครองจิตของตนด้วยสติและปัญญาเป็นคนที่อยู่ท่ามกลางการรักษาความปลอดภัยหรืออยู่ในเส้นทางแห่งพระนิพพาน

๓) วิญญาน หมายถึงจิตระดับที่ทำงานรับรู้อารมณ์ภายนอกที่ผ่านเข้ามาทางช่องทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกรวมๆ ว่า “วิญญาน” จำแนกตามช่องทางการรับรู้มี ๖ อย่าง คือ (๑) จักขุวิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางตา (๒) โสต-วิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางลิ้น (๔) ชิวหา-วิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิญญาน วิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางใจ จิตระดับรับรู้อารมณ์นี้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการประจวบกันของปัจจัย ๓ อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาน เช่น จักขุวิญญานจะเกิดขึ้นได้ ต้องมีตาดี ต้องมีรูปอยู่ในระยะที่มองเห็นได้ และต้องมีวิญญานหรือการใส่ใจในรูปนั้น

วิญญานที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ ก็คือวิญญาน ๖ ซึ่งถือว่าเป็นพัฒนาการของวิญญานในการทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ภายนอกที่เรียกว่า ปัญจวิญญาน แล้วทำหน้าที่รับอารมณ์ภายในที่เรียกว่า มโนวิญญานนั่นเอง

๓) วิญญานคือจิต ๑๖

จากที่ได้กล่าวถึงพัฒนาการของวิญญาน เริ่มจากมโน และจิตแล้ว หากกล่าวถึงจิตในคัมภีร์พระสูตรมีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงวิธีการมีสติกำหนดรู้จิต ๑๖ อย่าง^{๒๐} ได้แก่ (๑) สรรคจิต จิตมีราคะ (๒) วิตราคจิต จิตปราศจากราคะ (๓) สโทสจิต จิตมีโทสะ (๔) วิตโทสจิต จิตปราศจากโทสะ (๕) สโมหจิต จิตมีโมหะ (๖) วิตโมหจิต จิตปราศจากโมหะ (๗) สังขิตตจิต จิตหลุดพ้น

^{๑๘} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๑๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗/๑๖.

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

นอน (๘) วิชิตตจิต จิตปราศจากหตหุ (๙) มหัคคตจิต จิตที่เป็นมหัคคตตะ คือ มีอานูภาพมาก (๑๐) อม
หัคคตจิต จิตที่ไม่เป็นมหัคคตตะ (๑๑) สอตุตรจิต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) อนตุตรจิต จิตไม่มีจิตอื่นยิ่ง
กว่า สูงกว่า (๑๓) สมาหิตจิต จิตเป็นสมาธิ (๑๔) อสมาหิตจิต จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) วิมุตตจิต จิตหลุดพ้น
จากกิเลส (๑๖) อวิมุตตจิต จิตไม่หลุดพ้นจากกิเลส และในอรรถกถาได้อธิบายต่อไปอีกว่า

๑) สราคจิต จิตมีราคะ ได้แก่ จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิวฐิมิรูป
เป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือได้แก่ จิต ๘ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ เป็นโลภมูลจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลเกิดมา
จากความอยากได้ ความต้องการ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความติดใจ ความชอบใจในอารมณ์

๒) วิตราคจิต จิตปราศจากราคะ ได้แก่ กุศลจิตที่ละอภัยากฤตฝ่ายโลกีย์

๓) สโทสจิต จิตมีโทสะ ได้แก่ จิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยโทมนัสสัมปยุตด้วยปฏิกษะมิรูป
เป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือจิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมกับโทสะโทสมูลจิต เป็นจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลเกิดมาจาก
ความไม่ชอบใจ เสียใจ กลุ้มใจ รำคาญใจ หงุดหงิดใจ โกรธ เกลียด กลัว ประทุษร้าย ทำลาย รวมความ
ว่า ไม่อยากได้ในอารมณ์นั้น มีโทสะเป็นตัวนำ โทสมูลจิต เป็นจิตที่มีความโกรธ ความเกลียด เป็นมูลเหตุ
หรือเป็นจิตที่มีโทสะเป็นตัวนำ หรือจะเรียกว่า ปฏิกษจิต คือ จิตที่กระทบกระทั่งอารมณ์ที่ไม่ชอบก็ได้ และ
เหตุให้เกิดโทสะหรือปฏิกษะมี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีอัยาศัยเป็นคนมักโกรธ (๒) มีความคิดไม่สุขุม (๓)
มีการศึกษาน้อย (๔) ได้ประสบอารมณ์ที่ไม่ดี (๕) ได้ประสบอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ

๔) วิตโทสจิต จิตปราศจากโทสะ ได้แก่ จิตที่เป็นโลกียกุศล และจิตที่เป็นอภัยากฤต

๕) สโมหจิต จิตมีโมหะ ได้แก่ จิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มี
รูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือจิต ๒ ดวง คือจิตที่เกิดพร้อมกับวิจิกิจฉาและเกิดพร้อมกับอุทัจจะ โมหมูลจิต
เป็นจิตที่มีรากเหง้าเค้ามูลมาจากความหลง ความมกมาย ความไม่รู้เหตุผลต้นปลาย มีโมหะเป็นตัวนำ โม
หมูลจิต เป็นจิตที่มีความไม่รู้ ความหลงเป็นมูลเหตุ หรือเป็นจิตที่มีโมหะเป็นตัวนำ จิตนี้เรียกว่า โมหจิต
คือ จิตที่ประกอบด้วยความหลงก็ได้ โมหะหรือวิชามมีความหมายอย่างเดียวกัน ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิ
มรรคทานทานพระพุทโธสเถระกล่าวว่า โมหะนี้ เป็นรากเหง้าแห่งบาปอกุศลทั้งหมด เหตุให้เกิดโมหะนั้น
ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ คือการพิจารณาไม่แยบคาย

๖) วิตโมหจิต จิตปราศจากโมหะ ได้แก่ จิตที่เป็นโลกียกุศลและอภัยากฤต

๗) สังขิตตจิต จิตหตหุ่งวงนอน ได้แก่ จิตที่ถูกถีนมิทระครอบงำ

๘) วิชิตตจิต จิตปราศจากหตหุ ได้แก่ จิตที่ไม่ประกอบด้วยความหตหุ

๙) มหัคคตจิต จิตที่เป็นมหัคคตตะ คือ มีอานูภาพมาก ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจร

และอรูปาวจร

๑๐) อมหัคคตจิต จิตที่ไม่เป็นมหัคคตตะ ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร (ไม่เป็น
รูปาวจร และอรูปาวจร)

๑๑) สอตุตรจิต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร

๑๒) อนตุตรจิต จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า สูงกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร แม้ใน
จิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตเป็นสอตุตรระ คือมีจิตอื่นยิ่งกว่า อรูปาวจรจิตเท่านั้นเป็นอนตุตรระ คือไม่มี
จิตอื่นยิ่งกว่า

๑๓) สมาหิตจิต จิตเป็นสมาธิ ได้แก่จิตที่เป็นอุภาจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ

๑๔) อสมาหิตจิต จิตไม่เป็นสมาธิ ได้แก่ จิตที่ปราศจากสมาธิทั้ง ๒ นั้น

๑๕) วิมุตตจิต จิตหลุดพ้นจากกิเลส ได้แก่ จิตที่หลุดพ้นจากกิเลสด้วยต้งควิมุตติ และ วิกขัมภณวิมุตติ

๑๖) อวิมุตตจิต จิตไม่หลุดพ้นจากกิเลส ได้แก่ จิตที่ไม่หลุดพ้น^{๒๑}

วิธีการพิจารณาจิตหรือสติกำหนดรู้จิต ๑๖ อย่างนี้ แสดงถึงจำนวนของวิญญานหรือจิตถือว่าเป็นแนวคิดและพัฒนาการไปสู่จิตในคัมภีร์พระอภิธรรมและในยุคพระอรธกถาจารย์ต่อมา

๔) วิญญานคือจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

ดังได้กล่าวแล้วว่า แนวคิดวิธีการพิจารณาจิตหรือสติกำหนดรู้จิต ๑๖ อย่างในคัมภีร์พระสูตรคือมหาสติปัฏฐานสูตร แสดงถึงพัฒนาการของวิญญานหรือจิตในคัมภีร์พระอภิธรรมที่แสดงจำนวนจิตว่ามีอยู่ ๘๙ หรือ ๑๒๑ ซึ่งสามารถแจกแจงอธิบายได้เป็น ๒ แบบ^{๒๒} คือ แบบที่ ๑ โดยชาติประเภท และแบบที่ ๒ โดยภูมิประเภท

๑) แบบที่ ๑ โดยชาติประเภท คือ การแยกประเภทของจิตโดยธรรมชาติหรือคุณลักษณะ ๘๙ (หรือ ๑๒๑) มี ๔ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑ อกุศลจิต จิตเป็นอกุศลมี ๑๒ ประกอบด้วย (๑) โลกมุขจิต ๘ (๒) โทสมุขจิต ๒ และ (๓) โมหมุขจิต ๒

กลุ่มที่ ๒ กุศลจิต จิตเป็นกุศลมี ๒๑ หรือ ๓๗ ประกอบด้วย (๑) มหากุศลจิต ๘ (๒) รูปาวจรกุศลจิต ๕ (๓) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (๔) โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐

กลุ่มที่ ๓ วิปากจิต ๓๖ หรือ ๕๒ ประกอบด้วย (๑) อกุศลวิปากจิต ๗ (๒) กุศลวิปากอกเหตุกจิต ๘ (๓) มหาวิปากจิต ๘ (๔) รูปาวจรวิปากจิต ๕ (๕) อรูปาวจรวิปากจิต ๔ (๖) โลกุตตรวิปากจิต ๔ หรือ ๒๐

กลุ่มที่ ๔ กิริยาจิต ๒๐ ประกอบด้วย (๑) อเหตุกิริยาจิต ๓ (๒) มหากิริยาจิต ๘ (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ และ (๔) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

๒) แบบที่ ๒ โดยภูมิประเภท (แบ่งโดยขั้นหรือระดับ) ๘๔ (หรือ ๑๒๑) มี ๔ ชั้นคือ

ชั้นที่ ๑ กามาวจรจิต ๕๔ ประกอบด้วย (๑) อกุศลจิต ๑๒ แบ่งย่อยเป็น โลกมุขจิต ๘ โทสมุขจิต ๒ และโมหมุขจิต ๒ (๒) อเหตุกจิต ๑๘ แบ่งออกเป็นอกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และอเหตุกิริยาจิต ๓ (๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ แบ่งย่อยออกเป็น กามาวจรมหากุศลจิต ๘ กามาวจรมหาวิปากจิต ๘ และกามาวจรมหากิริยาจิต ๘

ชั้นที่ ๒ รูปาวจรจิต ๑๕ ประกอบด้วย (๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ (๒) รูปาวจรวิปากจิต ๕ (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

ชั้นที่ ๓ อรูปาวจรจิต ๑๒ ประกอบด้วย (๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (๒) อรูปาวจรวิปากจิต ๔ และ (๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

ชั้นที่ ๔ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ประกอบด้วย (๑) โลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิต ๔ หรือ ๒๐ ได้แก่ โสธาปัตติมรรคจิต ๕ สกทาคามิมรรคจิต ๕ อนาคามิมรรคจิต ๕ และอรหัตตมรรคจิต ๕

^{๒๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๘๑/๓๙๒-๓๙๑.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๙๒-๙๔.

(๒) โลกุตตรวิบากจิตหรือผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ได้แก่ โสตาปัตติผลจิต ๕ สกทาคามิผลจิต ๕ อนาคามิผลจิต ๕ และอรหัตตผลจิต ๕

๒.๓ ประเภทของวิญญาน

จิตทั้ง ๘๙ หรือ ๑๒๑ หากว่าโดยประเภทของวิญญานแล้วก็ย่นลงในวิญญาน ๒ ประเภท คือ วิญญานในชั้น ๕ วิญญาน ๖ และวิญญานในปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งมีประเด็นที่จะพิจารณาร่วมกันดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ วิญญานในชั้น ๕

แนวคิดเรื่องวิญญาน จัดเป็นเรื่องสำคัญ เพราะถือว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งในชั้น ๕^{๒๓} (The Five Aggregates) ที่ประชุมกันเข้า ทำงานประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันประกอบด้วย

๑) รูป คือส่วนที่เป็นเนื้อหนัง อวัยวะต่าง ๆ ของเหลว อากาศ อุณหภูมิ ย่อยไปถึงเซลล์ต่างๆ ในร่างกาย สสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ

๒) เวทนา คือ ความรู้สึกพอใจ ทำให้เกิดสุข ไม่พอใจทำให้เกิดทุกข์ หรือเฉย ๆ ต่อวิญญานหรือการรับรู้ที่เกิดขึ้น จากผัสสะทั้ง ๕ และทางใจแต่ละครั้ง

๓) สัญญา คือการจำได้หมายรู้ ถึงสิ่งที่เคยรับรู้หรือรู้สึกมาแล้ว หรือ การจำอารมณ์ เช่น จำได้ว่าดอกกุหลาบมีกลิ่นหอมและพอใจเมื่อได้กลิ่น

๔) สังขาร คือการปรุงแต่งอันเกิดจากการรับรู้ และปรุงแปรตรรกีนึกคิดในใจจากเหตุที่เคยจำได้มีมา ทำให้เกิดแรงดันหรือแรงผลักดันในการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ได้กลิ่นอะไรอย่างหนึ่ง รู้สึกชอบเพราะหอมดี และจำได้ว่าเป็นกลิ่นกุหลาบทำให้เดินไปทางต้นกลิ่นนั้น และอยากได้กุหลาบเป็นของตน อำนาจของการปรุงแต่งนี้ทำให้เราเกิดอารมณ์ เช่น รัก เกลียด โกรธ ชอบ ไม่ชอบ ในสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น

๕) วิญญาน คือการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิด มากระทบอายตนะทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อตากระทบรูปก็เกิดจักขุวิญญาน หูได้ยินเสียงก็เกิดโสตวิญญาน จมูกได้กลิ่นก็เกิดฆานวิญญาน ลิ้นรับรู้ เกิดชิวิญญาน กายกระทบสัมผัส เกิดกายวิญญาน และใจกระทบความนึกคิดก็เกิดมโนวิญญานตามลำดับ

วิญญานในชั้น ๕ นี้คือการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดมากระทบอายตนะทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จัดเป็นส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ที่ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ เป็นความรู้ประเภทพื้นฐาน และเป็นทางเดินของนามชั้นอื่น ๆ^{๒๔} คือ เป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็นเป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขารเกี่ยวกับสิ่งนั้น และรู้ตามกิจกรรมของนามชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน) แต่ประเด็นเกี่ยวกับวิญญานในแก้วภูฏสูตรที่ว่า^{๒๕} “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญานซึ่งเป็น

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณท์ ในเครือ สำนักพิมพ์แพรวแอนดิโฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓-๑๔.

^{๒๔} วัชระ งามจิตต์เจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โฟร์-วัน พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๗-๓๔๘.

^{๒๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

สิ่งที่มองไม่เห็น” หมายถึงพระนิพพาน เป็นวิญญานในชั้น ๕ และวิญญานในวัฏกติกสูตรที่ว่า^{๒๖} “ภิกษุทั้งหลาย นั่นแหละคือมารผู้มีบาปค้นหาวิญญานของวัฏกติกาลุบลด้วยคิดว่าวิญญานของวัฏกติกาลุบล สลิตที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย วัฏกติกาลุบลไม่มีวิญญาน สลิตอยู่ ปรีนิพพานแล้ว”

วิญญานในชั้น ๕ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ถ้ามองว่าเป็นส่วนไหนของชั้น ความจริง ชั้นทั้ง ๕ นั้นเมื่อย่อยแล้วก็เหลือเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือ รูปกับนาม หรือกายกับใจ รูปก็คือรูป นามก็คือเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ส่วนเวทนา สัญญา และสังขารรวมกันเรียกว่า เจตสิก ซึ่งมีทั้งหมด ๕๒ ดวง ในเจตสิก ๕๒ ดวงนี้ เป็นเวทนา ๑ ดวง เป็นสัญญา ๑ ดวง และสังขารอีก ๕๐ ดวง ส่วนวิญญานเรียกว่า จิต มีอยู่ ๘๙ (หรือ ๑๒๑) ซึ่งผู้วิจัยจักกล่าวข้างหน้าในประเด็นเรื่องประเภทของวิญญาน

๒.๓.๒ วิญญานในวิญญาน ๖

ประเด็นที่ว่า วิญญาน เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ^{๒๗} หรือทางอายตนะ ๖ คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาน) ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู (โสตวิญญาน) ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาน) ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น (ชีวหาวิญญาน) ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย (กายวิญญาน) และความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาน) วิญญานเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด โดยเป็นพื้นฐานหรือเป็นทางเดินให้นามชั้นอื่นๆ คือไม่ว่าจะเกิดเวทนา สัญญาหรือสังขารชั้นก็ตาม ย่อมมีความรู้ (วิญญาน) ควบคู่พร้อมกันโดยตลอด หรือเกิดพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง เช่น เมื่อใดที่มนุษย์มีความสุข แสดงว่าเกิดเวทนาจึงรู้ว่า เป็นสุขคือเกิดวิญญาน ในทางตรงกันข้ามเมื่อใดมนุษย์รู้สึกเป็นทุกข์แสดงว่า เกิดเวทนาจึงรู้ว่า เป็นทุกข์คือวิญญาน เป็นต้น

มีประเด็นคำถามว่าวิญญานเกิดขึ้นอย่างไร ตอบว่า วิญญานต้องมีความเกี่ยวเนื่องกันด้วยคืออายตนะ ซึ่งแปลว่าที่ต่อหรือแดนเชื่อม หมายถึงที่ต่อกันหรือแดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ ซึ่งมีทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก โดยอายตนะภายนอกมี ๖ ประกอบด้วยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย ส่วนมากนิยมเรียกว่า อารมณ์ ๖ เพราะเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรู้ เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอกซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็เกิดความรู้เฉพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่าง ๆ เช่น ตากระทบรูปเกิดความรู้เรียกว่า เห็น หูกระทบเสียงเกิดความรู้เรียกว่า ได้ยิน เป็นต้น ความรู้แต่ละด้านที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิญญาน (รู้แจ้งหรือรู้อารมณ์) ดังนั้นจึงมีวิญญาน ๖ อย่างเท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ คู่ คือ วิญญานทางตาได้แก่เห็น วิญญานทางหูได้แก่ได้ยิน วิญญานทางจมูกได้แก่ได้กลิ่น วิญญานทางลิ้นได้แก่รู้รส วิญญานทางกายได้แก่รู้สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย วิญญานทางใจได้แก่รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ^{๒๘} อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ และวิญญาน มีความเกี่ยวเนื่องกัน^{๒๙} ดังนี้

๑) ตา (จักขุปสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรูป (รูปารมณ์ หรือวิณณะ/คลื่นแสง) เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาน (เห็น)

^{๒๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ผลิตภัณ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดีโฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๙.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๒๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

๒) หู (โสตประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเสียง (สัททารมณ์ เสียง/คลื่นเสียง) เกิดความรู้คือ โสตวิญญาณ (ได้ยิน)

๓) จมูก (ฆานประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับกลิ่น (คันธารมณ์ กลิ่น) เกิดความรู้คือ ฆานวิญญาณ (ได้กลิ่น)

๔) ลิ้น (ชีวาประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรส (รสารมณ์ รส) เกิดความรู้คือ ชิวหาวิญญาณ (รู้รส)

๕) กาย (กายประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับสัมผัสหรือสิ่งต้องกาย (โณภูัพพารมณ์ สัมผัส หรือสิ่งต้องกาย) เกิดความรู้คือ กายวิญญาณ (รู้สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย)

๖) ใจ (จิต) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเป็นแดนรับรู้กระทบกับธรรม (ธัมมารมณ์ สิ่งที่ใจนึกคิด หรือเรื่องในใจ) เกิดความรู้คือ มโนวิญญาณ (รู้สิ่งที่ใจนึกคิดหรือเรื่องในใจ)

ประเด็นที่กล่าวมาข้างต้น แม้วิญญาณจะอาศัยอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอกหรือ อารมณ์ ๖ กระทบกันจึงเกิดขึ้นได้^{๓๐} ก็จริง แต่การที่อารมณ์ปรากฏแก่อายตนะ บางครั้งวิญญาณไม่ได้เกิดขึ้นเสียทีเดียว จะต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณดังกล่าว จึงจะเกิดขึ้น^{๓๑} ดังตัวอย่าง เช่น ขณะหลับสนิท ขณะฟุ้งซ่าน หรือขณะใจลอย เป็นต้น

๒.๓.๓ วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท ๑๒

หากกล่าวถึงวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทก็ถือว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของปฏิจจสมุปบาทซึ่งมีอยู่ ๑๒ คือ (๑) อวิชชา (๒) สังขาร (๓) วิญญาณ (๔) นามรูป (๕) สฬายตนะ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) ภพ (๑๑)ชาติ (๑๒) ชรามรณะ วิญญาณโดยความหมายไม่ได้แตกต่างจาก วิญญาณในชั้น ๕ คือรับรู้หรือรู้แจ้งทางอารมณ์ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น แต่ในอกุศลจิต ๑๒ ฝ่าย อภิธรรมท่านอธิบายว่า หมายถึงจิต มโน มานัส ทัหัย ปณฺฑระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณชั้น มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน^{๓๒} ดังปรากฏในธัมมสังคณีว่า “จิต มโน มานัส ทัหัย ปณฺฑระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณชั้น มโนวิญญาณธาตุ ที่เหมาะสมกันในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า จิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”^{๓๓} ซึ่งแสดงว่าหมายถึงวิญญาณในความหมายที่กว้างหรือหมายถึงวิญญาณหรือจิตทุกประเภทนั่นเองไม่ได้หมายถึงเฉพาะวิญญาณ ๖ แต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติและวิญญาณแบบชาติปัจจุบัน

๒.๓.๒.๑ วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ

วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึงวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือวิปาก วิญญาณที่เป็นโลกิยะ ๓๒ ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ (คืออุปาทานขณะหรือขณะเกิดอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิต) และในปวัตติกาล (ช่วงเวลาหลังปฏิสนธิกาลคือตั้งแต่จิตินขณะหรือขณะที่ดำรงอยู่ อันเป็นขณะที่สองของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไปจนถึงจุดกาลคือขณะจุดจิตินเวลาตาย) จิตนับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จิติน) ระหว่างนี้เรียกว่า กาย

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕.

^{๓๒} วัชระ งามจิตเรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๙๑-๑๙๒.

^{๓๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

มนุษย์ ญาณที่ทำหน้าที่ในขณะนี้คือญาณ ๖ เพราะเป็นวิปากญาณหรือวิปากจิตที่เกิดด้วยอำนาจกรรมคือสังขารที่ทำไว้ ตัวอย่างเช่น จักขุญาณที่เป็นวิปากเกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมที่สั่งสมไว้ อย่างนี้เรียกว่า ญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ เพราะญาณในภพปัจจุบันเป็นผลของสังขารที่เป็นอดีต

๒.๓.๒.๒ ญาณแบบชาติปัจจุบัน

ญาณแบบชาติปัจจุบัน คือญาณ ๖ ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่ญาณในปฏิสนธิกาล แต่เป็นอดีตญาณที่เกิดขึ้นในอดีตกาลคือเวลาหลังปฏิสนธิไป ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ หรือวิปากญาณ และกรรมญาณคือจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปด้วย ตัวอย่างเช่น เราเห็นหญิงสาวคนหนึ่งแล้ว อยากพบอีกครั้ง ด้วยความคิดถึงหญิงสาวคนนั้น จึงหาทางที่จะไปพบให้ได้ ในการไปพบนี้จะเกิดจักขุญาณคือญาณทางตาที่มารับรู้การเห็นภาพหญิงสาวคนนั้นและเกิดมโนญาณที่คิดเกี่ยวกับหญิงสาวคนนั้น ซึ่งในขณะแรกที่เกิดการรับรู้เหตุการณ์นี้จะเป็นวิปากญาณ แต่หลังจากนั้นจะเป็นกรรมญาณ เพราะเจตนาที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเห็นหญิงสาวคนนั้นถูกปรุงแต่งด้วยตัณหา ดังนั้น จึงเรียกว่า ญาณแบบชาติปัจจุบัน เพราะรวมทั้งวิปากญาณและกรรมญาณอยู่ด้วยกัน

๒.๔ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของญาณ

๒.๔.๑ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของญาณ ๑๔ อย่าง

ประเด็นเรื่องญาณหรือจิต ๘๙ (หรือ ๑๒๑) มีการเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์อยู่ตลอดเวลา นั้น จัดว่าเป็นฐานะและบทบาทของญาณหรือจิต เพราะสามารถทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จไปได้อีกด้วย การทำงานหรือหน้าที่ของจิตนั้นเรียกว่า “กิจ” มีทั้งหมด ๑๔ อย่าง คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหญ่ (๒) ภาวังกิจ ทำหน้าที่รักษาภพชาติ (๓) อาวัชชนะกิจ หน้าที่นี้ยอมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (๔) ทัสสนกิจ หน้าที่เห็นรูป (๕) สวณกิจ หน้าที่ได้ยินเสียง (๖) ขยายนกิจ หน้าที่ได้กลิ่น (๗) สายนกิจ หน้าที่รู้หรือลิ้มรส (๘) ผุสนกิจ หน้าที่รับสัมผัส (๙) สัมปฏิจฉันนกิจ หน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (๑๐) สันตึรณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ (๑๑) โวภูฏัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินกำหนดอารมณ์ (๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (๑๓) ตพาลัมพนกิจ ทำหน้าที่เก็บรับอารมณ์ที่เสพอแล้ว (๑๔) จุตติกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน^{๓๔} ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) ปฏิสนธิกิจ คือทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น และจะปรากฏเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ เรียกว่า ปฏิสนธิญาณ หรือ ปฏิสนธิจิต

๒) ภาวังกิจ คือทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพ คือรักษากรรมวิบากของรูปนามสืบต่อจากปฏิสนธิวิปากจิต และปฏิสนธิกรรมชรูปให้ดำรงอยู่ในภพนั้นๆ トラบเท่าอำนาจของชนกกรรม (กรรมให้เกิด) จะส่งผลให้เป็นไปเท่าอายุสังขารที่จะดำรงอยู่ได้ ภาวังกิจนี้เป็นหน้าที่ประจำของจิตที่ต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ คือภาวังกิจยอมทำหน้าที่รักษาการเกิดเป็นบุคคลนั้น ๆ เอาไว้ เช่น เกิดเป็นนกกัรักษาความเป็นนกเอาไว้ เกิดเป็นมนุษย์ก็รักษาความเป็นมนุษย์ไว้สืบต่อกันตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ภาวังกิจ จะหยุดกิจ

^{๓๔} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, หน้า ๙๔.

นี้ก็คือเมื่อมีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันมาคั่นตอนให้จิตขึ้นรับอารมณ์ใหม่ปัจจุบันเสียเท่านั้น เมื่อพ้นจากการขึ้นสู่วิธึรับอารมณ์ใหม่แล้ว ภาวังคจิตก็ต้องทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภวนี้อยู่ตลอดเวลา เพราะจิต มโนมานัส หทัย ปันดระ มโน มนายตนะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน อาศัยภาวังคจิตและธรรมารมณเกิดขึ้น^{๓๕}

๓) อาวัชชนกิจ คือทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ ๕ ที่มาถึงตนทางปัญจทวาร และอารมณ์ ๖ ทางมโนทวาร เมื่อภาวังคจิตดับไปแล้ว จิตที่ทำหน้าที่ คือ อาวัชชนกิจก็จะเกิดขึ้น เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิธึทำหน้าที่อาวัชชนกิจนี้ทันที เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิธึรับอารมณ์ใหม่

๔) ทัสสนกิจ คือ ทำหน้าที่เห็นรูปทางประสาทตา จิตที่ทำหน้าที่นี้คือ จักขุวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ ทัสสนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๕) สวณกิจ คือ ทำหน้าที่ได้ยิน จิตที่ทำหน้าที่นี้คือโสตวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ ส่วนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๖) ฆายนกิจ คือทำหน้าที่ได้กลิ่น จิตที่ทำหน้าที่นี้คือฆานวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ ฆายนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๗) สายนกิจ คือทำหน้าที่รู้สึก รส จิตที่ทำหน้าที่นี้คือชีวาวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ สายนกิจนี้ จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๘) ผุสนกิจ คือทำหน้าที่รับสัมผัสทางกาย จิตที่ทำหน้าที่นี้คือกายวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ ผุสนกิจนี้ จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้นเช่นกัน

๙) สัมปฏิจฉันนกิจ คือทำหน้าที่รับส่ง จิตที่ทำหน้าที่นี้คือสัมปฏิจฉันนวิญญาณจิต โดยรับปัญจารมณ (อารมณ์ ๕) ต่อจากทวิปัญจวิญาณจิต ในปัญจทวารวิธึหนึ่ง ๆ สัมปฏิจฉันนกิจนี้จะเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๑๐) สันตริณกิจ คือทำหน้าที่พิจารณา จิตที่ทำหน้าที่นี้คือสันตริณวิญญาณจิต เป็นจิตที่เกิดต่อจากจิตที่มีหน้าที่รับส่งโดยพิจารณาปัญจารมณที่รับจากสัมปฏิจฉันนวิญญาณจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ สันตริณกิจนี้ จะมีได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น

๑๑) โวภูฏัพพนกิจ คือทำหน้าที่ตัดสิน จิตที่ทำหน้าที่นี้คือมโนทวารอาวัชชนวิญญาณจิต โดยตัดสินอารมณ์ว่า ดียิ่ง ดีธรรมดา หรือไม่ดี ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ โวภูฏัพพนวิญญาณนี้ ย่อมเกิดได้ขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่ในวิธึจิตที่ไม่สมบูรณ์ คือในโวภูฏัพพนวาระ อาจเกิดได้ ๒-๓ ขณะจิต

๑๒) ชวนจิต คือทำหน้าที่เสพอารมณ บุญหรือบาปย่อมจะเกิดในขณะที่จิตทำหน้าที่ชวนจิตนี้ สำหรับผู้มีใจพระอรหันต์ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือกุศลจิตและอกุศลจิต ๒ ประเภทเท่านั้น โดยเกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (มโนทวารอาวัชชนกิจ) สำหรับพระอรหันต์ จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือ กิริยาจิตและอรหัตตผลจิต ในวิธึจิตหนึ่ง ๆ ที่เป็นกามวิธึ จิตที่ทำหน้าที่ชวนจิตนี้ ส่วนมากจะเกิดติดต่อกัน ๗ ขณะ แต่ในอัปนาวิธึ (คือจิตที่เข้าสมาธิในชั้นฌานหรืออัปนาสมาธิ) อาจเกิดได้มากจนประมาณมิได้

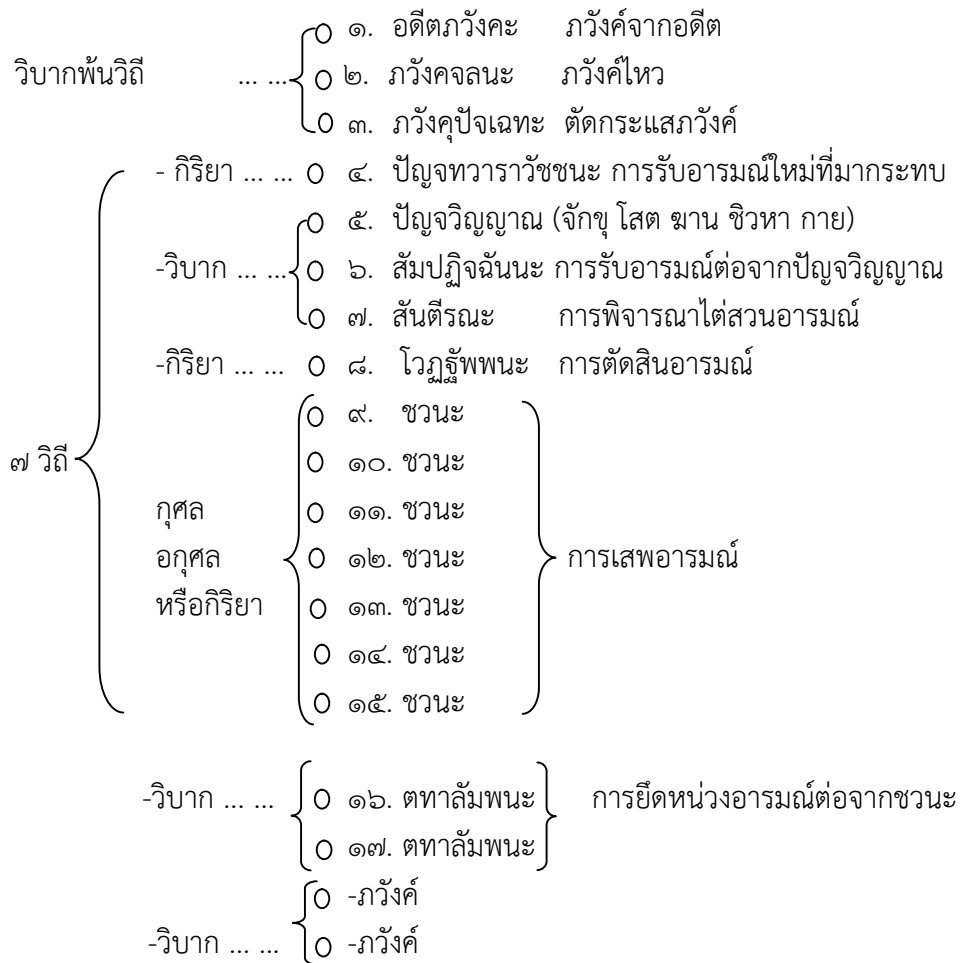
๑๓) ตทาลัมพนกิจ คือทำหน้าที่เก็บอารมณ์ คือรับอารมณ์ต่อจากจิตที่ทำชวนจิต จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือ สันตริณจิต ๓ ดวง และมหาวิบากจิต ๘ ดวง รวม ๑๑ ดวง จิตเหล่านี้รับอารมณ์ต่อจากจิตที่ทำชวนจิต โดยทำหน้าที่ตทาลัมพนกิจ ๒ ขณะจิตสุดท้าย ในวิธึที่เป็นตทาลัมพนวาระ (ตทาลัมพนวาระจะมีเฉพาะได้ในวิธึที่รับอติมหันตารมณ หรือวิภูตารมณเท่านั้น)

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๕.

๑๔) จุติกิจ หน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจิตจิต หรือจิตวิญญานนั่นเอง เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจิตดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นที่ในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดขึ้นระหว่างเลย และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือ เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถี และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิต

นอกจากนี้ จิตยังมีช่องทางในการรู้อารมณ์เรียกว่า “ทวาร” เป็นทางที่เข้าออก-ออก เพื่อรับรู้อารมณ์ของจิต มีจักขุประสาท เป็นต้น ชื่อว่าเป็นประตูหรือทวารของจิต ถ้าไม่มีจักขุประสาทหรือจักขุทวาร เป็นต้นแล้ว ก็ไม่เห็นสิ่งใด ๆ เป็นต้นไม่ได้ วิถีจิตใด ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน เมื่อวิถีจิตไม่อาจเกิดขึ้นได้แล้ว การกระทำใด ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่การที่สัตว์ทั้งหลายทำสิ่งต่าง ๆ ได้ ก็เพราะมีประตูหรือทวารสำหรับเข้า-ออกของจิตในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ทวาร มี ๖ คือ (๑) จักขุทวาร ได้แก่ จักขุประสาท (๒) โสตทวาร ได้แก่ โสตประสาท (๓) ฆานทวาร ได้แก่ ฆานประสาท (๔) ชิวหาทวาร ได้แก่ ชิวหาประสาท (๕) กายทวาร ได้แก่ กายประสาท (๖) มโนทวาร ได้แก่ ภวังคจิต ฉะนั้น ทวารจึงมีความสำคัญอย่างหนึ่งในการทำงานของจิต

ประเด็นเรื่องวิญญานหรือจิตทำงานหรือหน้าที่ ๑๔ ข้างต้นนั้น สามารถทำเป็นรูปได้ดังนี้

รูปที่ ๑ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญานหรือจิต (ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ์)

จากรูปข้างต้นนี้ เป็นการแสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตทางปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ^{๓๖} ยกตัวอย่างฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิต เช่น โสตทวาร (ทางหู) หมายเลข ๑ คืออดีตภวังค์ ซึ่งเป็นภวังค์จากอดีตอารมณ (อายตนะภายนอก) ที่มากระทบทางหูจะก่อให้เกิดการหวั่นไหวต่อภวังค์เก่า หรือภวังค์เดิมจนกลายเป็นภวังค์ใหม่ หมายเลข ๒ คือภวังค์คจลนะหรือภวังค์ไหวจิตเตรียมทิ้งอารมณเก่าเพื่อจับอารมณใหม่ที่มากระทบ หมายเลข ๓ คือภวังค์ปุจเฉทะ ตัดกระแสภวังค์เก่าจะขึ้นวิถีแล้ว แต่ยังมีได้พันจากภวังค์ หมายเลข ๔ คือปัญจทวาราวชชนะ หรือประตูรับอารมณทั้ง ๕ ทาง อันประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในที่นี้เป็นตัวอย่างคือเสียงที่มากระทบกับหู หมายเลข ๕ คือ โสตวิญญาณ หมายความว่า เสียงได้เกิดขึ้นทางหูแล้ว ชั้นนี้มีเพียงรู้แต่ได้ยินเท่านั้น ยังไม่รู้ว่า เป็นเสียงอะไรหรือเรื่องอะไร หมายเลข ๖ คือสัมปฏิจฉันนะ จิตตัวนี้เพียงแต่รับอารมณต่อจากโสตวิญญาณเพื่อส่งมอบให้สันตிரณะพิจารณา หมายเลข ๗ คือสันตிரณะ ได้แก่การพิจารณาอารมณเพียงแต่พิจารณาเท่านั้น เช่น พิจารณาว่าเป็นเสียงดีหรือไม่ดี หมายเลข ๘ คือโวกุฐัพพะ หมายความว่าตัดสินอารมณเด็ดขาดแล้วว่า เสียงที่มากระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศลเป็นบุญหรือบาป ถ้าเปรียบเทียบกับคนก็เหมือนผู้พิพากษาตัดสินคดีว่าผิดหรือไม่ผิด เมื่อตัดสินลงไปแล้ว โจทก์จำเลยไม่อาจโต้แย้งได้เลย หมายเลข ๙-๑๕ คือชวนะ หมายถึงการเสพอารมณหรือกินอารมณเมื่อโวกุฐัพพะตัดสินแล้วก็ลงมือกินทันที ถ้าเป็นเสียงที่ดี เช่น ค่ายกย่องชมเชยก็เกิดความยินดี ถ้าเป็นเสียงด่าก็โกรธ บาบหรือบุญ อกุศล หรืออกุศล โลกะ โทสะ โมหะ หรืออโลกะ อโทสะ อโมหะ ก็เกิดขึ้นที่ชวนะทั้ง ๗ นี้ จิตดวงอื่นจะไม่เกิดเป็นบาปเป็นบุญ หมายเลข ๑๖ และ ๑๗ คือตทาลัมพะนะ เป็นจิตที่รับหรือห้วงอารมณต่อจากชวนะ หลังจากนั้นจิตก็เป็นภวังค์ต่อไป หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้อย่างรวดเร็วมาก หมายความว่าวิถีจิตที่เกิดขึ้น ๑๗ ขณะนี้ เมื่อครบ ๑๗ ขณะแล้วก็ไปเป็นภวังค์ต่อไป (ภวังค์คืออดีตภวังค์ ภวังค์คจลนะและภวังค์ปุจเฉทะ)^{๓๗} แล้วก็ขึ้นวิถีอีก สลับกันอยู่อย่างนี้ไม่ขาดสาย คือเป็นอารมณที่มีวิถีจิตเกิดมากที่สุดได้ถึง ๗ วิถี และจะตั้งอยู่ในอารมณได้มากถึง ๑๔ ขณะจิต เมื่อรวมจิตที่พันวิถีอีก ๓ ขณะจิต ก็จะได้เป็น ๑๗ ขณะจิตพอดี ดังนั้น แม้วิถีปัญจทวารจะมีการเกิดขึ้นของจิตถึง ๑๗ ขณะ และมีการทำงานหรือหน้าที่ที่ละเอียดซับซ้อนเป็นลำดับขั้นรวมทั้งมีการเสวยอารมณเป็นบุญบาปเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม จะต้องมีการทำงานของจิตทางมนทวารร่วมด้วย ตัวอย่าง การได้ยินเสียง จะรู้ว่าเป็นเสียงคน เสียงสัตว์ หรือเสียงเพลงได้นั้น จะต้องมียุติจิตทางมนทวารเกิดต่อไปด้วย นอกจากนั้น บาบหรือบุญที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารก็มีกำลังไม่สู้มากหรือไม่แรงพอที่จะนำไปสู่การปฏิสนธิในชาติหน้าได้ อนึ่ง การตัดสินว่าเสียงที่ได้ยินเป็นเสียงคน เสียงสัตว์ หรือเสียงเพลงก็ต้องอาศัยสัญญาคือความจำได้หมายรู้ ในอดีตเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ถ้าเสียงที่ได้ยินตรงกับสัญญาเดิมว่าเป็นเสียงคน จึงจะตัดสินใจลงไปอย่างเด็ดขาดว่า เป็นเสียงคน ไม่ใช่เสียงสัตว์หรือเสียงเพลง ดังนั้นอดีตกรรมหรือประสพการณเก่าในอดีตจึงมีบทบาทสำคัญการตัดสินด้วย รวมความว่าปรากฏการณของอารมณที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น และกายที่เรียกว่า “ปัญจทวารวิถี” นั้น จะต้องมีการเกิดขึ้นของอารมณทางใจที่เรียกว่า มโนทวารวิถีร่วมด้วยเสมอ มิฉะนั้นแล้วก็จะไม่มีการรู้อารมณจริงๆ ได้ มโนทวารวิถีเป็นจิตที่เกิดขึ้นมาทำงานประจวบใจหรือมโนทวาร และวิถีนี้เป็นวิภูตารมณคือ

^{๓๖} จำลอง ดิษยวณิช, **วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๔.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน พระเทพวิสุทธกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๖๐-๖๗.

หมายถึงอารมณ์ที่มีกำลังมาก เมื่อจิตรับกระทบอารมณ์ที่เกิดทางใจมักจะมีการกระทบกระเทือนอย่างแรง เช่น ตีใจ เสียใจ ตกใจ เศร้าใจ โกรธ วิตกกังวลอย่างท่วมท้น ดังนั้น วิภูตารมณีนโมทวารจึงมี ตทาลัมพะณะอีก ๒ ดวง (ดวงที่ ๑๑ และ ๑๒) เพราะตทาลัมพะณะเป็นวิบากจิตหรือเป็นผลของกรรมที่ได้ทำมาแล้วในอดีต เข้ามาช่วยรองรับอารมณ์ที่กำลังแรงเหล่านั้นให้เบาบางลงเสียก่อนแล้วจึงจะตกภวังค์ได้

ประเด็นเรื่องการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญูณหรือจิตทางปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ จะทำให้เข้าใจการทำงานของจิตทางมโนทวารวิถี วิภูตารมณ เพราะจิตที่เกิดขึ้นในช่วงนี้มีความสำคัญมาก ดังมีรูปต่อไปนี้

วิบากพันวิถี... ..	{	0	๑. ภวังคจลนะ	ภวังค์ไหว
	{	0	๒. ภวังคบุจเฉทะ	ตัดกระแสภวังค์
วิถี {	{	0	๓. มโนทวาราวชชนะ	รับพิจารณาและกำหนดอารมณ์ทางใจ
		0	๔. ชวนะ	} การเสพอารมณ
		0	๕. ชวนะ	
		0	๖. ชวนะ	
		0	๗. ชวนะ	
		0	๘. ชวนะ	
		0	๙. ชวนะ	
		0	๑๐. ชวนะ	
		0	๑๑. ตทาลัมพะณะ	
		0	๑๒. ตทาลัมพะณะ	
วิบากพันวิถี			- ภวังค์	
			- ภวังค์	

รูปที่ ๒ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญูณหรือจิตทางมโนทวารวิถี วิภูตารมณ^{๓๘}

จากรูปข้างต้นนี้ จิตดวงแรก คือภวังคจลนะหรือภวังค์ไหว กล่าวคือภวังคจิตได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา มีข้อสังเกตให้เห็นว่า ในมโนทวารวิถีไม่มีอดีตภวังค์เหมือนอย่างในปัญจทวารวิถี การกระทบของอารมณ์ทางปัญจทวารวิถีคือ ทางตา หู จมูก ลิ้น และกายนั้น อารมณ์ที่มากระทบเป็นอารมณ์ที่หยาบ เช่น รูป (คลื่นแสง) เสียง (คลื่นเสียง) กลิ่น รสหรือสิ่งสัมผัส อารมณ์ทางปัญจทวารยังเป็นอารมณ์ที่มาจากภายนอกไม่เหมือนกับอารมณ์ที่เข้ามากระทบทางมโนทวารซึ่งเป็นอารมณ์ที่ละเอียดและประณีตกว่า และยังเป็นอารมณ์ที่รับช่วงต่อมาจากปัญจทวารอีกที ดังนั้น วิถีจิตทางมโนทวารจึงไม่ต้องมีอดีตภวังค์ แต่จะเริ่มต้นโดยภวังค์จลนะเป็นต้นไป

^{๓๘} จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์, หน้า ๗๗.

จิตดวงที่ ๒ ได้แก่ ภาวังกุปัจเฉท เป็นการตัดกระแสภาวังกุ จิตดวงนี้ก็เหมือนกันจิตภาวังกุปัจเฉท ทางปัญญาทวารนั่นเอง เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิต ซึ่งเป็นจิตที่รับผลของกรรมสืบต่อมา เป็นภาวังกุปัจเฉทสุดท้าย ก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน

จิตดวงที่ ๓ ได้แก่ มโนทวาราวชชนะ จนถึงจิตดวงที่ ๑๒ ที่มีชื่อว่า ตทาลัมพะนะ รวมเรียกว่า “วิถี” ซึ่งหมายถึงจิตที่กำลังทำงาน เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น ที่รับเอามาทางปัญญาทวาร หรือเป็นการทำงานที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (ธัมมารมณห์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง

จิตดวงที่ ๔ เป็นกิริยา จิตดวงที่ ๔ ถึง ๑๐ เป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ส่วนดวงที่ ๑๑ และ ๑๒ เมื่อพิจารณาควิถีทางมโนทวารแล้วจะเห็นว่า จิตหลายประเภทไม่มีอยู่ในมโนทวารวิถี เช่น ปัญญาทวาราวชชนะ สัมปฏิจฉันนะ สันตிரณะ โวภูฏัพพะนะ มีแต่มโนทวาราวชชนะแล้วก็เข้าไปถึงชวณะซึ่งเป็นตัวเสพอารมณห์เลยทีเดียว

ชวณะทั้ง ๗ ดวงนี้ไม่ใช่วิบาก ไม่ใช่กิริยา (ยกเว้นพระอรหันต์) หากแต่เป็นจิตที่ได้ทำบุญหรือทำบาปแล้วเป็นจิตที่แสดงออกซึ่งพฤติกรรมทางมโนทวาร ถ้ามีความยินดีติดใจก็เป็นโลภะ ถ้ามีความไม่ชอบใจก็เป็นโทสะ ถ้ามีความหลงก็เป็นโมหะ ชวณะจิตจึงเป็นตัวเสพอารมณห์ที่ยินดีหรือหรือยินร้ายหรือเฉยๆ ดังนั้น วิภูฏารมณห์วิถีนี้ สามารถรับอารมณ์อันต่อเนื่องจากปัญญาทวารวิถีและยังสามารถรับอารมณ์ทางมโนทวารวิถีที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต และกาลวิมุตได้ ทั้งที่เป็นปรมาตม์และบัญญัติธัมมารมณห์

จากที่ได้กล่าวถึงการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญานหรือจิตข้างต้นมาพอสรุปได้ว่า การทำงานของจิตที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ (ปัญญาทวารวิถี) คือเกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย การทำงานทางจิตอีกอย่างหนึ่งที่เกิดตามมา คือ ทางใจ (มโนทวารวิถี) ในที่นี้ยกตัวอย่างจิตที่เกิดทางหู (โสตทวารวิถี) คือเมื่อมีเสียง (คลื่นเสียง) มากระทบกับหูและเกิดการได้ยินจะมีชวณะจิตขึ้นรับอารมณ์ ๑๔ ชวณะจิต โดยมีจิตที่พันวิถีเสีย ๓ ชวณะ (คือ อดีตภวังกุ ภาวังกุจลนะ และภาวังกุปัจเฉท) รวมเป็นชวณะจิต ๑๗ ชวณะ จิตที่ขึ้นวิถีจะเริ่มตั้งแต่จิตดวงที่ ๔ (คือโสตทวาราวชชนะ เป็นต้น) โสตทวาราวชชนะจิตนี้เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่ เป็นปัจจัยหรือเหตุหนุนแก่จิตดวงต่อไป ให้รับอารมณ์ทั้งทางหูจนสิ้นสุดวิถี คือโสตทวารวิญญานเกิดขึ้นเมื่อหูได้ยินเสียง หรือเสียงมากระทบกับโสตประสาท โสตทวารวิญญานหรือการได้ยินก็เกิดขึ้นแล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดจิตที่รับอารมณ์ (สัมปฏิจฉันนะ) แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดจิตที่พิจารณาอารมณ์ (สันตிரณะ) แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดจิตที่ตัดสินอารมณ์ (โวภูฏัพพะนะ) แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดจิตที่เสพอารมณห์ ๗ ชวณะ (ชวณะ ๗) แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดจิตที่หน่วงและเก็บอารมณ์ไว้ (ตทาลัมพะนะ) ต่อจากนั้นจิตก็ทำหน้าที่เป็นองค์แห่งภพจะเกิดต่อไป (ภาวังกุ) จนมีวิถีจิตเกิดขึ้นอีก อนึ่ง การเกิดขึ้นของจิตทั้ง ๑๗ ชวณะ ทางโสตทวารเป็นต้นนั้น มีการทำงานของจิตทางมโนทวาร (มโนทวารวิถี) ร่วมด้วย จึงทำให้เกิดอารมณ์ที่มีกำลังมาก คือเมื่อจิตรับกระทบอารมณ์ที่เกิดทางใจจะเกิดการไหวตัว (ภาวังกุจลนะ) แล้วตัดกระแสภาวังกุ (ภาวังกุปัจเฉท) เกิดขึ้นทางใจ คือจิตที่กำลังทำงาน เช่น การได้ยิน เป็นต้น ที่รับเอามาทางปัญญาทวาร (มโนทวาราวชชนะ) หรือเป็นการทำงานที่เกิดขึ้นมาจากทางใจ (ธัมมารมณห์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นที่มโนทวาร) โดยตรง ต่อจากนั้นจะทำการเสพอารมณห์ (ชวณะ ๗) และหน่วงอารมณ์ (ตทาลัมพะนะ) วิภูฏารมณห์วิถีนี้ สามารถรับอารมณ์อันต่อเนื่องได้ทุกอารมณ์ (จากปัญญาทวารวิถี และทางมโนทวารวิถีที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต กาลวิมุต และอารมณ์ปรมาตม์กับบัญญัติธัมมารมณห์)

๒.๔.๒ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาน ๘ อย่าง

ในการทำหน้าที่ ๑๔ อย่างข้างต้นนั้น สรุปลงเป็นหน้าที่หลัก ๆ ๘ อย่าง คือ (๑) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาน (๒) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาน

(๓) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาน (๔) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาน (๕) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน (๖) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาน (๗) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต (๘) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

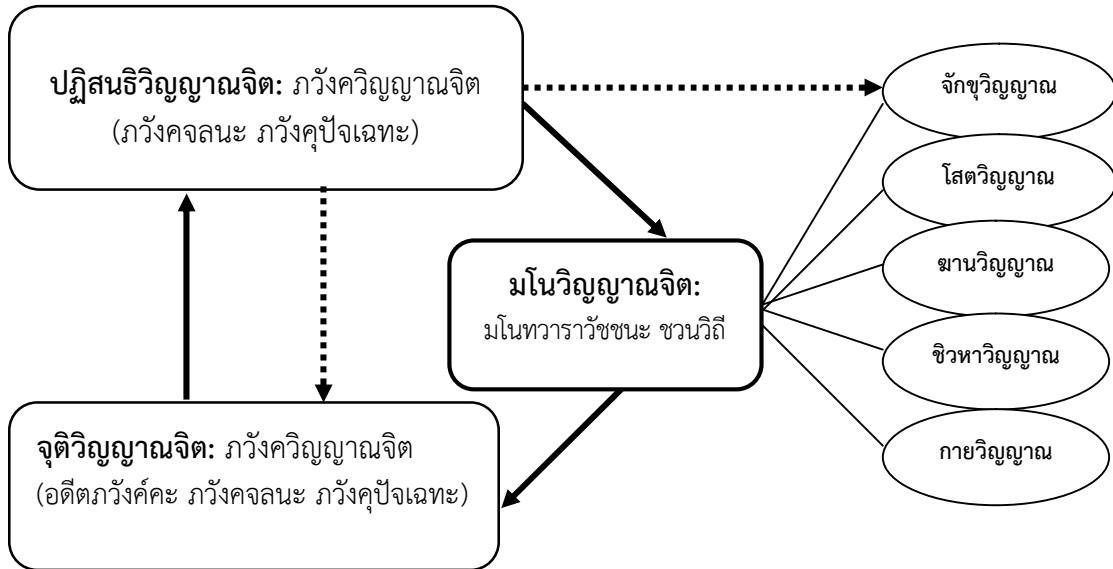
๒.๕ วิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิด

ประเด็นเรื่องวิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิดนี้ คือวิญญานหรือจิตนั้น นับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จติ) ระหว่างนี้เรียกว่า “กายมนุษย์” กายมนุษย์ในที่นี้คือจิตดวงแรกที่เกิด (ปฐมจิต) ถือว่าเป็นวิญญานดวงแรกที่เกิดในกรรมมารดา ซึ่งหมายถึงปฏิสนธิจิตสืบเนื่องไปจนถึงเวลาตาย ที่เรียกว่ากายมนุษย์เพราะจิตเมื่อทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ (ปฏิสนธิจิต) มีคุณสมบัติที่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่พร้อมจะเจริญเติบโตเป็นอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกายมนุษย์ ไม่ใช่เป็นเพียงองค์ประกอบของฝ่ายนามในส่วนที่เป็นจิตเท่านั้น ท่านเปรียบเทียบเหมือนพันธ์พืชต่าง ๆ เช่น เมล็ดขนุน มีคุณสมบัติที่จะงอกเป็นลำต้น กิ่งก้าน ใบ และออกดอกออกผล เมื่อนำไปปลูกย่อมงอกงามเป็นกิ่งก้านใบออกดอกออกผล วิญญานเกิดเพราะวิญญานมีกิเลส คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน วิญญานเหมือนเมล็ดพืช ตัณหาเหมือนยางเหนียวในเมล็ดพืช เป็นต้น

วิญญานหรือจิตนั้น เกิดขึ้นหรือเจริญเติบโตได้ด้วยการเสพอาหารที่เป็นนามธรรม คือ (๑) ผัสสะ การปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า ผัสสาหาร (๒) อาหารคือความจงใจ เรียกว่า มโนสัญเจตนาหาร (๓) การรับรู้หรือเสพอารมณ์หรือปรากฏการณ์ เรียกว่า วิญญานาหาร (๔) การรับรู้หรือเสพอารมณ์ทางมโนทวารโดยตรงเรียกว่ามโนวิญญาน การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางตา เรียกว่าจักขุวิญญาน การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางหูเรียกว่าโสตวิญญาน การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางจมูกเรียกว่าฆานวิญญาน การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางลิ้นเรียกว่าชิวหาวิญญาน การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางกายเรียกว่ากายวิญญาน วิญญานหรือจิตนี้ไม่มีชำรุดทรุดโทรมไปตามอายุขัย มีแต่การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตามเหตุปัจจัยหรืออยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ได้แก่ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่มี การเกิดแก่เจ็บตายเหมือนองค์ประกอบที่เป็นรูปหรือกายมนุษย์ ซึ่งเมื่อรูปหรือร่างกายจะต้องเสื่อมสลายตายไปตามกาลเวลาก็เนาเปื่อยหรือถูกนำไปฝังหรือเผา แต่วิญญานหรือจิตนี้ไม่เป็นเช่นนั้น แต่กลับทำหน้าที่สืบต่อไปคือทำหน้าที่ไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า วิญญานหรือจิตกับการเวียนว่ายตายเกิด คือการที่ปฏิสนธิจิต ภาวังควิญญานจิต (ภาวังคจลนะ ภาวังคุปัจเฉทะ) มโนวิญญานจิต(มโนทวาราวัชชนะ ขวนวิถิ) และจติวิญญานจิต(อดีตภาวังคะ ภาวังคจลนะ ภาวังคุปัจเฉทะ) ทำหน้าที่ของตนเอง จึงทำให้การเวียนว่ายตายเกิดมีอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ประเด็นเรื่องวิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิดสามารถทำเป็นแผนผังได้ดังนี้

แผนผังที่ ๑ การทำงานหรือหน้าที่หลักของวิญญานหรือจิต ๘ อย่าง ^{๓๙}

จากแผนผังนี้แสดงให้เห็นว่า ปฏิสันธิจิต ทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรก คือภาวังกจลนะหรือภาวังก์ไหว กล่าวคือภาวังกจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภาวังกุปัจเฉฑ ก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภาวังก์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภาวังก์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญานหรือมโนทวาราวชชนะทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัส ที่รับเอามาทางปัญจทวาร (สัมปฏิจฉันนะ) พิจารณา (สันตிரณะ) และตัดสินอารมณ์ (ไวภูฐัพพะ) หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง ต่อจากนั้นขณะทั้ง ๗ ก็ทำหน้าที่เสพอารมณ์ โดยอารมณ์นั้นอาจจะเป็นกุศลจิต (อโลภจิต อโทสจิต อโมหจิต) หรืออกุศลจิต (โลภจิต โทสจิต โมหจิต) หรือว่า กิริยาจิต จนกระทั่ง จุตติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจตุติจิต หรือจตุติวิญญาน เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสันธิจิตและภาวังกจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจตุติดับลง ปฏิสันธิจิตก็เกิดทันทีในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดขึ้นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสันธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภาวังก์ เป็นภาวังกจิตไป คือเมื่อปฏิสันธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภาวังกจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถี และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิต

^{๓๙} พัฒนาแผนผังจาก พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา), จิตตมาตรของนิกายโยคจาร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น, จัดพิมพ์ในงานครบรอบ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖๔.

๒.๖ การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท

จากที่ได้ศึกษาความเป็นมาและพัฒนาการ ประเภท ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาน ตลอดถึงวิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิด ผู้วิจัยมองว่า วิญญานเป็นแนวคิดที่สำคัญยิ่งในพุทธปรัชญาเถรวาทดั้งเดิม เพราะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้วได้ทรงแสดงเรื่องวิญญานซึ่งเป็นหนึ่งในชั้น ๕ ในอนัตตลักขณสูตร และวิญญานในปัจจุสมุปบาท ๑๒ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายพระสูตร แต่ต่อมาดูเหมือนว่า วิญญานถูกนิยามใช้เรียกชื่อว่า “จิต” แทน ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายพระอภิธรรม โดยมีความหมายเหมือนกัน จึงใช้แทนกันและกันได้ จนทำให้คำว่า “จิต” ถูกใช้ในความหมายที่กว้างและอยู่เหนือกว่าวิญญาน ดังนั้นประเด็นการตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยจะตีความเรื่องวิญญานจากพัฒนาการของพุทธปรัชญาเถรวาทดั้งเดิมสู่พุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลี และพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต เป็นลำดับต่อไป

๒.๖.๑ การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลี

ดังได้กล่าวแล้วว่า วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคดั้งเดิม พระพุทธเจ้าตรัสวิญญานในชั้น ๕ โดยความเป็นอนัตตาในอนัตตลักขณสูตร และวิญญานในปัจจุสมุปบาทโดยความเป็นเหตุปัจจัยหรือสายเกิดและสายดับ ต่อมาพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีเกิดขึ้นหลังจากพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานได้ ๓ เดือน โดยเริ่มจากการสังคายนาครั้งแรกที่มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน มีพระอุบาลีเป็นผู้ตอบเรื่องวินัยและพระอานนท์เป็นผู้ตอบเรื่องธรรม^{๔๐} ถือว่าเป็นพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๑ หรือเรียกว่า กัสสปวาท และการสังคายนาครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ โดยครั้งที่ ๓ นี้มีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์^{๔๑} จัดเป็นพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๒ หรือเรียกว่า มหาสังฆิกะ

การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๑ ยังคงรักษาเนื้อความเดิมของพุทธพจน์ไว้เหมือนเดิมทุกอย่าง เช่น เรื่องวิญญานในชั้น ๕ ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย... วิญญานที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่เที่ยง ไม่จำต้องกล่าวถึงวิญญานที่เป็นปัจจุบันเลย”^{๔๒}

ส่วนการตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๒ มีการตีความในลักษณะวิภาษวาท เพื่อใช้เป็นเครื่องมือตรวจสอบและได้วาทะลัทธิอื่น ที่ชื่อว่า “กถาวัตถุ”^{๔๓} คือเรื่องกาลในกถาวัตถุที่แสดงถึงเรื่องวิญญานในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยการถามตอบ ดังมีข้อความดังนี้^{๔๔} สก. วิญญานที่เป็นอดีตดับไปแล้ว หายไปแล้ว แปรผันไปแล้ว สูญไปแล้ว ดับสูญไปแล้ว มิใช่หรือ พร. ใช่ สก. หากวิญญานที่เป็นอดีตดับไปแล้ว ฯลฯ ดับสูญไปแล้ว ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า “วิญญานที่เป็นอดีตมีอยู่” สก. วิญญานที่เป็นอนาคตมีอยู่ใช่ไหม พร. ใช่ สก. วิญญานที่เป็นอนาคตยังไม่เกิด ยังไม่มี ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดขึ้น ยังไม่ปรากฏมิใช่หรือ พร. ใช่ สก. หาก

^{๔๐} วิ.ม. (ไทย) ๗/๔๔๒/๓๘๓.

^{๔๑} ตูรายละเอียดใน วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๐-๑๐๐.

^{๔๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^{๔๓} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/(๗)-(๘๒).

^{๔๔} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๒/๑๘๐.

วิญญานที่เป็นอนาคตยังไม่เกิด ฯลฯ ยังไม่ปรากฏ ท่านก็ไม่ควร ยอมรับว่า “วิญญานที่เป็นอนาคตมีอยู่” สก. วิญญานที่เป็นปัจจุบันมีอยู่ วิญญานที่เป็นปัจจุบันยังไม่ดับไป ฯลฯ ยังไม่ดับสูญไป ใช้ไหม พร. ใช้ สก. วิญญานที่เป็นอดีตมีอยู่ วิญญานที่เป็นอดีตยังไม่ดับไป ฯลฯ ยังไม่ดับสูญไป ใช้ไหม พร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

จากข้อความข้างต้นนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๒ ท่านตีความเรื่องวิญญานโดยไม่แยกออกจากกาล ยังคงรักษาพุทธพจน์เดิมไว้ ดังปรากฏในคัมภีร์พระสูตรว่า^{๔๕} “วิญญานใดล่วงไป ดับไป แปรผันไปแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งวิญญานนั้น ปรากฏแล้ว ความเสื่อมไปแห่งวิญญานนั้นปรากฏแล้ว เมื่อวิญญานนั้นตั้งอยู่ ความแปรปรากฏแล้ว, วิญญานใดยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญานนั้นจักปรากฏ ความเสื่อมไปแห่งวิญญานนั้นจักปรากฏ เมื่อวิญญานนั้นตั้งอยู่ ความแปรจักปรากฏ วิญญานใดเกิดแล้ว ปรากฏแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งวิญญานนั้นปรากฏ ความเสื่อมไปแห่งวิญญานนั้นปรากฏ เมื่อวิญญานนั้นตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ

และในคัมภีร์พระอภิธรรมว่า^{๔๖} ในวิญญานชั้นนั้น วิญญานที่เป็นอดีต เป็นโณ วิญญานใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้น ปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญานและมโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นอดีต, วิญญานที่เป็นอนาคต เป็นโณ วิญญานใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นอนาคต, วิญญานที่เป็นปัจจุบัน เป็นโณ วิญญานใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏเกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นปัจจุบัน

สรุปว่าการตีความวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๒ มีเรื่องกาลทั้ง ๓ คือ อดีตกาล อนาคตกาลและปัจจุบันกาลเข้าเกี่ยวข้องด้วย แต่ก็ยังคงรักษาหลักการเดิมไว้เพียงแต่ใช้กถาวัตถุมาเป็นเครื่องมือในการถามตอบการตีความเท่านั้นเอง

๒.๖.๒ การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต

พุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤตก่อตัวขึ้นจากพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีกลายเป็นกลุ่มใหม่ที่เรียกว่า “มหาสังฆิกะ (กลุ่มพระหมู่ใหญ่)” โดยรวมกันทำสังคายนาต่างหากที่เรียกว่า “มหาสังคีติ (การสังคายนาของพระที่มีพวกมาก)” ซึ่งถือได้ว่าเป็นต้นกำเนิดอภิจริยวาท ซึ่งต่อมาเรียกว่า มหายาน นั่นเอง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา มหาสังฆิกะได้แยกตัวออกจากกันอีกกลายเป็นอภิจริยวาท ๒ นิกาย ได้แก่ (๑) โคคุลิกวาท และ (๒) เอกัปปโยหาริกวาท โคคุลิกวาท ได้แยกเป็นอีก ๒ นิกาย ได้แก่ (๑) พุทฺธสติกวาท (พาหุลิเก) และ (๒) ปณณัตติวาท ต่อมาทั้ง ๒ นิกายนี้ก็แยกออกมาเป็นเจติยวาท

ในช่วง พ.ศ. ๒๐๐ ได้แยกตัวกันแล้วขึ้นมาอีก ๒ นิกาย ได้แก่ (๑) มหิศาสกวาท และ (๒) วัชชีปุตตกวาท โดยมหิศาสกวาทก็แยกออกเป็น ๒ นิกาย ได้แก่ (๑) สัพพัตถิกวาทหรือสรวาสตีวาท และ (๒)

^{๔๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๘/๕๒-๕๖.

^{๔๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗/๑๔.

ธรรมคตติกาบาท ส่วนวัชชีปุตตกาบาทแยกออกเป็น ๔ นิกาย ได้แก่ (๑) ธรรมคตติกาบาท (๒) ภัทธานิกาบาท (๓) ฉันทนาคาโรกาบาท และ (๔) สมิตียาบาท ต่อจากนั้นมา สัพพตติกาบาท (สรวาสตติกาบาท) ได้แยกออกเป็น กัสสปีกาบาท ต่อจากกัสสปีกาบาทก็แยกสาขาออกเป็นสังกันตติกาบาท และพัฒนาการมาเป็นสุตตันตติกาบาท (เสาตรานตติกา)

การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต จึงอยู่ที่ ๒ นิกายนี้คือ สรวาสตติกาบาท (ไวภาชิกะ) และเสาตรานตติกา

๑. การตีความเรื่องวิญญานของสรวาสตติกาบาท (ไวภาชิกะ)

พุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤตนี้ มีชื่อเรียกเป็นคำสันสกฤตว่า “สรวาสตติกาบาท” แปลว่า นิกาย (=วาท) ที่เชื่อว่าทุกสิ่ง (สรวม) มีอยู่ (อสติ) จริง การที่ได้ชื่อว่า “สรวาสตติกาบาท (สรวม อสติ)” เพราะเชื่อว่า “ทุกสิ่งมีอยู่” มีชื่อตรงกับคำบาลีว่า “สพพตติกาบาท (สัพพตติกาบาท)” แบ่งออกเป็น ๓ คำ คือ สัพพะ+อตติกะ+วาที มีความหมายว่า ผู้ที่เชื่อว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ และมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ไวภาชิกะ” ซึ่งเป็นชื่อที่เรียกตามคัมภีร์มหาวิภาชาศาสตร์ นอกจากนี้ยังมีชื่อที่นิยมเรียกอื่นอีกคือ สำนักอภิธรรม สัจนิยมสามัญ และทวินิยมเชิงธรรมชาติ เนื่องจากสัพพตติกาบาท (สรวาสตติกาบาท) แดกย้อยมาจากมทิสาสกาบาท และมทิสาสกะก็สืบมาจากเถรวาท ซึ่งนับเป็นนิกายดั้งเดิมอีกทอดหนึ่ง

ปรัชญาสำคัญของนิกายนี้คือแนวคิดที่ว่า “สรรพสิ่งมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต หรือสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป” ตามแนวคิดสรวาสตติกาบาทได้แบ่งสิ่งที่มีจริงออกเป็น ๒ ประเภท หรือ ๒ ระดับ คือ (๑) สิ่งมีจริงระดับต้นคือธรรม หรือสภาวะธรรมที่มี “สวภาวะ” ไม่สามารถลดทอนต่อไปได้ ได้แก่ รูปนามที่เรารับรู้ในขณะแรกของการรับรู้ และ (๒) สิ่งมีจริงระดับรองหรือสิ่งมีจริงทางความคิด เช่น โຕะ แก้อี้ ม้า และคน เป็นสิ่งที่มีองค์ประกอบซึ่งมาจากสิ่งมีจริงระดับต้นเป็นสิ่งที่ลดทอนได้ ธรรมเป็นสิ่งที่มีจริงในกาลทั้ง ๓ แต่ไม่ใช่สิ่งถาวร เพราะการมีอยู่ของธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตต่างจากธรรมที่เป็นปัจจุบัน ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตไม่ได้มีอยู่อย่างธรรมที่เป็นปัจจุบัน แต่ไม่ใช่ไม่มีอยู่อย่างสิ้นเชิง เหมือนเขากระต่ายที่ไม่มีอยู่อย่างสิ้นเชิง^{๔๗} ดังที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุ พระอภิธรรมปิฎกดังนี้^{๔๘} เมื่อสกาที ถามว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม?” สรวาสตติกาบาทินตอบว่า “ใช่” สก. ถามต่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ในโอกาสทั้งปวงใช่ไหม” สร. ตอบว่า “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ในกาลทั้งปวงใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่โดยประการทั้งปวงใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ในสภาวะธรรมทั้งปวงใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “เพราะท่านเข้าใจว่า สิ่งทั้งปวงไม่ประกอบกัน จึงยอมรับว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “แม้แต่สิ่งที่ไม่มีการมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น” สก. “สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม” สร. “ใช่” สก. “ความเห็นอย่างนี้ว่า ความเห็นที่เห็นว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ เป็นมิฉชาติภูฏิ ความเห็นนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ มีอยู่ใช่ไหม” สร. “ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น”

^{๔๗} วัชระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๖.

^{๔๘} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๙๔/๒๐๙.

อีกนัยหนึ่ง สรวาสติวาทมีแนวคิดที่ว่า “ขันธ ชาติ และอายตนะ มีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ คืออดีต อนาคต และปัจจุบัน” ขันธ ชาติ และอายตนะ มีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ เพราะอำนาจแห่งสันตติคือการสืบต่อกัน หมายถึงว่าการมีอยู่ของธรรมเหล่านี้เป็นกระแสต่อเนื่องดำเนินไปแบบขณะ (จิต) ปัจจุบันขณะเป็นผลมาจากอดีตขณะที่ดับไปแล้ว ส่วนอนาคตขณะจะเป็นผลของปัจจุบันขณะที่ยังไม่เกิด อาจกล่าวได้ว่า ธรรมทั้งหลายถูกทอนลงเป็นขณะเมื่ออดีต อนาคต ปัจจุบัน ดังนั้น ขณะคือช่วงที่แสดงพฤติกรรมของสรรพสิ่งที่ยังคงสภาวะเหมือนกันและสัมพันธ์กันตลอด อดีตคือช่วงของสภาวะของสรรพสิ่งที่ผ่านมาแล้ว ปัจจุบันคือช่วงของสภาวะของสรรพสิ่งที่ผ่านมาถึงขณะนั้นหรือที่ปรากฏให้เห็นอยู่ อนาคตคือช่วงของสภาวะของสรรพสิ่งที่ผ่านไปเลยไปถึง และเหตุผลหนึ่งที่สำคัญคือความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เพราะไวยาสิกะมองว่า สิ่งที่จะเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งอื่นได้ต้องมีอยู่จริงและมีสภาวะหรือฐานถาวรของตนเองก่อน เรื่องของกาลทั้ง ๓ จึงเป็นตำแหน่ง หรือขณะของการเปลี่ยนแปลงแห่งธรรม ดังนั้น ขณะที่ผ่านมาแล้วจึงเป็นช่วงของอดีต ขณะที่กำลังเป็นไปอยู่เป็นช่วงของปัจจุบัน ขณะที่ยังมาไม่ถึงเป็นช่วงของอนาคต

อีกแนวคิดหนึ่งของสรวาสติวาทคือเรื่องขณิกาวาทที่ว่า “ทุกสิ่งเกิดดับทุกขณะ แต่ละขณะมีความเร็วมาก” หมายถึงสิ่งทั้งปวงคืออดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นช่วงหรือชื่อเรียกลำดับความเปลี่ยนแปลงของธรรม เหมือนกับเถรวาท แต่เถรวาทมุ่งสังขตธรรมคือขันธ ๕ เป็นสำคัญ มี ๓ ขณะ คือขณะเกิดขึ้น (อุปาทกขณะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ขณะดับไป (ภังคขณะ) การเปรียบเทียบอย่างนี้ทำให้สามารถกำหนดได้ว่า ขณะใดคืออดีต อนาคต ปัจจุบัน เพราะสังขตธรรมเกิดดับสืบเนื่องต่อกันเป็นกระแส เถรวาทจึงแบ่งขณะออกเป็น ๒ ส่วน คือขณะแห่งนามและขณะแห่งรูป โดยกำหนดว่า ๑๗ ขณะแห่งนาม (จิต) เท่ากับ ๑ ขณะแห่งรูป

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ หากมองจากแนวคิดของสรวาสติวาทที่ว่า สรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวงคือขันธ ชาติ และอายตนะมีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ คืออดีต อนาคต ปัจจุบัน นั้น การตีความเรื่องวิญญานของสรวาสติวาทก็คงยืนยันว่า วิญญานก็มีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ คืออดีต อนาคต ปัจจุบัน และวิญญานนั้นก็เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเช่นกัน แต่การตีความของสรวาสติวาทมีเรื่องกาลหรือขณะเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอเพื่อยืนยันความมีอยู่จริงของวิญญานโดยชี้ให้เห็นความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน (ปฏิจจสมุปบาท) และเป็นปฏิจจสมุปบาทที่มีอัตตลักษณะของตนต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาท คือวิญญานนั้นต้องมีอยู่จริงและมีสภาวะถาวร ดังนั้น สรวาสติวาทจึงตีความเรื่องวิญญานว่ามีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน อนาคต โดยใช้วิธีขณิกาวาทมารองรับขณะที่คงอยู่ในกาลทั้ง ๓ ดังกล่าว

นอกจากนี้ยังมีทฤษฎีปราปติ (Prapti Theory) เกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาความยุ่งยากที่เกิดจากการแปลความหมาย “อนิจจตา”เชิงปรัชญา สำนักสรวาสติวาทินจึงกำหนดอภิปรัชญาขึ้นมาอีกลักษณะหนึ่ง ว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้เป็นเจ้าของกับสิ่งที่ถูกเป็นเจ้าของ-ปราปติ และการปฏิเสธความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของกับสิ่งที่ถูกเป็นเจ้าของ-อปราปติ สรวาสติวาทินเป็นพวกสังนิยมเชิงรูปแบบ (Typical Realists) ชอบที่จะทำสรรพสิ่งให้มีแก่นสารขึ้นมา แต่สรวาสติวาทินก็เหมือนกับพวกสังนิยมทั่วไป ที่มักจะถูกชี้หน้าโดยหลักภาษาศาสตร์ ในขณะที่เดียวกันก็เหมือนชาวพุทธทั่วไปที่ค้นหาความกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวแห่งกระแสจิต นั่นคือการบรรลุธรรม ซึ่งจะต้องได้รับธรรมอย่างหนึ่งและละธรรมอีกอย่างหนึ่ง สรวาสติวาทินกำหนดทฤษฎีใหม่ขึ้นมา นั่นคือ ทฤษฎีปราปติและอปราปติ เพื่ออธิบายหลักการพัฒนาจิตให้มีความหมายมากขึ้น

๒. การตีความเรื่องวิญญานของเสาตรานติกะ

คำว่า “เสาตรานติกะ” ตรงกับภาษาบาลีว่า สุตตันติกะ แปลว่า ผู้ศึกษาหรือปฏิบัติตามพระสูตรหมายความว่านิกายนี้นับถือพระสุตตันตปิฎกเป็นสำคัญ เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “สัมภรานติกะ” เพราะเชื่อว่าขันธ ๕ เป็นตัวขามภข้ามชาติ ต่างจากนิกายสรวาทสตีวาทที่ถือเอาพระอภิธรรมปิฎกเป็นหลัก เป็นพุทธปรัชญาเถรวาทที่ใช้คัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต แยกมาจากสรวาสตีวาท นิกายนี้แพร่หลายอยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย

ใจความสำคัญของเสาตรานติกะ คือ สรรพสิ่งว่าง หรือสิ่งทั้งปวงว่าง โดยเห็นว่า สรรพสิ่งเกิดดับ คือธรรมทั้งปวงเกิดดับทุกขณะ ได้แก่เกิดแล้วดับในทันทีในแต่ละขณะ โดยยืนยันเฉพาะการเกิดขึ้น (อุปาทะ) และการดับไป (ภังคะ) แต่ไม่ยืนยันการตั้งอยู่ (ฐิติ) ซึ่งต่างจากสรวาทสตีวาทหรือไวภาษิกะที่ว่า “สรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวงมีอยู่” อนึ่ง เสาตรานติกะ ยอมรับความจริงแท้ ๒ อย่าง ได้แก่ ความจริงแท้ของวัตถุ หรือรูปธรรม กับความจริงแท้ของจิต หรือนามธรรม เช่นเดียวกับสรวาทสตีวาทหรือไวภาษิกะ จึงจัดเป็นสังนิยมเหมือนกัน แต่ต่างในเรื่องความรู้ คือไวภาษิกะถือว่า ความแท้จริงของวัตถุหรือความแท้จริงภายนอก สามารถรู้ได้ด้วยประจักษ์ประมาณ ความแท้จริงของจิตหรือความแท้จริงภายในรู้ได้ด้วยอนุมานประมาณ หรือประจักษ์ประมาณพิเศษ แต่สำนักเสาตรานติกะ เห็นว่า ความแท้จริงทั้ง ๒ ประการนี้ รู้ได้ด้วยอนุมานประมาณเท่านั้น ความแท้จริงภายนอกที่ปรากฏทางประสาทสัมผัสซึ่งไวภาษิกะถือว่า เป็นความจริงแท้ตามความเป็นจริงนั้น เสาตรานติกะ คำนวณว่า ที่ปรากฏนั้น เป็นเพียงภาพปรากฏของความแท้จริงที่ไม่ปรากฏ ถ้าจะให้รู้ความแท้จริงแท้ๆ ก็ต้องอนุมานเอาจากภาพที่ปรากฏไปหาความแท้จริงที่อยู่เบื้องหลังของภาพที่ปรากฏนั้น พูดถึงการเน้นหนักของสำนักทั้ง ๒ นี้ ก็ต่างกัน คือ สำนักไวภาษิกะเน้นหนักในด้านความจริงภายนอก ส่วนสำนักเสาตรานติกะเน้นหนักในเรื่องความจริงภายใน และยอมรับหลักปฏิจจสมุปบาทเช่นเดียวกับไวภาษิกะ ด้วยเหตุที่ถือว่าความจริงทั้ง ๒ อย่างดังกล่าวนี้ สำนักเสาตรานติกะจึงเป็นพวกสังนิยมดังกล่าวข้างต้น ดังนั้น หากมองจากแนวคิดของเสาตรานติกะที่ว่าสรรพสิ่งว่างหรือสิ่งทั้งปวงว่าง และสรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวงเกิดดับนั้น การตีความเรื่องวิญญานของเสาตรานติกะก็คือ วิญญานว่าง และวิญญานเกิดดับนั่นเอง

นอกจากนี้ เสาตรานติกะที่ได้นำเอาแนวคิดเกี่ยวกับกระแสดิจิตมาพัฒนาทฤษฎี “พีชะ” (Seed, Germ) ขึ้นมา มีจุดเริ่มต้นแห่งทฤษฎีพีชะจริง ๆ อยู่ที่ทฤษฎีของพระพุทธศาสนาที่ว่า “สรรพสิ่งไม่เที่ยง” ซึ่งจะลบล้างความเป็นไปได้ของความสืบเนื่องแห่งเหตุผลและมูลฐานที่แท้จริงของเหตุการณ์ และจากจุดนี้เองจะทำให้หลักการพัฒนาจิตใจไม่มีคุณค่า ไม่มีประโยชน์ ถือว่าเป็นจุดอ่อนของสำนักพุทธปรัชญา เพราะในเมื่อสรรพสิ่งไม่เที่ยง ก็ไม่รู้ว่าจะพยายามพัฒนาตัวเองไปทำไม เพราะพัฒนาไปก็เปลี่ยนแปลงไปอันอยู่นั่นเอง เพื่อแก้ปัญหานี้ พุทธปรัชญาสำนักต่าง ๆ จึงเสนอแนวทางแตกต่างกันไป โดยทฤษฎีพีชะ (Bija Theory) เกิดจากกลุ่มเสาตรานติกะคัดค้านทฤษฎี “ปราปติ” เพราะจะเป็นสาเหตุทำให้ต้องได้สิ่งนั้น ละสิ่งนี้ต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด เสาตรานติกะจึงสร้างแนวคิดใหม่ขึ้นมา ซึ่งสืบเนื่องมาจากเรื่องกระแสดิจิต เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดจากทฤษฎี “อนิจจตา” ดังกล่าว โดยสร้างทฤษฎี “พีชะ” ขึ้นมาแทนที่ทฤษฎี “ปราปติ” คือแทนที่จะกำหนดหลักการใหม่ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาเรื่องที่ดีเหมือนกันจะขัดแย้งกันเอง (Paradoxical Theory) เสาตรานติกะก็สอนเรื่องมูลฐานหรือสภาพแห่งความเปลี่ยนแปลงเรื่อยในกระแสดิจิต แต่ละขณะจิตจะแสดงให้เห็นสภาพใหม่เรื่อยไปของมูลฐาน และมูลฐานนี้จะคงสภาพอยู่อย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง นี่คือการสืบเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแห่งกระแสดิจิต ทฤษฎีพีชะเพียงแต่จะทำให้ตระหนักเห็นศักยภาพในธรรมแต่ละอย่างซึ่งแสดงตัวเองออกมาในรูปแบบต่าง ๆ คำว่า “พีชะ”

หมายถึงแก่นสารแห่งอวัยวะนาม-รูป เสาดรณตติกะสร้างทฤษฎีนี้ขึ้นมามุ่งที่จะแก้ปัญหาคความสืบเนื่องแห่งผู้กระทำ (ผู้ก่อการ-Agent) ในกระบวนการกรรมและผลของกรรม การรับรู้ ความหมายรู้ และความหลุดพ้น หมายถึงว่า แม้รูปธรรมจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ตาม ยังมีธาตุอย่างหนึ่งที่เป็นนามธรรมยังคงอยู่อย่างนั้นไม่เปลี่ยนแปลง มีความกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวกันตลอดเวลา

๒.๗ สรุป

จากที่ได้ศึกษาวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปได้ว่า วิญญาณ หมายถึงการที่จิตรู้แจ้งอารมณ์ทางทวารต่าง ๆ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้แจ้งรส การรู้แจ้งสัมผัส และการรู้แจ้งความนึกคิด โดยมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จิต” ซึ่งหมายถึงคิดหรือรู้อารมณ์ ก่อหรือสร้าง เก็บหรือสั่งสม และวิจิตร ในขณะเดียวกัน มีคำใช้แทนวิญญาณหรือจิตได้หลากหลายคือคำว่า จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มนายตนะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ คำทั้ง ๓ คือ จิต มโน วิญญาณ ถือว่าเป็นคำที่นิยมใช้มากที่สุดเพราะแสดงให้เห็นการเกิดดับหรือการเปลี่ยนแปลงการทำหน้าที่ ในขณะเดียวกันวิญญาณมีความเป็นมาคือวิญญาณที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น อนัตตลักขณสูตร เภวัญญสูตร และชัชชนียสูตร ฯลฯ ส่วนพัฒนาการของวิญญาณมาจากวิญญาณในขันธ ๕ และวิญญาณในปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ววิญญาณหรือจิตมี ๑๖ บ้าง ๘๙ (หรือ ๑๒๑) บ้าง

นอกจากนี้วิญญาณยังมีฐานะบทบาทและหน้าที่ ๑๔ อย่าง คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ การสืบต่อภพใหญ่ (๒) ภาวังกิจ การรักษาภพชาติ (๓) อาวัชชนะกิจ การน้อมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (๔) ทัสสนกิจ การเห็นรูป (๕) สวณกิจ การได้ยินเสียง (๖) ขายนกิจ การได้กลิ่น (๗) สายนกิจ การรู้หรือลิ้มรส (๘) ผุสนกิจ การรับสัมผัส (๙) สัมปฏิจฉันนกิจ การรับอารมณ์ทั้ง ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (๑๐) สันติริณกิจ การไต่สวนอารมณ์ (๑๑) โวภูฏัพพนกิจ การตัดสินใจกำหนดอารมณ์ (๑๒) ขวนกิจ การเสพอารมณ์ (๑๓) ตทาลัมพนกิจ การเก็บรับอารมณ์ที่เสพอแล้ว (๑๔) จุตกิจ การเคลื่อนจากภพปัจจุบัน แต่มีหน้าที่หลัก ๆ อยู่ ๘ อย่าง คือ (๑) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (๒) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (๓) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสทวิญญาณ (๔) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ขานวิญญาณ (๕) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (๖) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ (๗) การเคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต (๘) การเกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต การที่ปฏิสนธิจิต ทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรก คือภวังกฉณะหรือภวังก์ ไหว กล่าวคือภวังกฉจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังก์คุปัจเฉท ก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังก์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังก์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิธิต่างงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญาณหรือมโนทวาราวชชนะทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัส ที่รับเอามาทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขณะจิตเป็นตัวเสพอารมณ์ จนกระทั่ง จุติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจุติจิต หรือจุติวินญญาณ เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังกฉจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจุติตดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดคั่นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังก์ เป็นภวังกฉจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังกฉจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยัง

ไม่ขึ้นวิถี และเป็นดั่งนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิตแล้วมีการวนเวียนอยู่อย่างนี้ซ้ำไปไม่ที่สิ้นสุด จัดเป็นวิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิด

ส่วนการตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเกิดขึ้นในยุคบาลี และยุคสันสกฤต พุทธปรัชญาเถรวาทในยุคบาลีแบ่งเป็น ๒ ช่วง คือยุคบาลีที่ ๑ เรียกว่า กัสสปวาท และยุคบาลีที่ ๒ เรียกว่า มหาสังฆิกะ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤตแบ่งออกเป็น ๒ นิกาย คือนิกายสรวาสติวาท และนิกายเสาตรานติกะ การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๑ เน้นการรักษาพุทธพจน์ให้คงอยู่อย่างเดิม เช่น เรื่องวิญญานในชั้น ๕ วิญญานที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่เพียง วิญญานที่เป็นปัจจุบันก็ไม่เพียง ยุคบาลีที่ ๒ ตีความเน้นการรักษาพุทธพจน์ให้คงอยู่อย่างเดิมเช่น แต่ใช้วิธีแบบวิภาษวาทคือถามตอบเข้ามาเป็นเครื่องมือโดยมีปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุ การตีความในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต สำนักสรวาสติวาทตีความเรื่องวิญญานว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในกาลทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน อนาคต โดยใช้ทฤษฎีขณิกวาทว่า “ทุกสิ่งเกิดดับทุกขณะ” และเพื่อแก้ปัญหาความยุ่งยากที่เกิดจากการตีความอนิจจตาเชิงปรัชญา สำนักสรวาสติวาทินจึงมีทฤษฎีปราปติ (Prapti Theory) โดยกำหนดอภิปรัชญาขึ้นมาอีกลักษณะหนึ่งที่ว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้เป็นเจ้าของกับสิ่งที่ถูกเป็นเจ้าของ-ปราปติ และการปฏิเสธความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของกับสิ่งที่ถูกเป็นเจ้าของ-ปราปติ สรวาสติวาทินเป็นพวกสังนิยมเชิงรูปแบบ (Typical Realists) มีความโดดเด่นในการทำสรรพสิ่งให้มีแก่นสารขึ้นมาเป็นอัตลักษณ์ ส่วนนิกายเสาตรานติกะ ตีความเรื่องวิญญานว่า เป็นสิ่งที่ว่าง เพราะเกิดดับ คือวิญญานเกิดดับทุกขณะ ได้แก่เกิดแล้วดับในทันทีในแต่ละขณะ และได้้นำเอาแนวคิดเกี่ยวกับกระแสจิตมาพัฒนาเป็นทฤษฎีพีชะในการตีความ

บทที่ ๓

อภยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์

ในบทที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้ศึกษาวิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทแล้ว แต่บทนี้สนใจศึกษาประเด็นเรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ โดยตั้งประเด็นคำถามวิจัยไว้ว่า “อภยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์เป็นอย่างไร ?” เพื่อหาคำตอบประเด็นคำถามวิจัยดังกล่าวนี้ จึงมุ่งศึกษาประเด็นนิยามและความหมายของอภยวิชญาณ ความเป็นมาและพัฒนาการของอภยวิชญาณในพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ ประเภทของวิชญาณ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณ อภยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด และการตีความเรื่องอภยวิชญาณในพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ เป็นลำดับสืบไป

๓.๑ นิยามและความหมายของอภยวิชญาณ

๓.๑.๑ ความหมายของอภยวิชญาณ

พุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์เป็นที่รู้จักในชื่อของวิชญาณวาท (ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า วิชญาณวาท) เพราะเน้นในเรื่องจิต (ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่าวิชญาณ) ดังนั้น คำว่า “วิชญาณ” จึงมาจากคำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั่นเอง โดยสำนักโยคจารย์ได้ให้ความหมายดังที่ปรากฏในคัมภีร์มหายานดังนี้ ในสัมภินิรมโจนสูตรมีข้อความว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะพอกพูน และสังสมอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ”^๑ หมายถึงวิชญาณที่เก็บและสะสมอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ หรือสิ่งที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางใจ เรียกว่าง่าย ๆ คือจิตที่คอยเก็บสะสมสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดจากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น รู้รส สัมผัสถูกต้อง และการนึกคิดนั่นเอง จากความหมายนี้แสดงถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณในการพอกพูนหรือการเก็บอารมณ์และการสังสมหรือสะสมอารมณ์ไว้ ซึ่งสำนักโยคจารย์เรียกจิตอย่างนี้ว่า อภยวิชญาณ

ในคัมภีร์ตริสรวภาวนิเทศมีข้อความว่า “จิตที่หนึ่ง (อภยวิชญาณ) เรียกว่า จิต เพราะสังสมพีชะแห่งสังกิเลสและवासนา จิตที่สอง (ปรวฤตติวิชญาณ) เรียกว่าจิต เพราะเป็นไปโดยอาการอันวิจิตร”^๒ หมายความว่า “สังสมพีชะแห่งสังกิเลสและवासนา” หมายถึงวิชญาณที่เป็นแหล่งสังสม หรือเป็นเรือนคลังที่คล้ายกับตู้สำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ต่าง ๆ คือกิเลสอย่างละเอียด (สาสวพีชะ) และवासนาคือพลังเคยชินซึ่งหมายถึงผลของการกระทำที่ดี ๆ ที่เคยทำบ่อย ๆ มาแล้วในอดีตชาติหรือหลายภพหลายชาติ (อนาสวพีชะ) จากความหมายนี้แสดงถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณในการเป็นแหล่งสังสมพลัง

^๑ สัมภินิรมโจนสูตร อ้างใน William S. Waldron, *The Buddhist Unconscious*, (London: Routledge Curzon, 2003), p. 96. อ้างใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรรณา), *จิตตามตรรกของนิกายโยคจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น*, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๓.

^๒ ตริสรวภาวนิเทศ อ้างใน Thomas E. Wood, *Mind Only*, (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1994), p. 32-33.

แห่งกิเลสอย่างละเอียดและพลังแห่งความไม่มีกิเลส ซึ่งสำนักโยคอาจารย์เรียกจิตอย่างนี้ว่า อalayavijñāna ส่วนความหมายว่า “วิจิตร” หมายถึงวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ หรือสิ่งที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางใจ และนำมาปรุงแต่งสร้างสรรค์อารมณ์ให้ปรากฏ จากความหมายนี้แสดงถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณในการรับรู้อารมณ์และปรุงแต่งสร้างสรรค์อารมณ์ สำนักโยคอาจารย์จึงเรียกจิตอย่างนี้ว่า ปวัตตวิญญานหรือประพตติวิญญาน และมนัสหรือกลิขภูมโนวิญญาน

ในทัศนะของท่าน ดี.ที. ซูซูกิ เห็นว่า คำว่า “จิต” มาจากรากศัพท์ว่า “จิ” หมายถึง (๑) รับรู้ คือ การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ (๒) สั่งสม พอกพูน คือ การสั่งสมพอกพูนผลกรรมต่าง ๆ มาเก็บไว้ในจิต (๓) คิด หมายถึงคิดอารมณ์ที่รับรู้เข้ามาทางอายตนะ และ (๔) วิจิตร หมายถึง การสร้างหรือการปรุงแต่งอารมณ์ที่รับเข้ามาหรือที่เก็บสั่งสมไว้ให้วิจิตรพิสดาร^๓ จากประเด็นนี้ทำให้เห็นว่า สำนักโยคอาจารย์ให้ความหมายของจิตไว้หลายประเด็นนั้น เพื่อจะนำเสนอฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณที่แตกต่างกัน หรือมีหลายระดับหรือหลายดวง บางระดับบางดวงมีฐานะบทบาทและหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ บางระดับบางดวงมีฐานะบทบาทและหน้าที่ในการปรุงแต่งสร้างสรรค์อารมณ์ และบางระดับบางดวงมีฐานะบทบาทและหน้าที่เก็บสั่งสมพีชะแห่งสังกิเลสและवासนาต่าง ๆ ดังนั้น จึงสามารถนิยามความหมายของวิญญาณได้ว่า หมายถึงจิตที่เก็บและสะสมอารมณ์ ๖ หรือสั่งสมพลังแห่งความชั่ว (สังกิเลส) และความดี (वासนา) อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การรับรู้อารมณ์ การสั่งสมพอกพูนผลกรรม การคิดอารมณ์ และการสร้างหรือการปรุงแต่งอารมณ์ให้วิจิตร

๒.๑.๒ คำไวพจน์ของอลายวิญญาน

จากที่ได้นิยามความหมายของวิญญาณข้างต้นไปแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า คำที่เป็นไวพจน์หรือใช้แทนกันและกันได้คือคำว่า “จิต” แต่มีคำแฝงที่ชี้แทนโดยฐานะบทบาทและหน้าที่อีกจำนวนหนึ่งคือคำว่า อalayavijñāna ประพตติวิญญาน และกลิขภูมโนวิญญาน โดยอลายวิญญานมีชื่อเรียกแทนอีกหลายคำ ดังปรากฏในคัมภีร์มหายานดังนี้

คำว่า “จิต มนัส วิญญาน” เป็นคำไวพจน์และสามารถชี้แทนกันและกันได้ ดังข้อความในลึงกาวตารสูตรที่ว่า “จิต วลปะ วิชญูปติ มโน วิญญาน อายะ ซึ่งสร้างไตรภูมิ ทั้งหมดนี้เป็นไวพจน์ของจิต”^๔ แต่คำทั้ง ๓ นี้อาจใช้แสดงถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของจิตในระดับที่แตกต่างกัน ดังข้อความที่ว่า “จิตเรงระบำเหมือนนักฟ้อน มนัสเหมือนผู้กำกับการแสดง วิญญาน ๖ เหมือนผู้ชมการแสดงบนเวที”^๕ หมายความว่า (๑) จิตเป็นแหล่งที่มาของปรากฏการณ์หรืออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ เหมือนนักฟ้อนเป็นแหล่งที่มาของการฟ้อนรำ (๒) มนัส ทำหน้าที่กำกับอารมณ์ที่รับรู้ให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ เหมือนผู้กำกับการแสดงทำหน้าที่กำกับการฟ้อนรำให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ และ (๓) วิญญานทำหน้าที่รับอารมณ์อันมีแหล่งที่มาจากอลายวิญญานและผ่านการกำกับของมนัส เหมือนผู้ชมการฟ้อนรำบนเวทีอันเกิดจากการแสดงของนักฟ้อนและผ่านการควบคุมของผู้กำกับ อีกนัยหนึ่ง ในลึงกาวตารสูตรท่านแสดงไว้

^๓ D.T. Suzuki, *Studies in the La k vat ra S tra*, (London and Boston: Routledge & Kegan Paul LTD, 1972), pp. 176, 190, 250, 398-399, 439.

^๔ *The La k vat ra S tra*, trans. by D.T. Suzuki, (London: Routledge & Kegan Paul LTD., 1973), p. 260.

^๕ *lid.*, p. 193.

ว่า “จิต เป็นอภยากฤตอยู่เป็นนิตย มนัสสัญจรไปในสองทิศทาง วิญญาณรับเอาสิ่งที่ปรากฏซึ่งไม่เป็นทั้ง กุศลและอกุศล”^๖ หมายความว่า (๑) จิตหรืออภยากฤต เป็นจิตประเภทกลางๆ หรืออภยากฤต (๒) มนัส สัญจรไปในสองทิศทางหรือทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ (ก) กำหนดหมายในอภยากฤต (ข) ทำอภยากฤตให้เป็นอารมณ์ของตน อีกอย่างหนึ่ง มีหมายความว่า ทำหน้าที่คิดปรุงแต่งให้เกิดทวิภาวะ ซึ่งขัดแย้งกับธรรมชาติเดิมแท้ของจิตที่มีภาวะเป็นหนึ่งเดียว ปราศจากทวิภาวะ^๗ และ (๓) วิญญาณ ๖ ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะ ซึ่งการรับรู้ในขั้นนี้ยังไม่ถือว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ดีหรือไม่ดี เพราะอารมณ์ยังไม่ถูกปรุงแต่งด้วยมนัส

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า คำไวพจน์ที่ใช้แทนวิชญาณที่ปรากฏชัดเจนคือคำว่า “จิต มนัส วิชญาณ” นั่นเอง เพราะจิตก็คือวิชญาณหรือเรียกแบบตรงไปตรงมาก็คืออภยากฤต โดยใช้แทนวิชญาณในความหมายว่าเป็นแหล่งที่มาของปรากฏการณ์หรือเป็นอภยากฤต มนัสก็ใช้แทนวิชญาณได้ในความหมายว่าทำหน้าที่กำกับอารมณ์ที่รับรู้หรือคิดปรุงแต่งให้เกิดทวิภาวะ และวิชญาณใช้แทนในความหมายว่าทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะ

สรุปได้ว่า การนิยามและความหมายของอภยากฤตในสำนักโยคจารดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่ไม่ยาก เพราะบางครั้งคำว่า อภยากฤตกับจิต มีความหมายเหมือนกัน จึงใช้แทนกันและกันได้ แต่เท่าที่ได้ศึกษามาข้างต้นจะเห็นได้ว่า คำว่าจิตถูกใช้ในความหมายที่กว้างมากกว่าคำว่าอภยากฤต และอภยากฤตเป็นส่วนหนึ่งของจิต จิตเป็นหลักการหรือระบบที่สำนักโยคจารยอมรับ เช่น หลักการจิตเดียว เป็นต้น โดยมีอภยากฤตทำหน้าที่แตกต่างกัน ดังนั้น สำนักโยคจารจึงใช้อภยากฤตกับจิตแทนกันและกันดังกล่าว

๓.๒ ความเป็นมาและพัฒนาการของอภยากฤตในพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร

ก่อนที่จะศึกษาความเป็นมาและพัฒนาการของอภยากฤตในพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร ผู้วิจัยขอกล่าวถึงประวัติของสำนักโยคจารก่อน เพราะเมื่อทราบถึงความเป็นมาของสำนักโยคจารแล้ว จะทำให้เข้าใจถึงความเป็นมาและพัฒนาการของวิชญาณได้มากยิ่งขึ้น ประวัติมีมาอย่างนี้ว่า สำนักโยคจารมีอายุราวประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๘^๘ โดยท่านไมเตรยนาถหรือไมตรียนาถ เป็นผู้ก่อตั้งสำนักนี้ขึ้นมาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๔๓ (ค.ศ. ๔๐๐) ประวัติของท่านยังไม่ปรากฏชัดเจนเท่าไรนัก เพราะมีลักษณะเป็นเรื่องเล่า (ตำนาน) สืบๆ กันมา และเพราะสำนักโยคจารนี้ปรากฏแนวคิดมาตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๕๔๔ (ค.ศ. ๑) ซึ่งมีทั้งปรัชญาวิชญาณวาทกับปรัชญาตถตาของท่านอัสวโฆษะเป็นพื้นฐานสำคัญ แต่ท่านไมเตรยนาถได้รับการยกย่องจากศาสนิกมหายานและตันตระในยุคหลังว่า ทุกคำพูดของท่าน (ไมเตรยนาถ) เท่ากับเป็นพระพุทธรูปโดยตรง ตำนานจีนและทิเบตกล่าวว่า ท่าน (ไมเตรยนาถ) เคยแต่งหนังสือไว้หลายเล่ม เช่น โยคจารภูมิ โยควิภาค มหายานสูตราลังการะ มายันตวิภาค วัชรจเฉทิกวยาขยะ อภิสมยาลังการะ ธรรมธรรมตวิภาค และอุตตรตันตระ เป็นต้น เรื่องของท่านไมเตรยนาถยิ่งใหญ่ไม่แพ้

^๖ ลังกาวดารสูตร อ่างใน lid., pp. 249, 399.

^๗ D.T. Suzuki, *Studies in the La k vat ra S tra*, p. 250.

^๘ สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๕.

เรื่องของท่านนาคารชุน บางท่านถึงกับกล่าวว่า ไมเตรยนาถไม่มีตัวตน แต่เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคตคือ พระศรีอริยเมตไตรยตามที่ปรากฏในคัมภีร์เถรวาท อย่างไรก็ตาม ที่สำคัญไปกว่านั้น คือท่านไมเตรยนาถ เป็นผู้ถ่ายทอดคัมภีร์ตลอดทั้งแนวคิดสำคัญของโยคอาจารย์ให้กับศิษย์ที่ชื่อว่าอสังคะ^๙ (ประมาณ ค.ศ. ๔๑๐-๕๐๐) จากนั้นท่านอสังคะได้ส่งต่อคำสอนให้กับน้องชายของท่าน ที่ชื่อว่าสุพันธุ (ประมาณ ค.ศ. ๔๒๐-๕๐๐) พี่น้องทั้งสองท่านนี้เองที่ทำการเผยแผ่โยคอาจารย์ให้เป็นที่รู้จักและได้รับการยกย่องอย่างแพร่หลาย จนกระทั่งประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ ท่านอสังคะและท่านวสุพันธุได้ศิษย์รุ่นแรกหลายคนคือ ท่านทินนาคะ ท่านธรรมกิริติ ท่านธรรมปาละ และท่านศีลภัทระ เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในมหาวิทยาลัยสงฆ์ลันทา คือได้สร้างชื่อเสียงให้สำนักโยคอาจารย์มีความเจริญรุ่งเรืองที่สุด โดยเฉพาะท่านทินนาคะได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งระบบตรรกศาสตร์แบบพุทธ อย่างไรก็ตาม เรื่องผู้ก่อตั้งพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ ยังไม่เป็นที่ตกลงกันได้อย่างชัดเจนว่าเป็นท่านไมเตรยนาถหรือท่านอสังคะและท่านวสุพันธุ เพราะสำนักปรัชญานี้พัฒนาเด่นขึ้นมาได้ก็เพราะท่านอสังคะผู้เป็นพี่ชายของท่านวสุพันธุ จึงเชื่อกันว่า ท่านอสังคะเป็นผู้ตั้งเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๘ แต่ที่เชื่อว่า ท่านไมเตรยนาถเป็นผู้ตั้ง เพราะเป็นอาจารย์ของท่านอสังคะอีกทีหนึ่ง แต่เมื่อว่าโดยสรุปแล้วทุกท่านที่กล่าวชื่อมาล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องที่สำคัญกับพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ทั้งสิ้น

อนึ่ง สำนักโยคอาจารย์คัมภีร์ที่สำคัญมาก ๆ เรียกว่า พระสูตร มีอยู่ ๖ สูตร ได้แก่ (๑) อวตัง-สกุสูตร (๒) สันธินิโรโมจนวสุสูตร (๓) ตถาคตวิสภวคุณสูตร (๔) อภิธรรมสูตร (๕) ลังกาวตารสูตร (๖) ขนวยุสูตร นอกจากนี้ยังมีศาสตร์ ๑๑ ศาสตร์^{๑๐} ได้แก่ (๑) โยคจารย์ภูมิศาสตร์ (๒) มัชฌยานตวิภังคศาสตร์ (๓) อารยวจาปกรณ์ศาสตร์ (๔) มหายานสัมปริครทศาสตร์ (๕) อาลัมพนปริกษศาสตร์ (๖) อภิธรรมสังยุตสังคีตศาสตร์ (๗) วิศดิกวิญาณมาตรศาสตร์ (๘) ทศภูมิศาสตร์ (๙) มหายานอลังการศาสตร์ (๑๐) ประมาณสมุจจัย (๑๑) โยควิภังคศาสตร์ ในบรรดาพระสูตรเหล่านั้น ลังกาวตารสูตร จัดว่าเป็นพระสูตรในยุคแรกของโยคจารย์ มีชื่อเต็มว่า “อารยเสถธรรมลังกาวตารอนามมหายานสูตร” เป็น ๑ ใน ๙ คัมภีร์สำคัญของมหายาน เรียกว่า “นวธรรม” หรือบางทีก็เรียกว่า “เพชรทั้ง ๙” เขียนขึ้นในประเทศอินเดีย เป็นภาษาสันสกฤต ประมาณ พ.ศ.๘๙๓ (ค.ศ.๓๕๐) มีใจความที่ว่าด้วยเรื่องคำสอนมหายานเกือบจะทั้งหมด เป็นแนวปรัชญาจิตนิยมเชิงอัตวิสัย ซึ่งมีในโพธิญาณของพระพุทธรูปเจ้า หลักแห่งศูนยตาและอาลยวิญาณเป็นพื้นฐาน ลังกาวตารสูตรนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้เขียน บางตำนานบอกว่า “เนื้อหาในคัมภีร์นี้ว่าด้วยหลักคำสอนดั้งเดิมที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงในโอกาสพิเศษที่พระพุทธรูปองค์เสด็จไปเกาะลังกา เนื้อหาเป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธรูปเจ้ากับอุบาสกราวณะ (Ravana-ทศกัณฐ์) และพระโพธิสัตว์มหายาน (Mahamati, or Manjusri)” ในปี พ.ศ.๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๐) สรต จันทรทะ ทัส, สติส จันทรทะ วิทยาภุสสะ ได้รวบรวมต้นฉบับจัดพิมพ์ ท่าน ดี.ที. ชูชุกี ทำการศึกษาวิจัยมีลักษณะคล้ายกับบรรณกถาอธิบายลังกาวตารสูตร ชื่อหนังสือ “Studies in Lankavatara Sutra” ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ (ค.ศ.๑๙๓๐) โดยแปลเป็นภาษาอังกฤษในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ (ค.ศ.๑๙๓๒) และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๕๓ (ค.ศ.๒๐๑๑)

^๙ ดูรายละเอียดใน พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ (วันจันทร์), **พุทธปรัชญา : สารและพัฒนาการ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐๘-๒๑๐.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., **พุทธปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๑๗-๓๔๒.

ได้รับการแปลเรียบเรียงเป็นภาษาไทยโดยพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ)^{๑๑} นอกจากนี้ ยังมีนักปราชญ์อีกหลายท่านได้มีส่วนเกี่ยวกับคัมภีร์เล่มนี้ ทั้งโดยการแปลเป็นภาษาอังกฤษ การศึกษาวิจัย แต่งหนังสือในลักษณะอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อธิบายสังกาวตารสูตร น่าจะแปลเป็นภาษาจีนครั้งแรกเมื่อ (พ.ศ. ๒๕๗๘) โดยท่านคุณภัทร ครั้งที่ ๒ เมื่อ (พ.ศ. ๒๐๕๘) โดยท่านโพธิธรรมา และครั้งที่ ๓ เมื่อ (พ.ศ. ๒๒๔๓-๒๒๔๗) โดยท่านศึกษานันทะ แก่นธรรมที่สามารถศึกษาได้จากคำสำคัญในสังกาวตารสูตร มีดังนี้คือ (๑) ว่าด้วยอนิจจตา (๒) ว่าด้วยอนิจจตาแห่งตถาคตครุฑ (๓) ว่าด้วยขณิกตา (๔) จิตตมาตร์ (๕) มายา (๖) โศทร (๗) วาสนา (๘) วิญญูญาณ (๙) อลยวิญญูญาณ (๑๐) ปฏิบัติการของวิญญูญาณทั้ง ๘ (๑๑) ตถาคตครุฑ (๑๒) นิพพาน เนื้อหาของสังกาวตารสูตร เป็นแนวคิดและคำสอนแบบโยคจารและเน้นเรื่องตถาคตครุฑ สารสำคัญของพระสูตรนี้อยู่ที่แนวคิดเรื่องจิตหรือวิญญูญาณว่าเป็นสิ่งเป็นจริงแท้เพียงอย่างเดียว สิ่งทั้งหมดในโลก นามต่าง ๆ และประสบการณ์ต่าง ๆ เป็นแต่เพียงภาพปรากฏของจิตเท่านั้น เช่นบางตอนดังต่อไปนี้ (๑) สรรพสิ่งเป็นมายาปรากฏการณ์ภายนอกเป็นการสำแดงของจิต (๒) จิตตมาตร์ (๓) กระบวนการเกิดดับแห่งวิญญูญาณ (๔) แบบทั้ง ๓ แห่งวิญญูญาณ (๕) การปฏิบัติหน้าที่ของวิญญูญาณทั้ง ๘^{๑๒} ดังนั้น สังกาวตารสูตร จึงถือว่าเป็นพระสูตรมหายานเพียงสูตรเดียวที่กล่าวถึงแนวคิดเรื่องอลยวิญญูญาณไว้อย่างหลากหลายและเป็นระบบมากที่สุด และยังเป็นพระสูตรที่ใช้สนับสนุนจิตนิยมแบบพุทธทางอภิปรัชญาด้วย

๓.๒.๑ ความเป็นมาของอลยวิญญูญาณ

สำนักพุทธปรัชญาทั้ง ๔ คือ (๑) สรวาสตีวาทหรือไวภาษิกะ (๒) เสถตรานติกะ (๓) มาธยมิกะ (๔) วิชฌานวาทหรือโยคจาร ต่างก็มีทัศนะเกี่ยวกับหลักสำคัญ ๔ ประการ คือ (๑) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (๒) สาสวสังขาร (สังขารที่มีกิเลส) ทั้งปวงเป็นทุกข์ (๓) ธรรมทั้งปวงเป็นศุนยะและเป็นอนัตตา (๔) นิพพานเป็นความสุขสงบอย่างยิ่ง หลัก ๔ ประการนี้ถึงแม้จะปรากฏอยู่แล้วในพุทธปรัชญาเถรวาทดั้งเดิมก็ตาม แต่ทัศนะของสำนักโยคจารมีประเด็นที่แตกต่างออกไป คือแนวคิดที่ว่า “จิตเป็นสิ่งที่มียู่จริงเพียงอย่างเดียว” ในเบื้องต้นสำนักนี้มีชื่อเรียกว่า “วิชฌานวาท” เพราะเน้นในเรื่องจิต (หรือวิญญูญาณ) ที่เป็นความจริงแท้เพียงอย่างเดียว และเพราะสอนในเรื่องของจิตภายในที่สร้างโลกภายนอก จึงมีหลักการสำคัญว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริงหรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้”^{๑๓} จากที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นความเป็นมาของสำนักโยคจารที่เกี่ยวกับเรื่องวิชฌานก็คือ วิชฌานวาท ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของพุทธปรัชญาสำนักโยคจาร ส่วนความเป็นมาของวิชฌานนั้น ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ในประเด็นพัฒนาการของวิชฌานต่อไป

^{๑๑} คัมภีร์มหายาน สังกาวตารสูตร (The La k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดย ไคเซ็ท ไตทาโร ซูซูกิ (Trans. by D.T. Suzuki) และพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), รศ.ดร., (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓๑.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, หน้า ๓๒๖-๓๓๗.

^{๑๓} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), หน้า ๑๐๖, ๑๐๗, ๑๑๕.

๓.๒.๒ พัฒนาการของอภิปรัชญา

ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่าคำว่า “วิชฌายณ” มาจากคำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญาเถรวาท และสำนักโยคศาสตร์ได้ใช้คำว่า “จิต มโน วิชฌายณ” เป็นคำไวพจน์หรือเรียกแทนคำว่า “วิชฌายณ” แต่หากมองจากความหมายของคำทั้ง ๓ แล้ว ก็มีความเหมือนกับคำว่า “จิต มโน วิชฌายณ” ของฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะวิเคราะห์คำว่า “จิต มโน วิชฌายณ” เพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการว่าเป็นมาอย่างไรเป็นลำดับต่อไป

๑) อภิปรัชญา

ประเด็นที่ “จิต” ในข้อความว่า “จิตเรียงระบำเหมือนนกฟ้อน และจิตเป็นอภิปรัชญาอยู่เป็นนิตย”^{๑๔} แสดงถึงพัฒนาการของวิชฌายณในคำว่า “จิต” กล่าวคือจิตเป็นแหล่งที่มาของปรากฏการณ์หรืออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ เหมือนนกฟ้อนเป็นแหล่งที่มาของการฟ้อนรำ เรียกว่า อภิปรัชญา นั่นเอง ซึ่งอภิปรัชญาเป็นจิตประเภทกลาง ๆ หรืออภิปรัชญา กล่าวอีกนัยหนึ่ง “อภิปรัชญา” จัดว่าเป็นทฤษฎีอภิปรัชญาที่สำคัญของสำนักโยคศาสตร์ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะโยคศาสตร์มองว่า อภิปรัชญา เป็นจิตที่เป็นรากฐานซึ่งอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วนๆ มีความบริสุทธิ์ประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นกรรมแห่งพระตถาคต (ตถาคตกรรม) ดังความในลังกาวตารสูตรว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตกรรม มีความงดงาม”^{๑๕} จิตชนิดนี้ ในสำนักโยคศาสตร์ ปรากฏมีชื่อเรียกได้หลายอย่างคือ อภิปรัชญา อาทานวิชฌายณ และมุขวิชฌายณ คำว่า อภิปรัชญา มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ หมายถึงวิชฌายณที่เป็นแหล่ง เป็นที่อาศัย หรือเป็นเสมือนเรือนคลังสำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ต่างๆ (สรวพีช) เช่น กีเลสละเอียดอ่อน (อาศรัย/อนุสัย) ผลกรรมดีกรรมชั่ว และวาสนา คือ ความเคยชินหรืออุปนิสัยต่างๆ ที่ชื่อว่า อภิปรัชญา เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งเก็บรวบรวมสรรพพีชะนั้นเอง อนึ่ง เพราะเป็นที่เก็บแห่งอัสมิมานะ...”^{๑๖} นัยที่ ๒ หมายถึงวิชฌายณที่ยึดมั่นถือมั่น เพราะคำว่า “อภิป” มีรากศัพท์มาจาก “อา+ลิ” หมายถึงยึดมั่น ยึดถือ ผูกพัน ส่วนในคัมภีร์ชั้นรองของโยคศาสตร์^{๑๗} นิยมใช้อภิปรัชญาในความหมายทั้ง ๒ นัยนี้ควบคู่กันไป เช่น เป็นวิชฌายณที่ตกอยู่ในสังสารวัฏบ้าง เป็นบ่อเกิดแห่งสังสารวัฏบ้าง เป็นที่เก็บวิบากกรรมและกรรมชั่วบ้าง คำว่า “อภิป” แปลว่าแหล่งหรือที่อยู่ กับคำว่า วิชฌายณ ที่แปลว่าหน่วยของการรับรู้ เมื่อรวมกันได้ความหมายว่า ความรู้สำนึกที่เป็นแหล่งรวบรวมสะสมเมล็ดพันธุ์แห่งกรรม ทั้งนี้อภิปรัชญาเป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลักๆ อยู่ ๓ ประการ คือ (๑) รู้เก็บ คือสามารถเก็บรอยประทับต่างๆ ของกรรม อุปมาเหมือนยุ่งฉางเก็บข้าวเปลือก (๒) รู้ก่อ คือสร้างอัตตาให้เกิดขึ้นกับตัวเองเกิดเป็นอารมณ์ต่างๆ แบบทวิภาวะ มีผู้มองกับสิ่งที่ถูกมอง การที่อภิปรัชญามองตัวเองและแยกตัวเองออกมาทำหน้าที่รับรู้ตัวเอง ทำให้ดูเหมือนแยกตัวเองออกมาเป็นวิชฌายณตัวใหม่ จึงมีชื่อเรียก

^{๑๔} อ้างแล้ว, pp. 249, 399.

^{๑๕} The La k vat ra S tra, trans. by D.T. Suzuki, p. 282.

^{๑๖} มหายานปัญญาจันทรศาสตร์ อ้างใน เสถียร โพธิ์นันทะ, **ขุมมุนีพระสูตรมหายาน**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๓๕๗.

^{๑๗} โยคศาสตร์ยงุมิ มหายานสัมครหะ และตรีมคิก้า ใน Ming-Wood Liu, “The mind-only teaching of Ching-ying Hui-Yuan: An early interpretation of Yog c ra thought in China,” **Philosophy East and West**, vol. 35, no.4 (October 1985), p. 335.

ตัวใหม่ว่า มนัส (กลีษฏมโนวิญญาน) และ (๓) ฐึปรุง คือปรุงแต่งอารมณ์ตามเหตุปัจจัยอันเอื้อให้เกิดการ
ทำกรรมใหม่ตามรอยประทับที่มีอยู่ ยกตัวอย่างเช่น ถ้ามีกุศลพีชะอยู่มากก็ทำให้จิตใจที่อยากจะทำดีมาก
ยิ่งๆ ขึ้นไป อลยวิชญาณที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์มีอยู่ ๖ สาย คือ ทางจักขุ (ตา) ทางโสตะ (หู) ทางฆา
นะ (จมูก) ทางชีวหา (ลิ้น) ทางกายะ (กาย) และทางมโน (ใจ) ทั้งหมดนี้เป็นวิญญานเฉพาะทาง มีหน้าที่
ในการสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย

อลยวิชญาณดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่แนวคิดใหม่ที่เกิดขึ้นในสำนักโยคอาจารย์ ความจริงมีอยู่
แล้วในคัมภีร์ฝ่ายสาวกยาน ดังที่ท่านอสังคะได้อ้างหลักฐานในคัมภีร์เอโกตตราคมว่า หมุ่สัตว์เป็นผู้
หมกมุ่นในอาลัย (อลยรตา) ยินดีในอาลัย (อลยรามา) บันเทิงในอาลัย (อลยมุทิตา) ยินดียิ่งในอาลัย
(อลยภริรตา) เมื่อพระตถาคตแสดงธรรมที่ไม่อาลัย หมุ่ประชาเหล่านั้นก็ตั้งใจฟังด้วยดี (ศุศรัสนติ) เจีย
โสตสดับ ตั้งใจใฝ่รู้ และปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ครั้นเมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นในโลก พระธรรมอัน
มหัศจรรย์ก็ปรากฏขึ้น^{๑๘} ข้อความข้างต้นนี้ มีปรากฏดังความว่า หมุ่สัตว์ผู้ยังหมกมุ่นในความถือตัว ยินดี
ในความถือตัว บันเทิงในความถือตัว เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่กำจัดความถือตัวก็ตั้งใจฟังด้วยดี เจียโสต
สดับ ตั้งใจใฝ่รู้ นี่เป็นเหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๒ ย่อมปรากฏเพราะความปรากฏของตถาคต
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งหมายถึงความยึดมั่น ผูกพัน ที่พระอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาทอธิบายว่า
“อลยรามา” หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมยึดมั่น ผูกพันในกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ และท่านฮุยหยวน (Hui-Yuan) ได้ให้ความหมายคำว่า “อลย” ว่า “ไม่เคย
สูญเสีย” (never loses) คือจิตไม่เคยสูญเสียธรรมชาติเดิมแท้ของมัน แม้จะท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ
ยาวนานเท่าไรก็ตาม จิตก็ยังสามารถรักษาธรรมชาติเดิมแท้ของมันไว้ได้ ดังนั้น ท่านจึงแบ่งวิญญาน ๘
ออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) จิตแท้ หมายถึงจิตที่เป็นพื้นฐานหรือเป็นแก่นแท้ จิตประเภทนี้มี ๒ ด้าน
คือ ด้านที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ เรียกชื่อว่า อลยวิชญาณ และด้านธรรมชาติเดิมแท้ มีความ
บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ มีตถาคตครุฑ มีธรรมชาติแห่งพุทธะ(พุทธธาตุ) ธรรมชาติด้านนี้ไม่เคยสูญเสียไปแม้
จะอยู่ในสังสารวัฏยาวนานแค่ไหนก็ตาม เรียกชื่อว่า อมลวิญญาน หมายถึงวิญญานที่ไร้มลทิน (๒) จิต
เทียม หมายถึงวิญญาน ๖ และอาทานวิญญาน(มนัส) และท่านฮุยหยวน (Hui-Yuan) ยังมองว่า “จิต
กลุ่มหลังนี้เป็นจิตเทียมหรือจิตผิดพลาด เพราะวิญญานรับรู้อารมณ์อย่างผิดพลาด และอาทานวิญญาน
คิดปรุงแต่งอารมณ์อย่างผิดพลาด”^{๑๙} ท่านติช นัท ฮันท์ มองว่า อลยวิชญาณมีหน้าที่หลัก ๓ อย่าง คือ
(๑) หน้าที่ในการเก็บรักษาพีชะแห่งโลกประสพการณ์หรือข้อมูลการรับรู้ของเราเอาไว้ โดยพีชะต่างๆ ที่
ถูกเก็บฝังเอาไว้ในอลยวิชญาณคือตัวแทนของทุกสิ่งทุกอย่างที่เราได้ทำ ได้มีประสบการณ์ หรือได้รับรู้
โดยอลยวิชญาณจะทำหน้าที่ตั้งพีชะเหล่านี้ทั้งหมดเข้ามารวมอยู่ด้วยกัน เหมือนแม่เหล็กที่ดึงดูดโลหะ
ทั้งหลายเข้ามาหาตัวมัน (๒) หน้าที่เป็นพีชะในตัวมันเอง กล่าวคืออลยวิชญาณ นอกจากจะเป็นแหล่งที่
เก็บพีชะทั้งหลายแล้ว ตัวมันเองยังเป็นพีชะไปพร้อมกันด้วย เรียกว่าเป็นทั้งที่เก็บพีชะและเป็นตัวพีชะไป
พร้อมกัน เหมือนอาคารพิพิธภัณฑที่ไม้ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงแค่อาคารเท่านั้น หากยังทำหน้าที่เป็นงาน
ศิลปะที่ถูกจัดแสดงไปพร้อมกันด้วย และ (๓) หน้าที่เป็นแหล่งแห่งความยึดถือว่ามีตัวตน เกิดจากการ

^{๑๘} Walpola Rahula, *Zen & the taming of the Bull*, p. 82.

^{๑๙} Ming-Wood Liu, “The mind-only teaching of Ching-ying Hui-Yuan: An early interpretation of Yog c ra thought in China,” p. 366-367.

ทำงานที่ผิดพลาดของมนัสต่ออภิญญา^{๒๐} มนัสนั้นเกิดจากอภิญญา หมุนวนไปรอบๆ แล้วยึดเอาบางส่วนของอภิญญาว่าเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ส่วนมากความทุกข์ของมนุษย์เราจะเป็นผลของการทำงานที่ผิดพลาดของมนัสนั่นเอง

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ผู้วิจัยมองว่า อภิญญาพัฒนามาจากคำว่าจิตโดยเรียกชื่อว่า อภิญญา ซึ่งต่อมากลายเป็นจิตที่สำคัญยิ่งใหญ่นักของสำนักโยคอาจารย์ กล่าวคือเป็นมูลฐานของโลกหรือของทุก ๆ สิ่งนั่นเอง เพราะทุกๆ สิ่งที่ปรากฏออกมาก็เป็นเหมือนเงาหรือพหุติภาพของอภิญญา และอภิญญานั้นก็มีสภาพเป็นกลาง ๆ (อัปยาคฤต) ที่มีการเกิดดับสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย ไม่สามารถบอกได้ว่า มีเบื้องต้นปรากฏอย่างไร แต่อภิญญานั้นมีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ จึงเกิดปรากฏการณ์และสรรพสิ่งดังกล่าว

๒) มนัสหรือกสิณมนวิชญาณ

ประเด็นที่ “มนัส” ในข้อความว่า มนัสเหมือนผู้กำกับการแสดง และมนัสสัญจรไปในสองทิศทางนั้น แสดงถึงพัฒนาการของวิชญาณในคำว่า มนัสหรือกสิณมนวิชญาณ กล่าวคือในการทำหน้าที่กำกับอารมณ์ที่รับรู้ให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ เหมือนผู้กำกับการแสดงทำหน้าที่กำกับการพ้อนรำให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ โดยสัญจรไปในสองทิศทางหรือทำหน้าที่ ๒ อย่าง ได้แก่การกำหนดหมายในอภิญญา และทำอภิญญาให้เป็นอารมณ์ของตน อีกนัยหนึ่ง มนัสหรือกสิณมนวิชญาณ หมายถึงจิตที่กำลังทำงานคิดปรุงอยู่ภายใน เป็นจิตที่ยึดมั่นในอภิญญาแบบมีตัวตน ดังข้อความในลังกาวตารสูตรว่า “จิตประภัสสรโดยธรรมชาติ ถูกอุปกิเลสและมนัสเป็นต้น (ทำให้เศร้าหมอง) ประกอบด้วยตัวตน อันพระผู้เลิศด้วยวาหะแสดงไว้แล้ว”^{๒๑} ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า อภิญญา กลายไปเป็นจิตเศร้าหมอง เพราะการคิดปรุงแต่งของมนัสภายใต้อิทธิพลของอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมอง ดังที่ท่านวสุพินธุชขยายความว่า “มนัสยึดเอาอภิญญาเป็นอารมณ์ มีความกำหนดหมายว่ามีตัวตน ประกอบด้วยกิเลส ๔ อย่าง คือ อาตมทฤษฎี อาตมเสนหะ อัสมิมานะ และอวิทยา”^{๒๒} ท่านสถิรมติ ได้ขยายความเพิ่มเติมอีกว่า “มโนอันวิเศษนั้น ได้แก่วิญญาณที่ถือเอาอภิญญาเป็นอารมณ์ วิญญาณดวงนี้มีอาตมโมหะ อาตมทฤษฎี อาตมมานะ อาตมเสนหะ สัมปยุตต์อยู่ตลอดจำเดิมแต่ปฏิสนธิตรารบถึงจติเป็นปวัตติสืบเนื่องทุกเวลา ยกเว้นแต่ในพระอรหันตบุคคล ในอริยมรรค และในนิโรธสมาบัติ”^{๒๓} ดังนั้นอุปกิเลสที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการทำงานของมนัสทั้ง ๔ คือ อาตมโมหะ (ความหลงว่าในตัวตน) อาตมทฤษฎี (ความเชื่อว่ามีตัวตน) อาตมเสนหะ (ความรักใคร่ในตัวตน) และอาตมมานะ (ความกำหนดหมายในตัวตน) เหล่านี้คือสิ่งที่เรียกว่าอุปกิเลสซึ่งเกิดขึ้นมาจากกิเลสละเอียดอ่อน (อาศรัยะ/อนุสัย) ที่นอนเนื่องอยู่ในอภิญญา และกิเลสเหล่านี้จะเข้าครอบงำมนัสให้ทำงานคิดปรุงแต่งแบบมีทิวิภาวะหรือมีตัวตน-ของฉัน (คราหยะ-คราหกะ) นอกจากนี้ สำนักโยคอาจารย์อธิบายว่า มนัส แปลว่า ความกำหนดหมายว่า “ฉันเป็น” ดังข้อความของท่านอสังคะที่ว่า “มนัส มีอาการคือความกำหนดหมาย (มนยนา) ว่า ‘ฉันทำ’ (อหังการ) ‘มานะว่าฉันเป็น’ (อัสมิมานะ)” หรือข้อความของท่านวสุพินธุที่ว่า “มนัสยึดเอาอภิญญา

^{๒๐} Thich Naht Hanh, *Transformation at the Base* (California: Parallax Press, 2001), p. 19-20.

^{๒๑} *The La k vat ra S tra*, trans. by D.T. Suzuki, p. 283.

^{๒๒} Walpola Rahula, *Zen & the Taming of the Bull*, p. 81.

^{๒๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, *ขุมนุมพระสูตรมหายาน*, หน้า ๓๕๗.

วิชญาณเป็นอารมณ์ มีความกำหนดหมายว่ามีตัวตน (มนยนาตมก)...”^{๒๔} คำว่า “มนัส” แปลว่าความ กำหนดหมาย ท่านภิกษุญาณนันทะ นิยามรากศัพท์ “มน” ในที่นี้ว่า “คิด” (to think) เมื่อสำเร็จรูปเป็น “มณฺญิตฺ” จึงมีความหมายว่า กิจกรรมการคิด หรือจินตนาการ (thought activity or imagination)^{๒๕} คล้ายกับปีเตอร์ ฮาร์วีย์ (Peter Harvey) ให้ความหมายคำกริยา “มณฺญิตฺ” ว่าหมายถึง “สร้างมโนภาพ” (conceive [ideas]) ปกติคำนี้จะใช้หมายถึงการคิดแบบเอาตัวฉันเป็นศูนย์กลาง (I-centered thought) บนฐานของกิเลสมานะ เช่น คิดว่า ฉันดีกว่าเขา ฉันเสมอเขา หรือด้อยกว่าเขา^{๒๖}

ดังนั้น มนัส จึงเป็นพัฒนาการของวิชญาณโดยชื่อว่า กลิขภูมิโนวิชญาณ ซึ่งหมายถึงจิตที่เศร้าหมอง (กลิขภูมิมนัส) หรือจิตที่กำหนดหมายภายใต้การครอบงำของกิเลส ๔ อย่าง คือ อาตมทฤษฎี อาตมเสนหะ อัสมิมานะ และอวิทยา สรุปลงใน ๒ ประเด็นนี้ คือ

๑) กลิขภูมิโนวิชญาณ คือ วิชญาณที่ถูกมโนวิชญาณส่งถ่ายผลกระทบ หรือถูกมโนวิชญาณเข้ายึดครองแล้วเกิดอุปาทานว่า เป็นตัวของตัวเอง จึงมีความอาลัย มีภาวะเป็นอพยาทุกต เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นสันตติมาตั้งแต่กาลอันไม่ปรากฏ กลิขภูมิโนวิชญาณนี้บางทีก็เรียกว่า “มนัส” (หน่วยที่แทรกอยู่ภายในวิชญาณ ๕ เช่น จักขุวิชญาณ กระตุ้นให้กระทำการทางทวาร ๓ คือกาย วาจา ใจ ตลอดเวลา และทำให้เกิดผลการกระทำนั้นตลอดเวลาและผลการกระทำนั้นจะถูกประมวลมารวมอยู่ที่มโนวิชญาณ และส่งผ่านไปรวมอยู่ที่กลิขภูมิโนวิชญาณก่อนที่จะกลายเป็นแหล่งรวมมหาศาลเกิดเป็นอาลัยวิชญาณต่อมา การทำงานร่วมกับมโนวิชญาณนี้เอง ทำให้ตัวเองเป็นที่สะสมกิเลสคือสิ่งที่ดีและไม่ดี เป็นวิชญาณเศร้าหมอง จึงเรียกว่า กลิขภูมิโนวิชญาณ) มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพิชชะของสิ่งทั้งปวงไว้ มโนวิชญาณเข้ายึดครองกลิขภูมิโนวิชญาณแล้วเกิด เป็นอาลัยวิชญาณ ฉะนั้น กลิขภูมิโนวิชญาณ ก็คือเป็น จิตระดับความคิด เพียงทำหน้าที่เพียงคิดปรุงแต่งภายในสิ่งที่ตัวเองส่งถ่ายไปเก็บสั่งสมไว้ (อาลัยวิชญาณ) คิดว่าสิ่งนั้นเป็นของตนจนเกิดอาการเรียกว่า อาตมทฤษฎี (เห็นว่าเป็นตัวตน) อาตมเสนหะ (รักเยื่อใยในอัตตา) อัสมิมานะ (คิดว่าเป็นตัวเรา) และอวิทยา (ความหลงไม่รู้จริง)

๒) กลิขภูมิโนวิชญาณ คือ มนัส (หน่วย) ที่เชื่อมโยงอยู่ระหว่างมโนวิชญาณกับอาลัยวิชญาณ มีธรรมชาติเป็นกลางและอยู่พ้นจากระดับความคิด (ประสพการณ์เชิงประจักษ์) มนัส (หน่วย) ไม่มีหน้าที่รับรู้อารมณ์ภายนอก จะรับรู้และพิจารณาเฉพาะอารมณ์ภายในคือจะยึดถือแต่อาลัยวิชญาณเป็นอารมณ์ การยึดถือของมนัสทำให้เกิดความคิดเรื่องตัวตนขึ้น การเกิดขึ้นของของวิชญาณตัวนี้เริ่มจากความไม่รู้ในธรรมชาติเดียวกันของจิต จึงแบ่งแยกตัวเองออกมาอาลัยวิชญาณ สะท้อนตัวอาลัยวิชญาณว่าคือตัวฉัน อุปมาดังคนที่ยืนมองกระจกแล้วคิดว่าในกระจกเป็นคนอีกคนหนึ่งที่ยกจากตัวเอง มนัส (หน่วย) ทำหน้าที่คล้ายกระจกดังกล่าวคือ สะท้อนภาวะต่างๆ ของอาลัยวิชญาณในทำนองว่าอาลัยวิชญาณคือตัวตนหรือผู้รู้ จากนั้นก็ไปรับรู้และสร้างโลกโดยผ่านวิชญาณทั้งหลาย ความสำคัญของมนัสอยู่ที่การสร้างทิวภาวะให้เกิดขึ้นกับอาลัยวิชญาณ หรือทำให้อาลัยวิชญาณกลายเป็นตัวรับรู้ (แยกตัวเองออกเป็นสอง) เนื่องจากมนัสทำหน้าที่ยึดถืออาลัยวิชญาณว่าเป็นตัวตนอยู่ตลอดเวลา ทำให้มโนวิชญาณสามารถมีความรู้สึกโน้มเอียงไปทางกุศลและอกุศลได้ ทั้งนี้เพราะเมื่อมีตัวตนเกิดขึ้นแล้ว ความรู้สึกใน

^{๒๔} Walpola Rahula, *Zen & the Taming of the Bull*, p. 81-82.

^{๒๕} Bhikkhu Ñānanda, *Concept and Reality*, (Kandy: Buddhist Publication Society, 1997), p. 17.

^{๒๖} Peter Harvey, *The Selfless Mind* (Curzon Press, 1995), p. 23.

เรื่องต่าง ๆ ของฉันก็ตามมา (ตัวกู-ของกู) กล่าวโดยง่าย ๆ คือมันสร้างตัวกูให้เกิดขึ้น ส่วนมโนวิญญูญาณ และปัญจวิญญูญาณก็สร้างของของกูและโลกของกูตามมาเป็นลำดับ สามารถเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่าง กลิขภูมิโนวิญญูญาณ (มันส์) กับมโนวิญญูญาณ คือ (๑) มโนวิญญูญาณ อยู่ในสภาพเป็นได้ทั้งกุศล อกุศล และกลางๆ ส่วนมันส์อยู่ในสภาพเป็นกลางเท่านั้น (๒) มโนวิญญูญาณ ทำหน้าที่รับรู้ สร้าง และ ยึดถืออารมณ์ภายนอก (โลกกับวัตถุ) ส่วนมันส์ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อภยวิชญาณ) เพียงอย่างเดียว (๓) เราอาจพิสูจน์มโนวิญญูญาณได้ในโลกของประสบการณ์ (เชิงประจักษ์) แต่เราพิสูจน์ มันส์ไม่ได้ในโลกของประสบการณ์ (เชิงประจักษ์) (๔) มโนวิญญูญาณทำหน้าที่คิดต่อจากปัญจวิญญูญาณ ส่วนมันส์ทำหน้าที่เป็นตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิดแต่ละครั้ง ดังนั้น ทั้งสองจึงเกิดขึ้นและดำเนิน ไปพร้อมกันเสมอ และ (๕) มโนวิญญูญาณจะขาดตอนเมื่อเข้าสัจญ์ภาพ สัจญ์สมาบัติ สัจญ์เวทิตนโรธ สมาบัติ หรือคนที่หลับสนิทไม่ฝันและคนสลบ แต่มันส์จะขาดเมื่อบรรลอรหัตตผล หรือเข้าสู่สัจญ์เวทิตนโรธสมาบัติเท่านั้น

๓) วิชญาณ ๖

ประเด็นที่ “วิชญาณ” ในข้อความว่า “วิชญาณ ๖ เหมือนผู้ชมการแสดงบนเวที และ วิญญูญาณรับเอาสิ่งที่ปรากฏซึ่งไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล”^{๒๗} แสดงถึงพัฒนาการของวิชญาณในคำว่า “วิชญาณ” กล่าวคือเป็นวิชญาณที่ทำหน้าที่รับอารมณ์อันมีแหล่งที่มาจากอภยวิชญาณและผ่านการ กำกับของมันส์หรือกลิขภูมิโนวิชญาณ เหมือนผู้ชมการฟ้อนรำบนเวทีอันเกิดจากการแสดงของนักฟ้อน และผ่านการควบคุมของผู้กำกับ หรือวิญญูญาณ ๖ ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะ ซึ่งการรับรู้ ในขั้นนี้ยังไม่ถือว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ดีหรือไม่ดี เพราะอารมณ์ยังไม่ถูกปรุงแต่งด้วยมันส์ ซึ่งบางครั้งก็ เรียกว่า ประพตติวิญญูญาณ หมายถึงจิตที่ทำงานด้วยการออกมารับรู้ถึงสิ่งที่มากระทบทางอายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกชื่อตามช่องทางการรับรู้ ว่า จักขุวิญญูญาณ โสตวิญญูญาณ ชานวิญญูญาณ ชิวหาวิญญูญาณ กายวิญญูญาณ และมโนวิญญูญาณ การรับรู้ของจิตในขั้นนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ ทวาร อารมณ์ และวิญญูญาณหรือการใส่ใจ วิชญาณเหล่านี้ชื่อว่า เป็นผลของกรรมในอดีตที่ เรียกว่า “วิปากวิญญูญาณ” เมื่อเป็นผลกรรมก็หมายความว่า วิชญาณเหล่านี้ถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง ถูกวาง เงื่อนไขให้มีคุณสมบัติหรือความโน้มเอียงบางอย่าง ดังที่ท่านติช นัท ฮันห์ ได้อธิบายถึงอิทธิพลของพีชะที่มีต่อการรับรู้โลกของมนุษย์ไว้อย่างสนใจว่า

พีชะไม่เพียงแต่เป็นสิ่งที่กำหนดรูปแบบจิตใจของเราเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏตัวออกเป็น อารมณ์แห่งการรับรู้ของเราด้วย เช่น เป็นภูเขา แม่น้ำ และบุคคล เป็นต้น เวลาที่เราพบเจอ อะไรก็ตาม เราจะพยายามตีความให้มันเป็นไปตามวาสนาหรือความเคยชินที่มีอยู่ในใจเรา เช่น เรา ได้เจอใครสักคนแล้วมีความรู้สึกที่ไม่ชอบหน้าเขา ปฏิกริยาอันนี้ไม่สูญหายไปไหน มันจะถูกเก็บ สะสมเป็นพีชะในใจเรา ต่อมาภายหลังเมื่อเราได้เจอเขาอีก เราก็จะเห็นเขาคนเดิมซึ่งเป็นคนที่เรา ไม่ชอบหน้าอยู่นั่นเอง ทั้งที่ตัวเขาคนเดิมที่เราเคยเห็นได้เปลี่ยนไปนานแล้ว ที่เป็นเช่นนี้พีชะแห่ง การเห็นครั้งแรกขึ้นมาอิทธิพลต่อการรับรู้ของเรา^{๒๘}

^{๒๗} ลังกาวตารสูตร อังใน D.T. Suzuki, *Studies in the La k vat ra S tra*, pp. 249, 399.

^{๒๘} Thich Naht Hanh, *Transformation at the Base*, p. 45-46.

ประเด็นเรื่องพีชะ คือธรรมชาติที่เป็นเหตุ เป็นสิ่งที่มีพละนภาพมากซึ่งแฝงอยู่ในอภยวิญญานพร้อมที่จะแสดงอานุภาพออกมาเมื่อสภาพแวดล้อมอำนวย พีชะเป็นตัวสร้างสรรพสิ่ง เป็นปฐมเหตุแห่งสรรพสิ่ง มีหลากหลายไปตามสรรพสิ่ง แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มกุศล (๒) กลุ่มอกุศล (๓) กลุ่มอัปยาคฤต พีชะเป็นชนิดกะ ขณะต้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่ขณะหลัง มีสันตติติดต่อกันไปเรื่อย^{๒๙} พอสรุปได้ว่า พีชะคือเชื้อหรือพลังที่อยู่ในอภยวิญญาน และทำหน้าที่ปฏิบัติการ ทำหน้าที่เป็นโครงที่หุ้มห่อ อยู่ในฐานะเป็นห้อง เป็นแหล่งสะสมเก็บและมีพีชะก่อให้เกิดพฤติกรรมในรูปแบบต่างๆ อย่างไม่รู้จบสิ้น ฉะนั้น คำว่า “วิญญาน” ในข้อความที่กล่าวแล้วข้างต้นนี้ ถือว่าเป็นพัฒนาการของวิญญานหรือวิญญานย่อย หรือเรียกว่า วิชญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน เป็นวิญญานทำหน้าที่รับรู้ สร้าง และยึดถืออารมณ์ภายนอก (โลกกับวัตถุ)

๓.๓ ประเภทของอภยวิญญาน

จากที่กล่าวถึงพัฒนาการของวิญญานที่มาจากคำว่า จิต มนัส วิญญานนั้น สามารถที่จะแบ่งวิญญานออกได้เป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ ประเภทที่ ๑ เรียกชื่อว่า อภยวิญญาน ประเภทที่ ๒ เรียกชื่อว่า กลิขภูมิโนวิญญาน และประเภทที่ ๓ เรียกชื่อว่า ประพฤติวิญญาน ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๓.๑ ประเภทที่ ๑ อภยวิญญาน

ประเภทที่ ๑ เรียกชื่อว่า อภยวิญญาน เพราะทำหน้าที่รู้เก็บ รู้ก่อ รู้ปรุง คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ บางครั้งก็เรียกว่า วิชญาณ ๘ เพราะทำหน้าที่ในการกำกับประพฤติวิญญาน ๖ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิญญาน จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจ^{๓๐} กลิขภูมิโนวิญญานเป็นที่ ๗ และรวมทั้งตัวอภยวิญญานเองด้วยเป็นที่ ๘ ถือว่าเป็นวิญญานหรือจิตที่เป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง รั้งสรรพสิ่ง และเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้วในเรื่องของพัฒนาการของวิญญานข้างต้น

๓.๓.๒ ประเภทที่ ๒ กลิขภูมิโนวิญญาน

ประเภทที่ ๒ เรียกชื่อว่า กลิขภูมิโนวิญญาน เพราะทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน มีอยู่ ๗ ประกอบด้วยประพฤติวิญญาน ๖ และกลิขภูมิโนวิญญานที่ ๗ วิญญานหรือจิตที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้วในเรื่องของพัฒนาการของวิญญานข้างต้นเช่นกัน

๓.๓.๓ ประเภทที่ ๓ ประพฤติวิญญาน

ประเภทที่ ๓ เรียกชื่อว่า ประพฤติวิญญาน เพราะทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกตามช่องทางของตนเองมี ๖ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิญญาน วิชญาณหรือจิตที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นวัตถุภายนอกหรือที่

^{๒๙} พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ (วันจันทร์), พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ, หน้า ๒๒๒.

^{๓๐} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๔๖.

เรียกว่ารูปร่างทางตา ที่เราเข้าใจง่าย ๆ ก็คือการเห็น (๒) โสตวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้เสียงทางหู เรียกว่า การได้ยิน (๓) ฆานวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้กลิ่นทางจมูก เรียกว่า การได้กลิ่น (๔) ชิวหาวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้รสทางลิ้น เรียกว่า การลิ้มรส (๕) กายวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้สิ่งที่ถูกต้อง เรียกว่าการรับรู้สัมผัส (๖) มโนวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นภาพซึ่งเกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า การนึกคิด

นอกจากนี้ วิชญาณทั้ง ๓ ประเภทมีกระบวนการเกิดอย่างนี้คือ (๑) จักขุวิชญาณเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือจักขุประสาท รูปวิสัยคือรูปารมณฺ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิชญาณ และพีชะ (๒) โสตวิชญาณเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือโสตประสาท ศัพท์วิสัยคือสัททารมณฺ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิชญาณ และพีชะ (๓) ฆานวิชญาณเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือฆานประสาท ฆานวิสัยคือฆานารมณฺ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิชญาณ และพีชะ (๔) ชิวหาวิชญาณเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือชิวหาประสาท ชิวหาวิสัยคืออารมณฺทางลิ้น มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิชญาณ และพีชะ (๕) กายวิชญาณเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือกายประสาท กายวิสัยคืออารมณฺทางกาย มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิชญาณ และพีชะ (๖) มโนวิชญาณเกิดจากนึกคิดยึดเกาะเกี่ยวอารมณฺทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ มโนวิชญาณที่เป็นในขณะที่ปัญจวิชญาณ (จักขุ-กายวิชญาณ) และมโนวิชญาณที่เป็นในขณะที่ปัญจวิชญาณไม่ได้เกิดขึ้น (๗) กลิชฎุมโนวิชญาณเกิดจากการที่มโนอินทรีย์เข้าไปยึดผลจากการที่วิชญาณทั้ง ๖ ปฏิบัติการประมวลรวมอยู่ในอalayวิชญาณ เมื่อยึดแล้วก็ทำตัวเองให้เกิดความเศร้าหมอง (๘) อalayวิชญาณ ไม่ได้เกิดจากอะไรอยู่ในฐานะเป็นปฐม เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ทั้งหมด ทำหน้าที่เก็บผลจากการที่วิชญาณทั้ง ๖ ปฏิบัติการและทำการบ่มเพาะ เป็นพลังนิสัยนิสัย (วาสนา) แล้วนำมาก่อเป็นโลกและปรากฏการณ์อีกไม่รู้จบสิ้น^{๓๑}

๓.๔ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอalayวิชญาณ

เมื่อทราบถึงพัฒนาการและประเภทของวิชญาณหรืออalayวิชญาณแล้ว ประเด็นต่อไปคือ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณเป็นอย่างไร เนื่องจากผู้วิจัยได้กล่าวถึงโยคอาจารย์ว่าเป็นสำนักมหายานที่เจริญรุ่งเรืองควบคู่มากับมหายิมิกะ กระแสหลักของมหายิมิกะคือปฏิเสธความมีอยู่จริงแห่งโลกและปรากฏการณ์ทุกอย่าง โยคอาจารย์เห็นด้วยบางส่วน แต่ไม่เห็นด้วยที่จะบอกว่า “วิชญาณไม่เป็นจริง ไม่มีอยู่จริง” เพราะวิชญาณเป็นความจริงอันยิ่งใหญ่สูงสุดสำหรับโยคอาจารย์ ดังที่มีข้อความในลึงกาวตารสูตรว่า “อalayวิชญาณ เป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง รังสรรค์สรรพสิ่ง เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือเป็นภาพของอalayวิชญาณซึ่งมีสถานะเป็นอภัยากฤต (กลาง) เกิดดับสืบเนื่องกันมาไม่ขาดสายนับแต่กาลปรากฏเบื้องต้นมีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้และนำพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์”^{๓๒} ข้อความดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นหลักการหรือทฤษฎีอalayวิชญาณของสำนักโยคอาจารย์ ดังนั้นเพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องในหลักการหรือทฤษฎีดังกล่าว ผู้วิจัยสนใจศึกษาวิเคราะห์ฐานะบทบาทและ

^{๓๑} คัมภีร์มหายาน ลึงกาวตารสูตร (The La k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดยพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปณโย), หน้า ๒๓๑.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๒๗).

หน้าที่ของวิชญาณโดยแบ่งเป็น ๓ คือ (๑) ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอalayวิชญาณ (๒) ฐานะบทบาทและหน้าที่ของกلیษณฺมโนวิชญาณ และ (๓) ฐานะบทบาทและหน้าที่ของประพตฺติวิชญาณ เป็นลำดับต่อไป

๓.๔.๑ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณหรืออalayวิชญาณ

หากกล่าวถึงฐานะบทบาทและหน้าที่หรือกระบวนการแห่งวิชญาณ ในสังการวตารสูตรระบุชัดเจนว่า วิชญาณที่ปรากฏเด่นชัดมี ๓ ฐานะ คือ (๑) วิชญาณในฐานะวิวัฒน์-วิวัฒนวิชญาณ (๒) วิชญาณในฐานะเป็นตัวผลิตผล-สันสกฤตวิชญาณ (๓) วิชญาณในฐานะที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติดั้งเดิมของตน ปุริสวภาวิชญาณ^{๓๓} “อalayวิชญาณ” จัดได้ว่าอยู่ใน ๓ ฐานะนั้นเพราะอalayวิชญาณดูเหมือนว่าจะไม่ได้เกิดจากอะไร โดยอยู่ในฐานะเป็นปฐม เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ทั้งหมด ทำหน้าที่เก็บผลจากการที่วิชญาณทั้ง ๖ (จักขุวิชญาณ โสตฺติวิชญาณ ฆานวิชญาณ ชิวหาวิชญาณ กายวิชญาณ มโนวิชญาณ) ปฏิบัติการและทำการบ่มเพาะพลังนิสัย (วาสนา) แล้วนำมาก่อเป็นโลกและปรากฏการณ์อีกอย่างไม่รู้จบสิ้น^{๓๔} ฉะนั้น ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอalayวิชญาณจึงยิ่งใหญ่อยู่ลึกลงการตั้งที่ทานพรณนาไว้ว่า “สิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งที่อยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มีความจริงเพียงอย่างเดียว และไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุภายนอกเลย โลกภายนอกต่างหากไม่มีอยู่จริง จึงเรียกว่า จิตตมาตฺร (mind-only)”^{๓๕}

คำว่า จิตตมาตฺร ดังกล่าวนี้ เป็นชื่อของอalayวิชญาณ เพราะปรากฏการณ์ทั้งหมดที่ปรากฏหรือเกิดขึ้นในโลกเป็นเพียงการแสดงบทบาทของวิชญาณทั้ง ๗ (จักขุวิชญาณ โสตฺติวิชญาณ ฆานวิชญาณ ชิวหาวิชญาณ กายวิชญาณ มโนวิชญาณ กلیษณฺมโนวิชญาณ) และวิชญาณทั้ง ๗ ก็แสดงบทบาทภายใต้การกำกับของอalayวิชญาณ และบทบาทอันเป็นอัตลักษณ์เฉพาะตัวคือรับผลิตผลของวิชญาณทั้ง ๒ ได้แก่ การที่มโนวิชญาณส่งถ่ายผลกรรมไปสู่กلیษณฺมโนวิชญาณตลอดเวลาทำให้ดูเหมือนว่ามโนวิชญาณเข้ายึดครองกلیษณฺมโนวิชญาณ ทำให้เกิดมวลผลการกระทำจำนวนมากมหาศาลนับไม่ได้ไปเก็บไว้ที่ตนเอง (อalayวิชญาณ) อีกนัยหนึ่ง เพราะอalayวิชญาณแสดงบทบาทออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ทำให้วิชญาณทั้ง ๗ ผลิตเปลี่ยนหมุนเวียนกันปฏิบัติหน้าที่ จนทำให้เกิดภาพเหตุการณ์บนโลกและเกิดการยึดมั่นถือมั่นตามมา อนึ่ง อalayวิชญาณยังมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่เก็บสะสมสรรพสิ่ง คือผลกรรมดีกรรมไม่ดีในอดีตชาติทั้งหมดที่เรียกว่าพีชะ หรือรอยประทับชั้นลึกละเอียดที่สุดของวิญญานชั้น ๖ รวมถึงการบรรลุนิพพานด้วย และก่อสร้างสรรพสิ่ง โดยอalayวิชญาณจะมีสภาพเป็นอภัยากฤต เก็บพีชะของสรรพสิ่งไว้ แล้วก่อสร้างสภาพภาพต่าง ๆ และปรุงแต่งคือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย สรรพสิ่งปรากฏเกิดมีได้เพราะการตื่นขึ้นแห่งรอยประทับจิต (พีชะ) ทุกปรากฏการณ์เกิดขึ้นเพราะการกระตุ้นรอยประทับให้แสดงตัวออกมาในสถานะเป็นแบบหรือเป็นแม่พิมพ์ของสรรพสิ่ง และเป็นพลังกระตุ้นให้อalayวิชญาณ

^{๓๓} คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (The La k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโย), หน้า (๒๕).

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๒๗).

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน Brian Edward Brawn, the Buddha Nature, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1991), p. 237-278, อ้างใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์,ศ.ดร.), พุทธปรัชญา, หน้า ๓๔๙-๓๕๐.

สร้างสรรค์สรรพสิ่ง ในเรื่องนี้ท่านท่านติช นัท ฮันห์ มองว่า^{๓๖} อลยวิญญูณมีหน้าที่หลัก ๓ อย่าง คือ (๑) หน้าที่ในการเก็บรักษาพีชะแห่งโลกประสบการณ์หรือข้อมูลการรับรู้ของเราเอาไว้ โดยพีชะต่าง ๆ ที่ถูกเก็บฝังเอาไว้ในอลยวิญญูณคือตัวแทนของทุกสิ่งทุกอย่างที่เราได้ทำ ได้มีประสบการณ์ หรือได้รับรู้ โดยอลยวิญญูณจะทำหน้าที่ดึงพีชะเหล่านี้ทั้งหมดเข้ามารวมอยู่ด้วยกัน เหมือนแม่เหล็กที่ดึงดูดโลหะทั้งหลายเข้ามาหาตัวมัน (๒) หน้าที่เป็นพีชะในตัวมันเอง กล่าวคืออลยวิญญูณนอกจากจะเป็นแหล่งที่เก็บพีชะทั้งหลายแล้ว ตัวมันเองยังเป็นพีชะไปพร้อมกันด้วย เรียกว่าเป็นทั้งที่เก็บพีชะและเป็นตัวพีชะไปพร้อมกัน เหมือนอาคารพิพิธภัณฑที่มิได้ทำหน้าที่เป็นเพียงแค่อาคารเท่านั้น หากยังทำหน้าที่เป็นงานศิลปะที่ถูกจัดแสดงไปพร้อมกันด้วย และ (๓) หน้าที่เป็นแหล่งแห่งความยึดถือว่ามีตัวตน เกิดจากการทำงานที่ผิดพลาดของมนัสต่ออลยวิญญูณ มนัสนั้นเกิดจากอลยวิญญูณ หมุนวนไปรอบ ๆ แล้วยึดเอาบางส่วนของอลยวิญญูณว่าเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ส่วนมากความทุกข์ของเราจะเป็นผลของการทำงานที่ผิดพลาดของมนัสนี่เอง

นอกจากนี้ แนวคิดของสำนักโยคจารย์มองว่า อลยวิญญูณ เป็นจิตที่เป็นรากฐานซึ่งอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วน ๆ มีความบริสุทธิ์ประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นครุฑแห่งพระตถาคต (ตถาคตครุฑ) ดังความในลังกาวดารสูตรว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตครุฑ มีความงดงาม”^{๓๗} เพราะอลยวิญญูณ มีพื้นฐานะบพาทเป็นตถาคตครุฑ เวลาที่ตถาคตครุฑปรากฏจะรวมกันและเป็นอันเดียวกันกับอลยวิญญูณ ถึงแม้จะมีหน้าที่เป็นที่เก็บสรรพสิ่งรวมถึงตถาคตครุฑด้วยก็จริง แต่มีความยิ่งใหญ่เท่ากันคนละฝั่ง คืออลยวิญญูณอยู่ในฝั่งเป็นผู้เก็บก่อก่อและสร้างสรรค์สรรพสิ่ง ตถาคตครุฑอยู่ในฝั่งรองรับสนับสนุนนิพพาน เป็นมูลฐานแห่งสังสารวัฏ

จากที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า อลยวิญญูณเป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลัก ๆ อยู่ ๓ ประการ คือ (๑) รู้เก็บ คือสามารถเก็บรอยประทับต่างๆ ของกรรม อุปมาเหมือนยุงฉวางเก็บข้าวเปลือก (๒) รู้ก่อ คือสร้างอึดตาให้เกิดขึ้นกับตัวเองเกิดเป็นอารมณ์ต่าง ๆ แบบทวิภาวะ ได้แก่มีผู้มองกับสิ่งที่ถูกมอง การที่อลยวิญญูณมองตัวเองและแยกตัวเองออกมาทำหน้าที่รับรู้ตัวเอง ทำให้ดูเหมือนแยกตัวเองออกมาเป็นวิญญูณตัวใหม่ จึงมีชื่อเรียกตัวใหม่ว่า มนัส (กลิขภูมิวิญญูณ) และ (๓) รู้ปรุง คือปรุงแต่งอารมณ์ตามเหตุปัจจัยอันเอื้อให้เกิดการทำความใหม่ตามรอยประทับที่มีอยู่ ยกตัวอย่างเช่น ถ้ามีกุศลพีชะอยู่มากก็ทำให้จิตใจที่อยากจะทำดีมากยิ่งขึ้นไป อลยวิญญูณที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์มีอยู่ ๖ ทาง คือ ทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวหา (ลิ้น) ทางกายะ (กาย) และทางมโน (ใจ) ทั้งหมดนี้เป็นวิญญูณเฉพาะทาง มีหน้าที่ในการสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย จากหน้าที่หลักทั้ง ๓ นั้นจึงทำให้อลยวิญญูณเป็นเหมือนระบบรวมศูนย์วิญญูณทั้งหมดคือคอยค้ำจุนช่วยเหลือให้วิญญูณทั้งหมดทำหน้าที่ของตนเอง ด้วยเหตุผลดังกล่าว อลยวิญญูณจึงกลายมาเป็นทฤษฎีอภิปรัชญาที่สำคัญยิ่งของสำนักโยคจารย์ ซึ่งได้รับการพัฒนามาจากจิต และแบ่งวิญญูณออกเป็น ๘ ประเภท คือ (๑) จักขุวิญญูณ (๒) โสตวิญญูณ (๓) ฆานวิญญูณ (๔) ชิวหาวิญญูณ (๕) กายวิญญูณ (๖) มโนวิญญูณ (๗) กลิขภูมิวิญญูณ และ (๘) อลยวิญญูณหรืออลยวิญญูณ

^{๓๖} Thich Naht Hanh, *Transformation at the Base* (California: Parallax Press, 2001), pp. 19-20.

^{๓๗} *The La k vat ra S tra*, trans. by D.T. Suzuki, p. 282.

๓.๔.๒ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของกลิขภูมิโนวิชญาณ

กลิขภูมิโนวิชญาณ คือวิชญาณที่ถูกมโนวิชญาณส่งถ่ายผลกระทบเหมือนกับว่าเข้ายึดครองทำให้เกิดอุปาทานว่า ทุกสิ่งอย่างที่ถูกส่งถ่ายมานั้นเป็นของตัวเอง จึงเศร้าหมอง มีความอาลัย (แหล่งรวมผลกรรม) ผู้วิจัยมองฐานะบทบาทและหน้าที่ของกลิขภูมิโนวิชญาณใน ๒ ประเด็นใหญ่ ดังนี้ คือ

๑) กลิขภูมิโนวิชญาณ คือ วิชญาณที่ถูกมโนวิชญาณส่งถ่ายผลกระทบ หรือถูกมโนวิชญาณเข้ายึดครองแล้วเกิดอุปาทานว่า เป็นตัวของตัวเอง จึงมีความอาลัย มีภาวะเป็นอภัยกถต เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นสันตติมาตั้งแต่กาลอันไม่ปรากฏ กลิขภูมิโนวิชญาณนี้บางทีก็เรียกว่า “มนัส” (หน่วยที่แทรกอยู่ภายในวิชญาณ ๕ เช่น จักขุวิชญาณ กระตุ้นให้กระทำการทางทวาร ๓ คือกาย วาจา ใจ ตลอดเวลา ทำให้เกิดผลการกระทำนั้นตลอดเวลาและผลการกระทำนั้นจะถูกประมวลมารวมอยู่ที่มโนวิชญาณ และส่งผ่านไปรวมอยู่ที่กลิขภูมิโนวิชญาณก่อนที่จะกลายเป็นแหล่งรวมมหาศาลเกิดเป็นอาลัยวิชญาณต่อมา เพราะการทำงานร่วมกับมโนวิชญาณ เป็นเหตุทำให้ตัวเองเป็นที่สะสมกิเลสคือสิ่งที่ดีและไม่ดี กลายเป็นวิชญาณเศร้าหมอง จึงเรียกว่า กลิขภูมิโนวิชญาณ มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ มโนวิชญาณเข้ายึดครองกลิขภูมิโนวิชญาณแล้วเกิด เป็นอาลัยวิชญาณ ฉะนั้น กลิขภูมิโนวิชญาณ ก็คือเป็นจิตระดับความคิด เพียงทำหน้าที่เพียงคิดปรุงแต่งภายในสิ่งที่ตัวเองส่งถ่ายไปเก็บสะสมไว้ (อาลัยวิชญาณ) คิดว่าสิ่งนั้นเป็นของตนจนเกิดอาการเรียกว่า อาตมทิฎฐิ (เห็นว่าเป็นตัวตน) อาตมเสน่หา (รักเยื่อใยในอัตตา) อัสมิมานะ (คิดว่าเป็นตัวเรา) และอวิทยา (ความหลงไม่รู้จริง)

๒) กลิขภูมิโนวิชญาณ คือ มนัส (หน่วย) ที่เชื่อมโยงอยู่ระหว่างมโนวิชญาณกับอาลัยวิชญาณ มีธรรมชาติเป็นกลางและอยู่พ้นจากระดับความคิด (ประสบการณ์เชิงประจักษ์) มนัส (หน่วย) ไม่มีหน้าที่รับรู้อารมณ์ภายนอก จะรับรู้และพิจารณาเฉพาะอารมณ์ภายในคือจะยึดถือแต่อาลัยวิชญาณเป็นอารมณ์ การยึดถือของมนัสทำให้เกิดความคิดเรื่องตัวตนขึ้น การเกิดขึ้นของของวิชญาณตัวนี้เริ่มจากความไม่รู้ในธรรมชาติเดียวกันของจิต จึงแบ่งแยกตัวเองออกมาอาลัยวิชญาณ สะท้อนตัวอาลัยวิชญาณว่าคือตัวฉัน อุปมาดังคนที่ยืนมองกระจกแล้วคิดว่าในกระจกเป็นคนอีกคนหนึ่งที่ยกจากตัวเอง มนัส (หน่วย) ทำหน้าที่คล้ายกระจกดังกล่าวคือสะท้อนภาวะต่างๆ ของอาลัยวิชญาณในทำนองว่าอาลัยวิชญาณคือตัวตนหรือผู้รู้ จากนั้นก็ไปรับรู้และสร้างโลกโดยผ่านวิชญาณทั้งหลาย ความสำคัญของมนัสอยู่ที่การสร้างทวิภาวะให้เกิดขึ้นกับอาลัยวิชญาณ หรือทำให้อาลัยวิชญาณกลายเป็นตัวรับรู้ (แยกตัวเองออกเป็นสอง) เนื่องจากมนัสทำหน้าที่ยึดถืออาลัยวิชญาณว่าเป็นตัวตนอยู่ตลอดเวลา ทำให้มโนวิชญาณสามารถมีความรู้สึกโน้มน้าวไปยังทางกุศลและอกุศลได้ ทั้งนี้เพราะเมื่อมีตัวตนเกิดขึ้นแล้ว ความรู้สึกในเรื่องต่าง ๆ ของฉันก็ตามมา (ตัวกู-ของกู) กล่าวโดยง่าย ๆ คือมนัสสร้างตัวกูให้เกิดขึ้น ส่วนมโนวิชญาณและปัญจวิชญาณก็สร้างของของกูและโลกของกูตามมาเป็นลำดับ สามารถเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่าง กลิขภูมิโนวิชญาณ (มนัส) กับมโนวิชญาณ เป็นประเด็น ๆ ได้ดังนี้ (๑) มโนวิชญาณ อยู่ได้ในสภาพเป็นได้ทั้งกุศล อกุศล และกลางๆ ส่วนมนัสอยู่ในสภาพเป็นกลางเท่านั้น (๒) มโนวิชญาณ ทำหน้าที่รับรู้ สร้าง และยึดถืออารมณ์ภายนอก (โลกกับวัตถุ) ส่วนมนัสทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อาลัยวิชญาณ) เพียงอย่างเดียว (๓) การพิสูจน์มโนวิชญาณสามารถทำได้ในโลกของประสบการณ์ (เชิงประจักษ์) แต่การพิสูจน์มนัสไม่สามารถทำได้ในโลกของประสบการณ์ (เชิงประจักษ์) (๔) มโนวิชญาณทำหน้าที่คิดต่อจากปัญจวิชญาณ ส่วนมนัสทำเป็นตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิดแต่ละครั้ง ดังนั้นทั้ง ๒ จึงเกิดขึ้นและดำเนินไปพร้อมกันเสมอ (๕) มโนวิชญาณจะขาดตอนเมื่อเข้าสัจญ์สภาพ อสัจญ์สมบัติ สัจญ์ญาเวทยิตนิโรธสมบัติ หรือคนที่หลับสนิทไม่ฝันและคนสลบ แต่มนัสจะขาดเมื่อ

บรรลอรหัตตผล หรือเข้าสู่สัญญาเวทียัตนิโรธสมาบัติเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง กลิขภูมิโนวิชญาณ (หรือมนัส) ถือว่า เป็นจิตที่กำลังทำงานคิดปรุงอยู่ภายใน เป็นจิตที่ยึดมั่นในอภยวิชญาณแบบมีตัวตน ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้สึกว่าเป็นตัวเอง^{๓๘๘}

จากที่กล่าวถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของกลิขภูมิโนวิชญาณข้างต้นนี้ เมื่อว่าโดยสรุปแล้ว กลิขภูมิโนวิชญาณมีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณที่คอยเชื่อมประสานระหว่างอภยวิชญาณกับมโนวิชญาณ (ประพตติวิชญาณ) ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อภยวิชญาณ) คือรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิด และกลิขภูมิโนวิชญาณได้รับการพัฒนามาจากมโน (จิตระดับความคิด) จึงเป็นกลิขภูมิโนวิชญาณ ๗ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ฆานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ และ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ

๓.๔.๓ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของประพตติวิชญาณ

ดังได้กล่าวแล้วว่า “วิชญาณมีพัฒนาการตรงกันกับวิชญาณ แบ่งตามหน้าที่ที่เป็นวิชญาณ ๖ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นวัตถุภายนอกหรือที่เรียกว่ารูปทางตา ที่เราเข้าใจง่าย ๆ ก็คือการเห็น (๒) โสตวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้เสียงทางหู เรียกว่า การได้ยิน (๓) ฆานวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้กลิ่นทางจมูก เรียกว่า การได้กลิ่น (๔) ชิวหาวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้รสทางลิ้น เรียกว่า การลิ้มรส (๕) กายวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้สิ่งที่ถูกต้อง เรียกว่า การรู้สึกสัมผัส (๖) มโนวิชญาณ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นภาพซึ่งเกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า การนึกคิด ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ประพตติวิชญาณ ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอก ไม่เพียงแต่ทำหน้าที่รับรู้โลกแต่ยังสร้างโลกและวัตถุทั้งหลายอีกด้วย โดยปัญจวิชญาณ (จักขุวิชญาณ โสตวิชญาณ ฆานวิชญาณ ชิวหาวิชญาณ กายวิชญาณ) รับอารมณ์ได้แต่ปัจจุบัน ส่วนมโนวิชญาณ รับอารมณ์ได้ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

นอกจากนี้ สำนักโยคอาจารย์มีทัศนะเกี่ยวกับฐานะบทบาทและหน้าที่ของประพตติวิชญาณว่า วิชญาณ ๖ เป็นผลของกรรมในอดีตซึ่งเรียกว่า “วิปากวิชญาณ” เมื่อเป็นผลกรรมก็หมายความว่ามันถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง ถูกวางเงื่อนไขให้มีคุณสมบัติหรือความโน้มเอียงบางอย่าง เปรียบเหมือนคนที่ไม่ท้องเที่ยว ในป่าไม้ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ เวลาเห็นป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ ทุกคนจะเลือกมองดูป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ ต่างกัน บางคนมองดูความงดงามน่ารื่นรมย์ของป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ บางคนมองเห็นความเสื่อมโทรมป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ เหตุที่เป็นอย่างนี้ เพราะวิชญาณของคนถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติต่างกันจากประสบการณ์ในอดีต ส่วนอารมณ์หรือภาพธรรมชาติที่พวกเขารับรู้ เช่น ภาพแห่งความงดงามน่ารื่นรมย์ของป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ หรือภาพแห่งความเสื่อมโทรมป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ ก็คือการปรากฏตัวของมโนภาพเก่า ๆ ที่สั่งสมในจิตของคนเหล่านั้นในอดีต ดังที่ท่านติช นัท ฮันท์ ได้อธิบายถึงอิทธิพลของพีชที่มีต่อการรับรู้โลกของมนุษย์ไว้อย่างสนใจว่า^{๓๘๙} พีชไม่เพียงแต่เป็นสิ่งที่กำหนดรูปแบบจิตใจของเราเท่านั้น

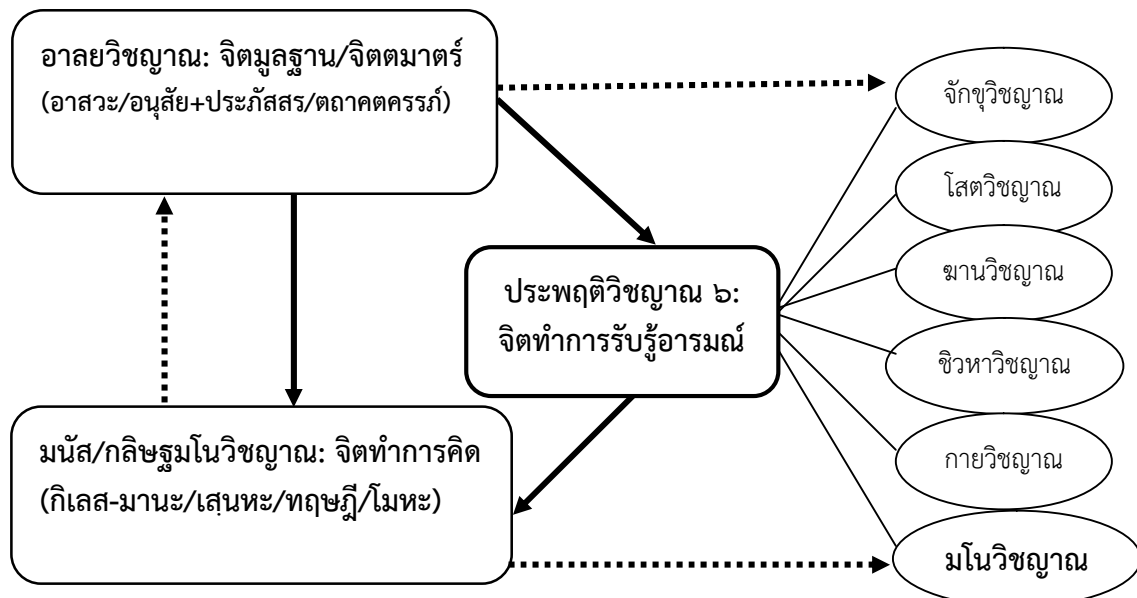
^{๓๘๘} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๔๖.

^{๓๘๙} Thich Naht Hanh, Transformation at the Base, pp. 45-46.

หากแต่ยังปรากฏตัวออกเป็นอารมณ์แห่งการรับรู้ของเราด้วย เช่น เป็นภูเขา แม่น้ำ และบุคคล เป็นต้น เวลาที่เราพบเจออะไรก็ตาม เราจะพยายามตีความให้มันเป็นไปตามวาสนาหรือความเคยชินที่มีอยู่ในใจเรา เช่นเราได้เจอใครสักคนแล้วมีความรู้สึกที่ไม่ชอบหน้าเขา ปฏิกริยาอันนี้ไม่สูญหายไปไหน มันจะถูกเก็บสะสมเป็นที่สะสมในใจเรา ต่อมาภายหลังเมื่อเราได้เจอเขาอีก เราก็จะเห็นเขาคนเดิมซึ่งเป็นคนที่เราไม่ชอบหน้าอยู่นั่นเอง ทั้งที่ตัวเขาคนเดิมที่เราเคยเห็นได้เปลี่ยนไปนานแล้ว ที่เป็นเช่นนั้นเพราะแห่งการเห็นครั้งแรกขึ้นมาเมื่อมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของเรา

สรุปลักษณะบทบาทและหน้าที่ของประพตติวิชญาณ ก็คือปัญจวิชญาณ เป็นวิชญาณที่มีกระบวนการทำงานด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น และกายกระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอกที่เป็นปัจจุบัน และมีโนวิชญาณ ทำหน้าที่รับรู้โลกภายในคือคอยเชื่อมต่อระหว่างปัญจวิชญาณกับกสิณภูมิโนวิชญาณ ส่วนมีโนวิชญาณรับอารมณ์ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังปรากฏในสังการวสูตรว่า ในการทำหน้าที่ของวิชญาณ ๘ มีอยู่ ๒ อย่างคือ (๑) หน้าที่รับ (สัมปฏิจฉณะ) และ (๒) หน้าที่จำแนกอารมณ์ (สันตีรณะ) วิชญาณที่รับอารมณ์ย่อมรู้อารมณ์ วิชญาณที่รับอารมณ์ทำหน้าที่เพราะสาเหตุคือเกิดการเปลี่ยนรูปแบบขึ้นในจิต โดยมีวาสนาถือกลับในขณะที่วิชญาณจำแนกอารมณ์ทำหน้าที่ เพราะจิตจำแนกโลกแห่งวัตถุ เพราะวาสนาที่สั่งสมโดยกระบวนการให้เหตุผลที่ผิดพลาดนับแต่อดีตกาลประมาณไม่ได้^{๔๐}

จากที่ได้กล่าวถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของออลยวิชญาณ กสิณภูมิโนวิชญาณ และประพตติวิชญาณในทัศนะของสำนักโยคอาจารย์ สามารถทำเป็นแผนผังได้ดังนี้

แผนผังที่ ๑ แสดงฐานะบทบาทและหน้าที่ของออลยวิชญาณ กสิณภูมิโนวิชญาณ ประพตติวิชญาณ^{๔๑}

^{๔๐} คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร, แปลเรียบเรียงโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), หน้า (๒๕)-(๒๖).

^{๔๑} พัฒนาแผนผังจาก พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา), จิตตมาตรของนิกายโยคอาจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น, จัดพิมพ์ในงานครบรอบ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖๔.

จากแผนผังข้างต้นนี้ ในทัศนะของสำนักโยคอาจารย์ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณ มี ๒ ด้าน คือ (๑) ด้านที่เป็นความบริสุทธิ์โดยธรรมชาติและมีตถาคตครรรค์ และ (๒) ด้านที่ถูกท้อหุ้มด้วย อาสวกิเลส เมื่ออภยวิชญาณแปรสภาพไปเป็นประพตติวิชญาณ ๖ เพื่อรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปพร้อมกับการถ่ายทอดคุณสมบัติหรือความโน้มเอียงบางอย่างไปสู่วิชญาณ พร้อมกันนั้นมโนภาพที่สั่งสมไว้ในอภยวิชญาณก็จะปรากฏตัวออกมา เป็นอารมณ์ของวิชญาณด้วย กล่าวคือ แปรสภาพไปเป็นทั้งส่วนที่รับรู้และส่วนที่ถูกรับรู้ หลังจากวิชญาณรับรู้อารมณ์แล้วก็จะเปลี่ยนไปเป็นมโน เพื่อเสพหรือปรุงแต่งอารมณ์ที่ได้รับรู้ ในช่วงนี้อาสวกิเลสจะถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้นมาอิทธิพลต่อการ ทำงานของมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณ มนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณซึ่งถูกครอบงำด้วยกิเลสจึงปรุงแต่ง อารมณ์อย่างผิดพลาดแบบมีตัวตน-ของฉันขึ้น (ทวิภาวะ) จากนั้นผลกระทบทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นกุศลและ อกุศลที่เกิดจากการปรุงแต่งของมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณจะถูกส่งถ่ายไปสะสมไว้ในอภยวิชญาณ เหตุ นี้ อภยวิชญาณจึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “สรวพิชก” ซึ่งแปลว่า วิชญาณผู้เก็บพีชะทิ้งปวง การทำงาน ของจิตจะหมุนวนเป็นวัฏจักรอย่างนี้

๓.๕ อภยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด

จากที่กล่าวถึงฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณที่ผ่านมา เป็นการแสดงให้เห็น แนวคิดเรื่องอภยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดของสำนักโยคอาจารย์ได้บ้างพอสมควร เพราะทุกครั้งที่ อภยวิชญาณ กลิขภูมิโนวิชญาณ และประพตติวิชญาณทำหน้าที่ นั่นคือสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตาย เกิดหรือความเป็นไปของมนุษย์เรา หรืออาจกล่าวได้ว่ามนุษย์เราเกิดขึ้นได้จากกระบวนการทำงานหรือ หน้าที่ของวิชญาณทั้งหมด หมายความว่าทุกครั้งที่มนุษย์เรารับรู้มักก็จะเกิดเป็นการรับรู้ ๒ ชนิด (ทวิภาวะ) คือการแยกตัวมนุษย์เราเองออกมาเป็นผู้รับรู้และมีบางอย่างที่มนุษย์เรากำลังรับรู้หรือสิ่งที่ถูกมนุษย์เรารู้ หรือเหมือนกับมีผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ ดังนั้น ทำให้มนุษย์เราไม่มีอิสรภาพในการรับรู้เพราะการเกิดขึ้นของ วิชญาณ เริ่มจากการที่มนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณแยกตัวเองออกจากอภยวิชญาณมาคอยทำหน้าที่ สะท้อนภาพของประพตติวิชญาณออกมาเป็นตัวกูหรือผู้รับรู้ การมีอยู่ของมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณ ขึ้นอยู่กับการมีอยู่ของอภยวิชญาณ เมื่อมีผู้รับรู้ก็ต้องมีสิ่งที่ถูกผู้รับรู้

ดังได้กล่าวแล้วว่า การรับรู้โลกภายนอกหรือทางอายตนะเป็นหน้าที่โดยตรงของประพตติวิช ญาณ ๕ ที่เรียกว่า ปัญจวิชญาณ คือทำหน้าที่ในการรับรู้โดยผ่านประสาทสัมผัส ๕ จากนั้นมโนวิชญาณก็ ทำหน้าที่คิดเพื่อประมวลสิ่งที่รับรู้ทั้งหมดออกมาเป็นมโนภาพหรือความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เช่น สีหรือรูปร่าง สันฐานบ้าง คลื่นเสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง รวมถึงสิ่งที่ถูกต้องสัมผัส การทำหน้าที่อย่างนี้ชื่อว่า วิชญาณ ทั้ง ๖ ได้สะท้อนรอยประทับในจิตออกมาเป็นสิ่งภายนอก และประพตติวิชญาณทั้ง ๖ นั้น ไม่ได้ทำหน้าที่ อย่างอิสรภาพคือต้องอาศัยมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณเป็นที่รองรับคือถ้าขาดมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณ สิ่งต่าง ๆ รอบตัวเราก็ไม่ได้ ดังนั้น การมีอยู่ของประพตติวิชญาณจึงขึ้นอยู่กับมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณ และการมีอยู่ของมนัสหรือกลิขภูมิโนวิชญาณก็ขึ้นอยู่กับอภยวิชญาณ แต่วิชญาณเหล่านั้นทั้งหมดไม่ได้มี อยู่จริงเป็นเพียงภาพสะท้อนหรือพดพิภาพของจิตดวงเดียวกัน และเป็นเพียงชื่อที่ใช้เรียกการทำงานหรือ หน้าที่ของจิตในช่วงต่าง ๆ ที่เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ความไม่รู้ดังกล่าวนี้เกิดขึ้นแก่มนุษย์เราหรือตัว เราเอง ฉะนั้นจึงเรียกว่า มนุษย์ปุถุชนหรือจิตของปุถุชน หรือว่าจิตในด้านที่แปดเปื้อนหรือจิตที่ถูกความ ไม่รู้ครอบงำ

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า จิตของปุถุชนเกิดจากการที่มันส์หรือกสิขภูมิโนวิชญาณทำหน้าที่ร่วมกันกับอภายวิชญาณคือ มันส์ยึดเอาอภายวิชญาณเป็นอารมณ์ มีความกำหนดหมายว่ามีตัวตนประกอบด้วยกิเลส ๔ อย่าง คือ อาตมทฤษฎี อาตมเสนหะ อัสมิมานะ และอวิทยา^{๕๒} วิชญาณดวงนี้มีอาตมโมหะ อาตมทฤษฎี อาตมมานะ อาตมเสนหะ ประชุมเข้าด้วยกันอยู่ตลอดเวลา นับตั้งแต่คน ๆ หนึ่งเกิดจนกระทั่งตายจากไป (ยกเว้นแต่ในพระอรหันตบุคคล ในอริยมรรค และในนิโรธสมาบัติ)^{๕๓} ดังนั้นเมื่อกิเลสเหล่านี้เข้าครอบงำมันส์ให้ทำงานคิดปรุงแต่งแบบมีทวิภาวะหรือมีตัวตน-ของฉัน (คราหะ-คราหะ) ก็คือการที่จิตของปุถุชนถูกกิเลสเหล่านี้ครอบ ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่รำไปไม่มีที่สิ้นสุดที่สังสารวัฏนั่นเอง ดังนั้น ในสังการวตารสูตรท่านจึงกล่าวว่า ถ้ากล่าวว่ ตั้งเดิมทีเดียว โลกไม่มีแต่ก็วิวัฒนาการมา มันต้องมีจุดเริ่มต้น แต่หลักการของเราก็คือว่า การเวียนว่ายตายเกิด (สังสารวัฏ) ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย

นอกจากนี้ ประเด็นเรื่องอภายวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดของสำนักโยคจารมีปรากฏอยู่ในแนวคิดเรื่องไตรสภาวะ ดังตัวอย่างข้อความในคัมภีร์ที่ท้าวสุพันธูแต่งขึ้นเพื่ออธิบายเรื่องไตรสภาวะความว่า

สิ่งที่ปรากฏขึ้นคือปรตันตระ เพราะเป็นไปตามเหตุปัจจัย รูปที่อาศัยปรตันตระปรากฏขึ้น คือ กัลปิตะเพราะเป็นเพียงการคิดปรุงแต่งเท่านั้น ความไม่มีอย่างถาวรของรูปที่ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปรตันตระนั้นพึงทราบว่าเป็นปรินิษปันนะ เพราะความไม่เป็นอย่างอื่น^{๕๔}

จากข้อความที่ยกมาข้างต้น คำว่า กัลปิต คือรูปที่อาศัยปรตันตระปรากฏขึ้น คือ กัลปิตะ เพราะเป็นเพียงการคิดปรุงแต่งเท่านั้น หมายความว่า กัลปิตะก็คือรูปหรือภพมาหาที่ปรากฏขึ้นจากการสร้างของปรตันตระ ตัวกัลปิตะเองไม่มีอยู่จริง เพราะเป็นสิ่งที่ถูกคิดปรุงแต่งขึ้นมาล้วน ๆ แต่เบื้องหลังการเกิดขึ้นของมันมีความจริงรองรับอยู่ ความจริงที่ว่านี่ก็คือปรตันตระนั่นเอง เหมือนภพมาหาที่ไม่มีอยู่จริง แต่เบื้องหลังการเกิดของมันก็คือกลวิธีการแสดงของนักมายากล คำว่า ปรตันตระ คือสิ่งที่ปรากฏขึ้นคือปรตันตระ เพราะเป็นไปตามเหตุปัจจัย หมายความว่า ปรตันตระ คือสภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือกระบวนการคิดปรุงแต่งของจิตที่ถูกครอบงำด้วยกิเลส ถ้าอธิบายในกรอบโครงสร้าง-หน้าที่ของจิตสามระดับที่ได้อภิปรายมาแล้ว ปรตันตระก็คือการทำงานของมันส์ภายใต้อิทธิพลของอูปกิเลสนั่นเอง คำว่า ปรินิษปันนะ คือความไม่มีอย่างถาวรของรูปที่ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยปรตันตระนั้น เมื่อมาเป็นปรินิษปันนะ เพราะความไม่เป็นอย่างอื่น หมายความว่า ปรินิษปันนะก็คือความสูญสลายไปตลอดกาลของมายาภาพที่เกิดจากสร้างของปรตันตระ การที่มายาภาพสูญสลายไปเพราะปรตันตระหยุดสร้างมัน เหตุที่หยุดสร้างก็เพราะไม่มีเหตุปัจจัยที่ให้มีมันสร้างอีก กล่าวคือเมื่อบุคคลบรรลุถึงปรินิษปันนะ ก็หมายความว่าเขารู้เห็นโลกตามความเป็นจริงและละกิเลสได้ทั้งหมด เมื่อไม่มีกิเลสก็ไม่มีเหตุที่จะให้ปรตันตระสร้างมายาภาพอีกต่อไป

ความจริงแล้วแกนกลางของแนวคิดไตรสภาวะก็คือปรตันตระหรือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ส่วนปริกัลปิตะและปรินิษปันนะเป็นเพียงมิติสองด้านของปรตันตระเท่านั้น กล่าวคือปริกัลปิตะ

^{๕๒} Walpola Rahula, *Zen & the Taming of the Bull*, P. 81.

^{๕๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, *ขุมนุมพระสูตรมหายาน*, หน้า ๓๕๗.

^{๕๔} *ตรีสรวาณินิเทศ* อ้างใน Thomas E. Wood, *Mind Only*, p. 32.

คือ มิติด้านมายาภาพของปรตัตระ ส่วนปรินิษปันนะ คือมิติด้านปัญญาของปรตัตระ ซึ่งมีสองด้านนี้ บางครั้งเรียกว่าสังสารวัฏกับนิพพาน ดังข้อความต่อไปนี้

สังสาระหมายถึงปรตัตระด้านความเศร้าหมอง

นิพพานหมายถึงปรตัตระด้านความบริสุทธิ์^{๔๕}

จะเห็นว่า สังสารวัฏ (ปริกัลปิตะ) คือการทำงานของปรตัตระด้านที่เศร้าหมองหรือด้านกิเลส ซึ่งก็คือมนัสที่ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ส่วนนิพพาน (ปรินิษปันนะ) คือการทำงานของปรตัตระด้านบริสุทธิ์หรือด้านปัญญา

อีกนัยหนึ่ง อลยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดคือเรื่องเดียวกัน จะเห็นได้จากการที่อลยวิชญาณครอบคลุมการเกิดขึ้นของวิชญาณทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นกสิณภูมิโนวิชญาณ และประพฤติวิชญาณ โดยภายในจิตมีการเคลื่อนไหวตลอดเวลา มีการถ่ายเปลี่ยนพีชะเข้าและออกภายในออลยะ (วิชญาณ) อยู่เสมอ ทุกครั้งที่มีการกระทำเกิดขึ้นผลของกรรมก็จะมีแรงเหนี่ยวนำให้มาประทับที่จิต ทุกขณะที่ผ่านไป จิตจึงมีรอยประทับติดอยู่เสมอ ในขณะที่เวียนว่ายตายเกิดเมื่อสะสมมากเข้าจะกลายเป็นพลังหรือแรงขับให้เกิดการกระทำครั้งต่อไป โดยผ่านมนัสหรือกสิณภูมิโนวิชญาณ และประพฤติวิชญาณที่เป็นตัวตนของเรานั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือผลทั้งหลายที่ปรากฏแก่เรา รวมทั้งตัวของเรากับ หรือพูดให้กว้างขึ้นก็คือ สังสารวัฏนี้ย่อมมาจากเหตุของมัน เหตุที่ว่ามันเรียกว่า “พีชะ” ซึ่งมีอยู่ในอลยวิชญาณ และเนื่องจากสิ่งทั้งหลายในโลกมีผิดแผกแตกต่างออกไปตามสภาพ เช่น มีกุศลธรรม อกุศลธรรม สาสวธรรม นามธรรม รูปธรรม พีชะก็มีมากมายหลายประเภทนับประมาณไม่ได้ตามไปด้วย เปรียบด้วยเมล็ดฝืน สิ่งสิ่งหนึ่งก็มีพีชะของตนหาเหมือนกันไม่ แต่สรุปแล้วคงแบ่งได้ ๓ ชนิด คือกุศลพีชะ อกุศลพีชะ และอัพยา กฤตพีชะ หรือเป็น ๒ คือ สาสวพีชะกับ อนาสวพีชะ พีชะนี้เทียบได้กับพลังงานที่สามารถก่อให้เกิดผล ไม่ใช่มีรูปลักษณะเหมือนเช่นกับเมล็ดฝืนของพันธุ์ไม้ พลังงานเหล่านี้เก็บอยู่ในอลยวิชญาณ เช่นรูปวิสัยก็ต้องมีพีชะของรูปนั้นสำแดงพฤติภาพออกมาภายนอก แล้วกลับมาเป็นอารมณ์แก่จักขุวิชญาณ จักขุวิชญาณ จะเกิดเป็นจักขุวิชญาณขึ้นได้ก็ต้องอาศัยพีชะของตน สำแดงพฤติภาพออกมา พร้อมด้วยปัจจัยมีแสงสว่างที่ว่าง ฯลฯ มาเร่งเร้าช่วยเหลือ จึงเกิดจักขุวิชญาณขึ้นมา พีชะที่เกิดรูปวิสัยภายนอกกับพีชะที่เกิดจักขุวิชญาณหาใช่พีชะอันเดียวกันไม่ ทั้งนี้ เพราะอย่างแรกเป็นรูปพีชะ อย่างหลังเป็นนามพีชะ แต่ทั้งสองก็คงมีในอลยวิชญาณนั่นเอง ฉะนั้น วิชญาณทุกตัวมีอลยวิชญาณเป็นปทัฏฐาน พีชะของโสตะเป็นต้น ก็อาศัยหลักการเช่นนี้ กล่าวคือ พีชะของโสตะก็ทำให้โสตะเป็นใหญ่ในการฟัง พีชะของฆานะก็ทำให้ฆานะเป็นใหญ่ในการดมกลิ่น พีชะของชีวหาก็ทำให้ชีวหาเป็นใหญ่ในการลิ้นรส อนึ่งพีชะของอลยวิชญาณเล่า ก็มีอยู่ในตัวอลยวิชญาณนั่นเอง เรียกว่า อลยพีชะ ซึ่งเป็นตัวเหตุส่วนอลยวิชญาณเป็นตัวผล ทั้งอลยวิชญาณและอลยพีชะมีขึ้นเป็นขึ้นพร้อมเพรียงกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ไม่มีพีชะของสิ่งใดที่จักอยู่โดดเดี่ยวนอกออกไปจากอลยวิชญาณ

สรุปประเด็นเรื่องอลยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดคือ กระบวนการทำหน้าที่ของอลยวิชญาณ กสิณภูมิโนวิชญาณ และประพฤติวิชญาณ โดยออลยะ (วิชญาณ) ทำหน้าที่หลัก ๒ อย่างคือ เป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณทั้งหมด และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมดโดย

^{๔๕} มหายานสัมมครหะ อ้างใน Ian Charles Harris, *The Continuity of M dhyamaka and Yog p;dyoc ra in Indian Mah y na Buddhism*, P. 127.

การสั่งสมความเจตเจนนอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการตั้งที่กล่าวมานี้เป็นวงจรแห่งกิเลส กรรม และวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดนั่นเอง

๓.๖ การตีความอภิปรัชญาของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์

ดังได้กล่าวแล้วในพัฒนาการพุทธปรัชญามหายานสำนักโยคอาจารย์ว่า ในยุคนั้นมีสำนักพุทธปรัชญาอีก ๓ สำนักคือ (๑) สรวาสติวาทหรือไวภาซิกะ (๒) เสตรานติกะ และ (๓) มายิมิกะ ต่างก็มีทัศนะเกี่ยวกับหลักสำคัญ ๔ ประการ คือ (๑) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (๒) สาสวสังขาร (สังขารที่มีกิเลส) ทั้งปวงเป็นทุกข์ (๓) ธรรมทั้งปวงเป็นศูนย์และเป็นอนัตตา (๔) นิพพานเป็นความสุขสงบอย่างยิ่ง หลัก ๔ ประการนี้ถึงแม้จะปรากฏอยู่แล้วในพุทธปรัชญาเถรวาทดั้งเดิม แต่ทัศนะของสำนักโยคอาจารย์มีแนวคิดที่ว่า “จิตเป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริงเพียงอย่างเดียว” จึงได้ชื่อว่า “วิชญาณวาท” เพราะเน้นในเรื่องจิต (หรือวิญญาณ) ที่เป็นความจริงแท้เพียงอย่างเดียว และเพราะสอนในเรื่องของจิตภายในที่สร้างโลกภายนอก โดยมีหลักการสำคัญว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้” ดังนั้น สำนักโยคอาจารย์จึงได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอภิปรัชญาและกลิขภูมิโนวิชญาณ ทฤษฎีพีชะ และทฤษฎีมายา ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) ทฤษฎีวิชญาณ

ทฤษฎีวิชญาณเป็นทฤษฎีหนึ่งที่เป็นใจความสำคัญในลังกาวตารสูตร ต้องเข้าใจในเบื้องต้นก่อนว่า โยคจารย์เป็นสำนักมหายานที่เจริญรุ่งเรืองควบคู่มาพร้อมกับมหายิมิกะ กระแสหลักของมหายิมิกะคือปฏิเสธความมีอยู่จริงแห่งโลกและปรากฏการณ์ทุกอย่าง โยคจารย์ก็เห็นด้วยบางส่วน แต่ไม่เห็นด้วยที่จะบอกว่า “จิตหรือวิชญาณไม่เป็นจริง ไม่มีอยู่จริง” เพราะวิชญาณเป็นความจริงอันสูงสุด เป็นความรู้แจ้งบริสุทธิ์ วัตถุภายนอกทั้งหมดเป็นการแสดงตัวออกมาของวิชญาณเวลาที่เรายืนตรงหน้ากระจกเงาเงาหน้าจะปรากฏขึ้นในกระจกได้ก็ต่อเมื่อจิตรับรู้ วัตถุ(ที่ถูกรู้)และจิตตัวรับรู้เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน เพราะฉะนั้น สรรพสิ่งที่ปรากฏจึงเป็นเพียงภาพเลียนแบบ หรือผลแห่งการกระตุ้นรอยประทับจิตซึ่งเกิดขึ้นบนพื้นฐานแห่งวิชญาณที่เก็บไว้ในกันบังจากห้วงเวลาที่ไม่มีเบื้องต้นและที่ สุด สำนักโยคจารย์แสดงทฤษฎีวิชญาณ ๘ กลุ่ม คือ (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ขานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ และ (๘) อภิปรัชญา

๒) ทฤษฎีอภิปรัชญาและกลิขภูมิโนวิชญาณ

ทฤษฎีอภิปรัชญาที่สำคัญของโยคจารย์คือทฤษฎีเรื่อง “อภิปรัชญา” มีนัยเชิงญาณวิทยา แต่เพราะความละเอียดลึกซึ้งของเนื้อหาจึงมีนัยเชิงอภิปรัชญาอยู่มาก สำนักโยคจารย์แบ่งวิชญาณออกเป็น ๘ ประเภท คือ (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ขานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ (๘) อภิปรัชญาหรืออภิปรัชญา วิชญาณทั้ง ๘ นี้เรียกว่า “จิตตธรรม” ส่วนกลิขภูมิโนวิชญาณ คือวิชญาณที่ถูกมโนวิชญาณเข้ายึดครองแล้วเกิดอุปาทานว่า เป็นตัวของตัวเอง จึงมีความอภิปรัชญา มีภาวะเป็นอภิปรัชญา เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นสันตติมาตั้งแต่กาลอันไม่ปรากฏ มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ มโนวิชญาณเข้ายึดครองกลิขภูมิโนวิชญาณ

แล้วเกิด “อภยวิญญาน” จึงสรุปได้ว่า อภยวิญญานนี้เป็นผลผลิตของวิญญานทั้ง ๒ ดังกล่าว เพราะ อภยวิญญานเป็นผลจากการตกผลึกของมวลประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามากระแสนการรับรู้ในแต่ละวัน เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าจึงก่อผลเป็นพลังมหาศาล มีสถานะและบทบาทเหมือนกับวิญญานสากลของ เทวนิยม

๓) ทฤษฎีพีชะ

คำว่า “พีชะ” หมายถึงแก่นสารแห่งอวัยยะนาม-รูป เดิมทีเดิยมาจากเสตรานติกะสร้าง ทฤษฎีนี้ขึ้นมาโดยมุ่งที่จะแก้ปัญหาความสับสนแห่งผู้กระทำ ในกระบวนการและผลของกรรม การรับรู้ ความหมายรู้ และความหลุดพ้น หมายถึงว่า แม้รูปธรรมจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ตาม ยังมีธาตุอย่างหนึ่งที่เป็นนามธรรมยังคงอยู่อย่างนั้นไม่เปลี่ยนแปลง มีความกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวกันตลอดเวลา กรณีที่มีพีชะในอภยวิญญานดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้โยคจารได้รับการพัฒนาจิตสู่ความเป็นสากลคือ “จิตตมาตร ได้แก่ ความมีอยู่ของวิญญูปติมาตรตา เพราะความยิ่งใหญ่ของอภยวิญญานดังกล่าวว่า สิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งที่อยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มีอยู่เพียงอย่างเดียวและไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุภายนอกเลย โลกภายนอกไม่มีอยู่จริง จึงชื่อว่า “จิตตมาตร”^{๔๖} ไม่เพียงเท่านั้น จิตตมาตรก็ได้รับพัฒนาต่อไปอีกเพื่อตอบปัญหาต่างๆ ดังที่ท่านวสุพันธูเป็นผู้เป็นนักปรัชญาคณสำคัญ ของสำนักโยคจารได้ให้คำนิยาม “จิตตมาตร” ว่า “การคิดปรุงแต่งอันไม่เป็นจริง คือจิตและเจตสิกอันเป็นไปในไตรภูมิ”^{๔๗} หมายความว่า จิตและเจตสิกของคนที่ยังมีกิเลสหรือคนที่อยู่ในโลกสังสารวัฏเป็นตัวการคิดปรุงแต่งโลกมายาภาพอันไม่เป็นจริงขึ้นมา

ประเด็นการตีความของสำนักโยคจารเกี่ยวกับพีชะ คำว่า “พีชะ” คือธรรมชาติที่เป็นเหตุ เป็นสิ่งที่มีผลานุภาพมาก ซึ่งแฝงอยู่ในอภยวิญญาน พร้อมทั้งจะสำแดงอานุภาพออกมาเมื่อสภาพแวดล้อมอำนวย พีชะเป็นพลังที่ทำให้มีการสร้างสรรค์สิ่ง เป็นปฐมเหตุแห่งสรรพสิ่ง มีความหลากหลายไปตามสรรพสิ่ง แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มกุศล (๒) กลุ่มอกุศล (๓) กลุ่มอัปยาคฤต พีชะเป็นชนิดะ ขณะต้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่ขณะหลัง มีสันตติดต่อกันเรื่อยไป โยคจารถือว่า สรรพสิ่งปรากฏการณ์เกิดขึ้นเพราะการตื่นขึ้นแห่งรอยประทับจิต (พีชะ) ทุกปรากฏการณ์เกิดขึ้นเพราะการกระตุ้นรอยประทับให้แสดงตัวออกมา พีชะอยู่ใน ๒ สถานะ คือ (๑) เป็นแบบหรือเป็นแม่พิมพ์ของสรรพสิ่ง (๒) เป็นพลังกระตุ้นให้อภยวิญญานสร้างสรรค์สรรพสิ่ง^{๔๘} สำนักโยคจารใช้พีชะในความหมายเดียวคือ เชื้อหรือพลังที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด ในขณะเดียวกันก็ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับ “พีชะ” ควบคู่ไปกับเรื่อง “อภยวิญญาน” และกล่าวว่า พีชะคือพลังที่แฝงอยู่ในอภยวิญญาน เพราะโยคจารก็มองว่า พีชะ คือ เชื้อหรือพลังที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด มีจำนวนพีชะมหาศาลที่เก็บสะสมไว้ มีห้องเป็นที่เก็บพีชะของสรรพธรรมเรียกว่า “สรวิชกจิต (วิปากจิต)” เพื่อรองรับผลของกรรมที่ตกตะกอน กระบวนการสั่งสมของอภยวิญญาน เรียกว่า เหตุปริณามะ (บ่มหรือวาสนา) และผลปริณามะ (การปรากฏผลเป็นรูปร่าง)^{๔๙} ฉะนั้น อภยวิญญานจึงอยู่เหนือสรรพสิ่ง อยู่ในฐานะเป็นผู้สร้าง เหมือนที่สำนักโยคจารจะ

^{๔๖} Brian Edwrad Brown, **the Buddha Nature**, (Delhi: Motilal Banarsidass,1991), pp. 237-278.

^{๔๗} Thomas A. Kochumuttom, **A Buddhist Doctrine of Experience**, (Delhi: Motilal Banarsidass,1982), P. 64.

^{๔๘} พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์), **พุทธปรัชญา สาระและพัฒนการ**, หน้า ๒๒๒.

^{๔๙} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., **พุทธปรัชญา**, หน้า ๓๕๘.

บอกว่า เดิมทีเดียวในโลกนี้ไม่มีอะไรนอกจากอภยวิชญาณ ภายหลังเกิดมีปรากฏการณ์ขึ้นเพราะถูกอภยวิชญาณสร้างขึ้นมา ความยิ่งใหญ่ของอภยวิชญาณมีปรากฏในคัมภีร์ลึงการวตารสูตร เช่น อภยวิชญาณไม่ดับเป็นวิชญาณที่คงอยู่ชั่วนิรันดร์กาล

สำนักโยคอาจารย์เป็นกลุ่มจิตนิยมที่ถือว่า สิ่งที่จริงคือสิ่งที่วิชญาณหรือจิตรับรู้ เป็นตำแหน่งความรู้เชิงจิตวิสัย สิ่งที่ไม่จริงคือสิ่งที่จิตไม่ได้รับรู้ เป็นตำแหน่งความรู้เชิงวัตถุวิสัย ภาพมายาย่อมสร้างตัวเองขึ้นมาภายใต้โฉมหน้าแห่งวัตถุภายนอก สัจภาวะเป็นเพียงความคิดเท่านั้น ภาพมายาเกิดจากการที่จิตสร้างตัวเองขึ้นมาซึ่งอยู่แยกจากตัวจิต เช่น กรณีที่สำคัญผิติดคิดว่าเชือกเป็นงู ด้านที่จิตรับรู้ (โดยสำคัญผิติด) คิดว่าเป็นงูนั้น เป็นสิ่งจริงแท้ ส่วนเชือก (ซึ่งเป็นของจริง) เป็นภาพมายา เพราะเมื่อเราตัดสินว่า “นี่เป็นงู” คำว่า “นี่” ดูเหมือนจะบ่งถึงวัตถุภายนอก ส่วนคำว่า “งู” เป็นสิ่งที่จิตสร้างสรรค์ขึ้นมา สรุปก็คือว่า (ก) ความคิดว่า “เป็นงู” เป็นสิ่งจริงแท้ เพราะจิตรับรู้ปรุงแต่งว่าเป็นงู (ข) เชือกเป็นภาพมายา เพราะจิตไม่ได้คิดว่าเป็นเชือก สัจนิยมเชิงพุทธถือว่า สิ่งที่จริงแท้ย่อมเป็นอิสระจากผู้รับรู้ ความรู้ไม่ได้สร้างหรือทำลายเนื้อหาของผู้รับรู้ การปฏิบัติ กระบวนการแห่งความรู้ที่แท้จริง เป็นเพียงการเปิดเผยวัตถุซึ่งดำรงอยู่ตามสภาพของมัน เนื้อหาจะเป็นตัวยืนยันความมีอยู่แห่งวัตถุ ไม่ว่ามันจะถูกรับรู้หรือไม่ก็ตาม เพราะฉะนั้น ลักษณะเฉพาะของวัตถุ (สวลักษณะ) จึงเป็นอิสระจากการปรุงแต่งของจิตมนุษย์ ภาพมายาเป็นการคิดปรุงแต่งของจิต ตรงกันข้ามกับสิ่งที่จริงแท้ เช่น บุคคลเดินไปในที่มืด เขี่ยบเชือกคิดว่าเป็นงู (ก) ความคิดว่า “เป็นงู” เป็นภาพมายา (ข) เชือกเป็นสิ่งจริงแท้ (แม้จิตไม่คิดว่าเป็นเชือกก็ตาม) อีกประการหนึ่ง (ภาพ) งูซึ่งเป็นจิตวิสัยนั้น เป็นสิ่งไม่จริงแท้อย่างสิ้นเชิง เพราะในที่สุดแล้ว ภาพนั้นจะหายไปสาระสำคัญของ(ภาพ)งูก็คือว่า แม้มันจะเป็นจิตวิสัย แต่ปรากฏเหมือนเป็นวัตถุวิสัย เพราะอาศัยเชือกซึ่งเป็นวัตถุ(จริง) เป็นมูลฐานทำให้ปรากฏ

นอกจากนี้ สำนักโยคอาจารย์ยังมีหลักปฏิจกสมุภาทว่า “สิ่งที่เป็นเหตุย่อมมีผล หรือผลย่อมมาจากเหตุ” นี่เป็นหลักธรรมของพุทธศาสนาโดยทั่วไป ปรัชญาโยคอาจารย์สอนว่า ผลทั้งหลายที่ปรากฏแก่เรา รวมทั้งตัวของเรากับตัว หรือพูดให้กว้างขึ้นก็คือ สังสารวัฏนี้ย่อมมาจากเหตุของมัน เหตุที่ว่านี้แหละท่านเรียกว่า “พีชะ” (พีช) ซึ่งมีอยู่ในอภยวิชญาณ และเนื่องจากสิ่งทั้งหลายในโลกมีผิติดแตกต่างออกไปตามสภาพ เช่นมีกุศลธรรม อกุศลธรรม สาสวธรรม นามธรรม รูปธรรม พีชะก็มีมากมายหลายประเภทนับประมาณไม่ได้ตามไปด้วย เปรียบด้วยเม็ดฝน สิ่งสิ่งหนึ่งก็มีพีชะของตนหาเหมือนกันไม่ แต่สรุปแล้วคงแบ่งได้ ๓ ชนิด คือกุศลพีชะ อกุศลพีชะ และอัพยาภตพีช หรือเป็น ๒ คือ สาสวพีชะกับอนาสวพีชะ พีชะนี้เทียบได้กับพลังงานที่สามารถก่อให้เกิดผล ไม่ใช่มีรูปลักษณะเหมือนเช่นกับเมล็ดพีชของพันธุ์ไม้ พลังงานเหล่านี้เก็บอยู่ในอภยวิชญาณ เช่นรูปวิสัยก็ต้องมีพีชะของรูปนั้นสำแดงพหุติภาพออกมาภายนอก แล้วกลับมาเป็นอารมณ์แกจักชิวิชญาณ จักชิวิชญาณจะเกิดเป็นจักชิวิชญาณขึ้นได้ก็ต้องอาศัยพีชะของตน สำแดงพหุติภาพออกมา พร้อมด้วยปัจจัยมีแสงสว่างที่ว่าง ฯลฯ มาเร่งเร้าช่วยเหลือจึงเกิดจักชิวิชญาณขึ้นมา พีชะที่ให้เกิดรูปวิสัยภายนอกกับพีชะที่ให้เกิดจักชิวิชญาณหาใช่พีชะอันเดียวกันไม่ ทั้งนี้ เพราะอย่างแรกเป็นรูปพีชะ อย่างหลังเป็นนามพีชะ แต่ทั้งสองก็คงมีในอภยวิชญาณนั่นเอง ฉะนั้น ปรัชญาโยคจารย์จึงถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีจิตเป็นปทัฏฐาน พีชะของโสตะเป็นต้น ก็อาศัยหลักการเช่นนี้ กล่าวคือ พีชะของโสตะก็ทำให้โสตะเป็นใหญ่ในการฟัง พีชะของฆานะก็ทำให้ฆานะเป็นใหญ่ในการดมกลิ่น พีชะของชีวหาก็ทำให้ชีวหาเป็นใหญ่ในการลิ้มรส อนึ่งพีชะของอภยวิชญาณเล่าก็มีอยู่ในตัวอภยวิชญาณนั่นเอง เรียกว่า อภยพีช ซึ่งเป็นตัวเหตุส่วนอภยวิชญาณเป็นตัวผล ทั้งอภยวิชญาณและอภยพีชมีขึ้นเป็นขึ้นพร้อมเพรียงกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ไม่มีพีชะของสิ่งใดที่จักอยู่โดดเดี่ยวนอก

ออกไปจากอภยวิชญาณ ปรัชญาโยคจารไม่ได้ปฏิเสศโลกแห่งวัตถุธาตุว่าไม่ได้มีอยู่ แต่กล่าวว่าโลกแห่งวัตถุนั้นเกิดมาจากพีชะหรือพลังงานที่อยู่ในจิตเท่านั้น วัตถุก็คือการรวมตัวเข้าของพลังงาน คำว่าพลังงานที่ว่านี้ ท่านแบ่งเป็น ๔ ประเภทใหญ่ๆ คือ (๑) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วทำให้แข็งกระด้างเรียกว่า ปฐวีพีชะ (๒) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วมีลักษณะเอิบอาบ เรียกว่า อาโปพีชะ (๓) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วมีลักษณะอบอุ่น เรียกว่า เตโชพีชะ (๔) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วมีลักษณะหวั่นไหว เรียกว่า วาโยพีชะ และสำนักโยคจารถือว่า พีชะก็เป็นชนิดกะ คือเกิดดับเป็นขณะ ขณะต้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่ขณะหลัง สืบสันตติกันเรื่อยไป ถ้าหากพีชะไม่เกิดดับมีสภาพเป็นอมตะ พีชะก็ไม่สามารถจะเจริญเติบโตเป็นกิ่ง ใบ ดอกได้ ฉะนั้น พีชะต้องมีสภาพเกิดขึ้นดับไปเป็นขณะ ๆ หนึ่ง พีชะนั้นจะต้องไม่สูญหาย เมื่อผลปรากฏขึ้นแล้วก็คงมีอยู่พร้อมกับผลของตนต่อไป เช่น เมล็ดพันธุ์ต้นไม้ที่เจริญงอกงามออกเป็นต้นแล้ว แม้เมล็ดพันธุ์นั้นเราจะไม่เห็น แต่พลังงานของเมล็ดนั้นยังคงอยู่กับกิ่งใบดอกเป็นต้นนั่นเอง กล่าวคือเมล็ดพันธุ์นั้นค่อยๆ เจริญแปรเป็นต้นไม้ขึ้นมา พีชะแต่ละอย่างมีคุณภาพที่แน่นอน เช่น กุศลพีชะจะต้องมีคุณภาพ ผลผลิตเป็นกุศล จะยกย่ำให้มีผลเป็นอกุศลไม่ได้ เช่นเดียวกับการปลูกมะม่วงก็ต้องงอกเป็นต้นมะม่วง จะงอกเป็นต้นแตงโมไม่ได้ ปรากฏการณ์ของพีชะที่เกิดขึ้นอย่างนี้ได้ก็ต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มาช่วยเร่ง เร้า และปัจจัยเหล่านั้นก็ออกมาจากพีชะของตน ๆ อีกชั้นหนึ่ง ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน

๓.๗ สรุป

จากที่ได้ศึกษาวิเคราะห์อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารพอสรุปได้ว่า สำนักโยคจารได้พัฒนาแนวคิดวิชญาณจากหลักสำคัญ ๔ มีสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมีทฤษฎีอภิปรัชญาที่ว่า “จิตเป็นสิ่งที่มียู่จริงเพียงอย่างเดียว” จึงเน้นเรื่องจิตหรือวิชญาณภายใน (อภยวิชญาณ) สร้างโลกภายนอก (อภยวิชญาณเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเพียงแค่เงาหรือพฤติกรรมของอภยวิชญาณ) สู่ความเป็นจิตสากล (อภยวิชญาณไม่ดับเป็นวิชญาณที่คงอยู่ชั่ววันรันดร์กาล) วิชญาณมีคำใช้แทนกันและกันได้คือ “จิต วลปะ วิชญูปติ มโน วิชญาณ อลยะ” โดยต่อมาคำว่า “จิต มโน วิชญาณ” ได้รับการพัฒนาเป็นวิชญาณ ๘ ว่าโดยประเภทแล้วมี ๓ คือ ประเภทแรก วิชญาณมี ๘ ประกอบด้วย (๑) วิชญาณทางตา (จักขุวิชญาณ) วิชญาณทางหู (โสตวิชญาณ) (๓) วิชญาณทางจมูก (ฆานวิชญาณ) (๔) วิชญาณทางลิ้น (ชีวาวิชญาณ) (๕) วิชญาณทางกาย (กายวิชญาณ) (๖) วิชญาณทางใจ (มโนวิชญาณ) (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ และรวมอภยวิชญาณเป็น ๘ ประเภทที่ ๒ วิชญาณมี ๗ ประกอบด้วยวิชญาณ ๖ มีจักขุวิชญาณเป็นต้น และรวมกับกลิขภูมิโนวิชญาณ ๑ เป็น ๗ และประเภทที่ ๓ ประพตวิชญาณมี ๖ ประกอบด้วย ปัญจวิชญาณ ๕ คือ (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ฆานวิชญาณ (๔) ชีวาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ และรวมเป็น ๖ กับมโนวิชญาณ ส่วนฐานะบพบาทและหน้าที่ของวิชญาณทั้ง ๘ นั้น อภยวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “จิต” เป็นวิชญาณที่เป็นมูลฐานโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งล้วนเกิดได้เพราะมีอภยวิชญาณ ถือว่าเป็นศูนย์รวมของทุกวิชญาณ และมีชื่อเรียกได้หลายอย่างคือ มูลวิชญาณ วิปากวิชญาณ สรรพพิชวิชญาณ อาทานวิชญาณ ซึ่งมีสภาพเป็นกลาง (อภยวิชญาณ) ทำหน้าที่เก็บ ก่อ และปรุงแต่งสรรพสิ่ง คือการเก็บพีชะของสรรพสิ่งไว้ แล้วก่อคือสร้างพฤติกรรมต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็ปรุงแต่งคือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลายให้ปรากฏ กลิขภูมิโนวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “มโน” มีฐานะบพบาทเป็นวิชญาณที่คอยเชื่อมประสานระหว่างอภยวิชญาณกับมโนวิชญาณ (ประพตวิชญาณ) ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อภยวิชญาณ) คือรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิด ประพตวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “วิชญาณ” มีฐานะบพบาทเป็นวิชญาณสองส่วน คือปัญจวิชญาณ มีฐานะบพบาทเป็นวิชญาณ ๒ ส่วน คือส่วน

แรกปัญจวิชญาณ เป็นวิชญาณที่มีกระบวนการทำหน้าที่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น และกายด้วยการกระทบกับอายตนะภายนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทำหน้าที่ในการรับรู้ อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอก และส่วนที่ ๒ มโนวิชญาณทำหน้าที่รับรู้โลกภายในคือเชื่อมต่อระหว่าง ปัญจวิชญาณกับกลิขภูมิโนวิชญาณ กล่าวคือรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายนอกที่เป็นปัจจุบัน ร่วมกับปัญจวิชญาณ และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายในคือสิ่งที่ไม่ปรากฏประจักษ์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต นอกจากนี้ อายวิชญาณเป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณ ทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อภัยกถุ และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมดโดยการสั่งสมความชัดเจน รอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้คือวงจรแห่งกิเลส กรรม และวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของ ปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์ เรียกว่า ตถาคตครรรภ์้าง อมลวิชญาณบ้าง ธรรมกายบ้าง สำนักโยคอาจารย์ได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอายวิชญาณและกลิขภูมิโนวิชญาณ และทฤษฎีพีชะเพื่อใช้ในการตีความอีกด้วย

บทที่ ๔

อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

ในหลายบทที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เริ่มจากบทที่ ๒ เรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท มาถึงบทที่ ๓ เรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์เสร็จเรียบร้อยแล้ว สำหรับบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะทำการศึกษาวิเคราะห์วิจารณ์เรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเริ่มจากพัฒนาการและสารัตถะของวิญญานและอภยวิชญาณ ประเภทของวิญญานและอภยวิชญาณ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญานและอภยวิชญาณ วิญญานและอภยวิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด และการตีความเรื่องวิญญานและอภยวิชญาณ เพื่อหาคำตอบในประเด็นวิจัยที่ตั้งไว้ว่า อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร เป็นลำดับต่อไป

๔.๑ พัฒนาการและสารัตถะของวิญญานและอภยวิชญาณ

๔.๑.๑ พัฒนาการของวิญญานและอภยวิชญาณ

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สำนักโยคจารย์มีแนวคิดที่ว่า คำว่า “จิต มโน วิชญาณ” เป็นคำไวพจน์กันและสามารถใช้แทนกันได้ ดังข้อความในลัทธิเต๋าธรรมสูตรที่ว่า “จิต วลปะ วิชญูปติ มโน วิชญาณ อภยวิชญาณ” ซึ่งสร้างไตรภูมิ ทั้งหมดนี้เป็นไวพจน์ของจิต”^๑ แต่คำทั้ง ๓ นี้ใช้แสดงถึงบทบาทหน้าที่ของจิตในระดับที่แตกต่างกันคือ จิตเรขาระบอบเหมือนนักฟิสิกส์ มนัสเหมือนผู้กำกับการแสดง วิชญาณ ๖ เหมือนผู้ชมการแสดงบนเวที^๒ ซึ่งหมายถึงอย่างแรกคือจิตหรืออภยวิชญาณเป็นแหล่งที่มาของปรากฏการณ์หรืออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ เหมือนนักฟิสิกส์เป็นแหล่งที่มาของการฟิสิกส์ อย่างที่ ๒ มนัส ทำหน้าที่กำกับอารมณ์ที่รับรู้ให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ เหมือนผู้กำกับการแสดงทำหน้าที่กำกับการฟิสิกส์ให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ และอย่างที ๓ วิชญาณ ๖ ทำหน้าที่รับอารมณ์อันมีแหล่งที่มาจากอภยวิชญาณและผ่านการกำกับของมนัส เหมือนผู้ชมการแสดงฟิสิกส์บนเวทีอันเกิดจากการแสดงของนักฟิสิกส์และผ่านการควบคุมของผู้กำกับ อีกนัยหนึ่งในลัทธิเต๋าธรรมสูตรแสดงไว้ว่า “จิต เป็นอภยวิชญาณ อยู่เป็นนิรันดร์ มนัสสัญจรไปในสองทิศทาง วิชญาณรับเอาสิ่งที่ปรากฏซึ่งไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล”^๓ หมายความว่า (๑) จิตหรืออภยวิชญาณ เป็นจิตประเภทกลางๆ หรืออภยวิชญาณ (๒) มนัส สัญจรไปในสองทิศทางหรือทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ (ก) กำหนดหมาย (มโนติ) ในอภยวิชญาณ (ข) ทำอภยวิชญาณให้เป็นอารมณ์ของตน อีกอย่างหนึ่ง มีหมายความว่า ทำหน้าที่คิดปรุงแต่งให้เกิดทวิภาวะ ซึ่ง

^๑ The La k vat ra S tra, trans. by D.T. Suzuki, (London: Routledge & Kegan Paul LTD., 1973), p. 260.

^๒ Ibid., pp. 193.

^๓ Ibid., pp. 249, 399.

ขัดแย้งกับธรรมชาติเดิมแท้ของจิตที่มีภาวะเป็นหนึ่งเดียว ปราศจากทวิภาวะ^๔ และ (๓) วิญญาณ ๖ ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะ ซึ่งการรับรู้ในขั้นนี้ยังไม่ถือว่าเป็นกุศลหรืออกุศลดีหรือไม่ดี เพราะอารมณ์ยังไม่ถูกปรุงแต่งด้วยมนัส

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “จิต” มีคำใช้แทนกันได้หรือเป็นไวพจน์ของกันและกัน ดังปรากฏในธัมมสังคณีว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปันตระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณชั้นท์ มโนวิญญาณธาตุ ที่เหมาะสมกันในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า จิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”^๕ โดยย่อมี ๓ คำ คือคำว่า “จิต มโน วิญญาณ” ถือว่าเป็นคำที่ใช้เรียกจิตที่เปลี่ยนแปลงการทำงานหรือหน้าที่ ๓ ประเภทหรือระดับ คือ (๑) จิตหรือภวังคจิต หมายถึงวิญญาณหรือจิตที่เป็นรากฐานซึ่งอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วน ๆ ยังไม่แปดเปื้อนด้วยกิเลส (๒) มโนหรือชวนจิต หมายถึงวิญญาณหรือจิตระดับที่คิดปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ (๓) วิญญาณ หมายถึงวิญญาณหรือจิตระดับที่ทำงานรับรู้อารมณ์ภายนอกที่ผ่านเข้ามาทางช่องทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อีกนัยหนึ่ง (๑) จิตหรือภวังคจิต จัดเป็นจิตระดับมูลฐาน เพราะเป็นจิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนสิ้นชีวิต (ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ) มีธรรมชาติเป็นอภัยกฤต คือเป็นกลางไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล หรือไม่เป็นผลของอะไร แต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นองค์ของภพชาติ หรือเป็นที่เก็บสังสมนิสัยสันดาน (๒) มโนหรือชวนจิต จัดเป็นจิตระดับความคิด เพราะเป็นจิตที่คิดปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ จิตระดับนี้ไม่ได้อยู่ในภาวะที่เป็นอิสรภาพ เหมือนจิตระดับมูลฐานและไม่ใช้จิตที่รับรู้โลกทางอายตนะ แต่เป็นจิตที่ทำงานหรือหน้าที่จัดการกับอารมณ์ที่รับทางอายตนะอีกชั้นหนึ่ง เช่น การใช้ความคิด การใช้เหตุผล การสร้างจินตนาการ การคิดปรุงแต่ง เป็นต้น และ (๓) วิญญาณ จัดเป็นจิตระดับรับรู้อารมณ์ เพราะเป็นจิตที่ทำงานรับรู้อารมณ์ภายนอกที่ผ่านเข้ามาทางช่องทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกรวมนๆ ว่า “วิญญาณ” นอกจากนี้สำนักโยคจารย์ได้นำเอาประเด็นวิญญาณหรือจิต ๓ ระดับ ไปพัฒนาเป็นแนวคิดเรื่องอภยวิญญาณซึ่งมีคำว่า “มุลวิญญาณ” (จิตมูลฐาน) เป็นจิตที่เป็นรากฐานมีความหมายเหมือนคำว่า “ภวังคจิต” ซึ่งทำงานหรือหน้าที่เก็บวิบาก (ผลแห่งกรรม) คำว่า “กลิขภูมโนวิญญาณ” (หรือมนัส) หมายถึงจิตที่กำลังทำงานหรือหน้าที่คิดปรุงอยู่ภายใน มีความหมายเหมือนคำว่า “มโนหรือชวนจิต” ซึ่งเป็นจิตระดับความคิด และคำว่า “ประพฤติวิญญาณ” ก็มีความหมายเหมือนคำว่า “วิญญาณ” ซึ่งเป็นจิตระดับรับรู้อารมณ์ทั้ง ๖

ดังนั้น สรุปได้ว่า ประเด็นเรื่องวิญญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทหรือเรื่องวิญญาณกับวิญญาณนั้น สำนักโยคจารย์พัฒนาแนวคิดวิญญาณจากคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทคือ จิต-จิต, มโน-มโน, วิชญาณ-วิญญาณ, อภยวิญญาณ-ภวังคจิต, กลิขภูมโนวิญญาณ-มโน/ชวนจิต, วิชญาณ ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน-วิญญาณ ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน, จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: อภยวิญญาณ (๒) ระดับความคิดภายใน : กลิขภูมโนวิญญาณ (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิชญาณ ๖-จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: ภวังคจิต (๒) ระดับความคิดภายใน: มโน/ชวนจิต (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิญญาณ ๖ และชื่ออีกอย่าง

^๔ D.T. Suzuki, *Studies in the La k vat ra S tra*, p. 250.

^๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

อालยวิชญาณ/มูลวิชญาณ อาทานวิชญาณ ประพฤติวิชญาณ-ภวังคจิต ปกติจิต มโนจิต สามารถทำเป็นตารางแสดงวิชญาณและวิญญาณได้ดังนี้

สำนักโยคอาจารย์	พุทธปรัชญาเถรวาท	ทัศนะ
คำไวพจน์ที่สามารถใช้แทนกันและกันคือ จิต วลปะ วิชญูปติ มโน วิชญาณ อาลยะ	คำไวพจน์ที่สามารถใช้แทนกันและกัน คือ จิต มโน มานัส หทัย ปณฺหระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณ ชันธ มโนวิญญาณธาตุ	สำนักโยคอาจารย์พัฒนาแนวคิดวิชญาณจากคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาท
โดยย่อคือคำว่า “จิต มนัส วิชญาณ”	โดยย่อคือคำว่า “จิต มโน วิญญาณ”	จิต-จิต, มโน-มโน, วิชญาณ-วิญญาณ
อालยวิชญาณ	ภวังคจิต	สำนักโยคอาจารย์พัฒนาแนวคิดอालยวิชญาณจากคำว่า “ภวังคจิต”
กลิษฏมโนวิชญาณ	มโน/ชวนจิต	สำนักโยคอาจารย์พัฒนาแนวคิดกลิษฏมโนวิชญาณจากคำว่า “มโน/ชวนจิต”
วิชญาณ ๖ : จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน	วิญญาณ ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน	สำนักโยคอาจารย์พัฒนาแนวคิดเรื่องอालยวิชญาณ ๖ จากวิญญาณ ๖ ของพุทธปรัชญาเถรวาท
จิต ๓ ระดับ (๑) ระดับมูลฐาน : อาลยวิชญาณ (๒) ระดับความคิดภายใน : กลิษฏมโนวิชญาณ (๓) ระดับรับรู้อารมณ์ : วิชญาณ ๖	จิต ๓ ระดับ (๑) ระดับมูลฐาน : ภวังคจิต (๒) ระดับความคิดภายใน : มโน/ชวนจิต (๓) ระดับรับรู้อารมณ์ : วิญญาณ ๖	มีระดับการทำงานหรือหน้าที่คล้ายกัน

ตารางที่ ๑ แสดงคำไวพจน์ของวิชญาณและวิญญาณ

๔.๒.๒ คำไวพจน์ของอालยวิชญาณและวิญญาณ (ภวังคจิต)

แนวคิดของสำนักโยคอาจารย์เกี่ยวกับคำว่า “อालยวิชญาณ” ปรากฏมีชื่อเรียกได้หลายอย่างคือ มูลวิชญาณ/วิปากวิชญาณ สรรพพีชวิชญาณ และอาทานวิญญาณ มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ หมายถึงวิญญาณที่เป็นแหล่ง เป็นที่อาศัย หรือเป็นเสมือนเรือนคลังสำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ต่าง ๆ (สรว-พีชก) เช่น กิเลสละเอียดอ่อน (อาศรยะ/อนุคัย) ผลกรรมดีกรรมชั่ว และวาสนา คือ ความเคย

ชินหรืออุปนิสัยต่าง ๆ ที่ชื่อว่า อalayavijñāna นี้ เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งเก็บรวบรวมสรรพพีชนั้นเอง อนึ่ง เพราะเป็นที่เก็บแห่งอัสมีมานะ...” นัยที่ ๒ หมายถึงวิญญาณที่ยึดมั่นถือมั่น เพราะคำว่า “alay” มีรากศัพท์มาจาก “อา-ลี” หมายถึงยึดมั่น ยึดถือ ผูกพัน ส่วนในคัมภีร์ชั้นรองของโยคจารย์นิยมใช้อalayavijñāna ในความหมายทั้ง ๒ นัยนี้ควบคู่กันไป เช่น เป็นวิญญาณที่ตกอยู่ในสังสารวัฏบ้าง เป็นบ่อเกิดแห่งสังสารวัฏบ้าง เป็นที่เก็บวิบากกรรม คำว่า “alay” แปลว่าแหล่งหรือที่อยู่ กับคำว่า วิญญาณ ที่แปลว่าหน่วยของการรับรู้ เมื่อรวมกันได้ความหมายว่า ความรู้สำนึกที่เป็นแหล่งรวบรวม สะสมเมล็ดพันธุ์แห่งกรรม ทั้งนี้ alayavijñāna เป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลักๆ อยู่ ๓ ประการ คือ (๑) รู้เก็บ คือสามารถเก็บรอยประทับต่างๆ ของกรรม อุปมาเหมือนยุ่งฉางเก็บข้าวเปลือก (๒) รู้ก่อ คือสร้าง อัดตาให้เกิดขึ้นกับตัวเองเกิดเป็นอารมณ์ต่าง ๆ แบบทวิภาวะ มีผู้มองกับสิ่งที่ถูกมอง การที่ alayavijñāna มองตัวเองและแยกตัวเองออกมาทำหน้าที่รับรู้ตัวเอง ทำให้ดูเหมือนแยกตัวเองออกมาเป็น วิญญาณตัวใหม่ จึงมีชื่อเรียกตัวใหม่ว่า มนัส (กลิษฺฐมโนวิญญาณ) และ (๓) รู้ปรุง คือปรุงแต่ง อารมณ์ตามเหตุปัจจัยอันเอื้อให้เกิดการทำการกรรมใหม่ตามรอยประทับที่มีอยู่ ยกตัวอย่างเช่น ถ้ามีกุศล พีชอยู่มากก็ทำให้จิตใจที่อยากจะทำดีมากยิ่งขึ้นไป อalayavijñāna ที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์มีอยู่ ๖ สาย คือ ทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวหา (ลิ้น) ทางกายะ (กาย) และทาง มโน (ใจ) ทั้งหมดนี้เป็นวิญญาณเฉพาะทาง มีหน้าที่ในการสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย โดยสรุปแล้ว อalayavijñāna ก็คือจิตที่เป็นมูลฐานของโลกหรือของทุกๆ สิ่งนั่นเอง ดังนั้น ทุกๆ สิ่งปรากฏออกมา จึงเป็นเหมือนเงาหรือพหุติภาพของ alayavijñāna และ alayavijñāna นั้นก็มีสภาพเป็นกลาง ๆ (อภัยกฤต) ที่มีการเกิดดับสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย ไม่สามารถบอกได้ว่า มีเบื้องต้นปรากฏอย่างไร แต่ alayavijñāna นั้นมีหน้าที่เก็บก่อ คือเก็บพีชของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำพีชที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท อalayavijñāna ก็คือภวังคจิต โดยที่ภวังคจิตคือจิตที่ทำงานหรือหน้าที่รักษาองค์แห่งภพ คือรักษากรมวิบากของรูปนามสืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต และปฏิสนธิกรรมชรูปให้ดำรงอยู่ในภพนั้น ๆ トラบเท่าอำนาจของขณกรรม (กรรมให้เกิด) จะส่งผลให้ เป็นไปเท่าอายุสังขารที่จะดำรงอยู่ได้ ภวังคจิตนี้เป็นหน้าที่ประจำของจิตที่ต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ คือ ย่อมทำหน้าที่รักษาการเกิดเป็นบุคคลนั้น ๆ เอาไว้ เช่น เกิดเป็นนกกัรักษาความเป็นนกอเอาไว้ เกิดเป็น มนุษย์ก็รักษาความเป็นมนุษย์ไว้สืบต่อกันตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ภวังคจิตจะหยุดทำงานหรือหน้าที่ก็ ต่อเมื่อมีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันมาคั่นตอนให้จิตขึ้นรับอารมณ์ใหม่ปัจจุบันเสียเท่านั้น เมื่อพ้นจากการ ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่แล้ว ภวังคจิตก็ต้องทำงานหรือหน้าที่รักษาองค์แห่งภพนี้อยู่ตลอดเวลา อีก นัยหนึ่ง คำว่า “ภวังคจิต” มีปรากฏในคัมภีร์เถรวาท เป็นชื่อเรียกจิตขณะหนึ่งในงาน ๑๗ ขณะ ภวังคจิตคือปกตจิต หรือปกติมโน มีธรรมชาติเป็นกลาง (อภัยกฤต) คือไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล หรือไม่เป็นผลของอะไร แต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นองค์ของภพชาติ หรือเป็นที่เก็บสิ่งสมนัส สันดาน ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญจสุทนีของเถรวาทว่า “ภวังคจิต ได้แก่ ใจภายในมโนทวาร” ใน คัมภีร์ธรรมบทกล่าวถึงภวังคจิตว่า “ใจปกตินั่นเองคือ ภวังคจิต”^๖ และกล่าวว่า “ภวังคจิตมีลักษณะ ประภัสสร คือขาว (ปณฺทร) บริสุทฺธิ (บริสุทธิ์) แต่ถูกอุปกิเลสที่จรมาทำให้เศร้าหมอง”^๗ และใน

^๖ ชู.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐.

^๗ อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

คัมภีร์มั่งคั่งที่ป็นีว่า “ภวังคจิตแม้จะเกิดติดต่อกันนับไม่ถ้วน แต่ในขณะที่จิตรับอารมณ์ก็มีภวังคจิตเกิดขึ้นเพียง ๒ ขณะ (ดวง) เท่านั้น” หมายความว่า ภวังคจิตมีเพียง ๒ ขณะหรือ ๒ ดวงเท่านั้น คือ (๑) ขณะก่อนรับอารมณ์ (๒) ขณะที่รับอารมณ์เสร็จแล้ว” ภวังคจิตนี้จะเก็บซึ่งจัดเจนของคนเราที่ล่วงมาแล้วและปล่อยลงสู่วิถีจิตปรากฏออกมาเป็นความฝันในเวลาหลับ หรือแม้พฤติกรรมประจำวันก็มีภวังคจิตเป็นตัวหนุนสำคัญ สภาวะแห่งภวังคจิตจะปรากฏเมื่อ (๑) ช่วงรอยต่อก่อนหลับ (๒) ช่วงรอยต่อก่อนตื่น (๓) ระหว่างเข้าถึงอัปปนาสมาธิ และ (๔) ในเวลาหลับสนิทไม่ฝัน

ประเด็นอภิปรัชญาเรียกว่า “มูลวิญาณ” หมายถึงวิญาณพื้นฐานหรือรากฐาน คำนี้มีความหมายแบบกลาง ๆ คืออาจจะเป็นฐานแห่งการเกิดในสังสารวัฏ หรือเป็นฐานแห่งความหลุดพ้นก็ได้ ดังที่ท่านวสุพันธุกล่าวไว้ว่า “วิญาณที่หนึ่งเรียกว่ามูลวิญาณหรือวิปากวิญาณ เพราะตัวมันเองเป็นวิปาก วิญาณที่เหลือเรียกว่าปวัตติวิญาณ เพราะเป็นไปโดยอาศัยการรู้ความต่างแห่งผู้เห็นกับสิ่งที่ถูกเห็น”^๘ ข้อความนี้ท่านไม่ได้บอกความหมายโดยตรง เพียงแต่บอกสถานะของมูลวิญาณว่าเป็นวิปาก แต่ก็สื่อความหมายโดยอ้อมว่าเป็นวิญาณพื้นฐานที่ยังไม่ได้ขึ้นมารับรู้อารมณ์เหมือนปวัตติวิญาณ (วิญาณ ๖ และมนัส) หรือเป็นวิญาณที่อยู่ในภาวะตามธรรมชาติของมันล้วนๆ อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงวิญาณที่เป็นฐานแห่งการเกิดปวัตติวิญาณ เช่นคนที่เข้านิโรธสมาบัติมีชีวิตอยู่ได้จิตที่ดับไปในนิโรธสมาบัตินั้นหมายเอาจิตระดับวิญาณ ๖ เท่านั้น ส่วนจิตระดับอภิปรัชญาวิญาณยังคงเหลืออยู่ (สจิตตกะ) จิตระดับนี้ทำให้คนเข้านิโรธสมาบัติมีชีวิตอยู่ได้ หากขาดมูลวิญาณ/วิปากวิญาณ อายุ รูป ชีวิตินทรีย์ และโออุณ ยังไม่เพียงพอที่จะให้มีชีวิตอยู่ได้^๙

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท มูลวิญาณ/วิปากวิญาณ คืออดีตภวังคะ/ภวังคจลนะ/ภวังค์คุปัจเฉทะ เนื่องด้วยอดีตภวังคะ เป็นภวังคจิตดวงแรกที่มีกรรมอารมณ์ หรือกรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพก่อนเรียกว่าอารมณ์เก่า แต่ภวังคจลนะ เป็นภวังคจิตที่ไหวตัว เพราะเหตุที่มีอารมณ์ใหม่มากระทบ แต่เป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่า ภวังค์คุปัจเฉทะ เป็นภวังคจิตที่ตัดกระแสภวังค์ คือปล่อยอารมณ์เก่า วางอารมณ์เก่า เพื่อรับอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบนั้น ภวังค์คุปัจเฉทะนี้ ก็ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ จึงยังไม่เรียกว่าวิถีจิตเช่นเดียวกัน^{๑๐} ในประเด็นคนที่เข้านิโรธสมาบัติมีชีวิตอยู่ได้ พุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า^{๑๑} วิญาณของคนที่เข้านิโรธสมาบัติมีชีวิตอยู่ได้เพราะนิโรธสมาบัติเป็นภาวะที่จิตและเจตสิกดับไป (อจิตตกะ) แม้จิตและเจตสิกของคนเข้านิโรธสมาบัติจะดับไปทั้งหมด แต่อายุ รูป ชีวิตินทรีย์ และโออุณ ยังคงทำงานอยู่

^๘ มงคิล. ๒/๔๗๗/๓๗๒.

^๙ **ตรีสรวานิรเทศ** อ้างใน Thomas E. Wood, **Mind Only**, P. 33.

^{๑๐} Lambert Schmithausen, **layavijñāna**, (Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1987), P. 18. และดู Ian Charles Harris, **The Continuity of M dhyamaka and Yog c ra in Indian Mah y na Buddhism**, P. 166.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระเทพวิสุทธกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๖๐-๖๗.

^{๑๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, หน้า ๒๗๘, ๓๓๘.

ประเด็นอภยวิชญาณเรียกว่า “สรรพพีชวิชญาณ” หมายถึงวิญาณที่เป็นแหล่ง เป็นที่อาศัย หรือเป็นเสมือนเรือนคลังสำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ต่าง ๆ (สรรพพืช) เช่น กิเลสละเอียดอ่อน (อาศระยะ/อนุสัย) ผลกรรมดีกรรมชั่ว และวาสนา คือความเคยชินหรืออุปนิสัยต่าง ๆ ดังที่ท่านสัทธมมิกกล่าวไว้ว่า “อภยวิชญาณนี้ เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งเก็บรวบรวมสรรพพีชะนั้นเอง อนึ่ง เพราะเป็นที่เก็บแห่งอัสมิมานะ...”^{๑๓}

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท “สรรพพีชวิชญาณ” ก็คือปฏิสนธิจิต อย่างพีชที่ท่านกล่าวไว้ว่า “พระชินาสพสิ้นภพเก่าแล้ว การเกิดใหม่ไม่มี ทั้งมีจิตเบื้อหน่ายในภพที่จะเกิดต่อไป ท่านเหล่านั้นชื่อว่า มีพีชสิ้นแล้ว”^{๑๔} และหมายถึงอรรถภาพในภพต่าง ๆ ดังที่คัมภีร์เถรวาทกล่าวถึงโสตาบันประเภทหนึ่งว่า “เอกพีช” ซึ่งหมายถึงผู้มีพีชคืออรรถภาพอันเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลอรหัต^{๑๕} และโสตาบันอีก ๒ ประเภท คือ โกลังโกละ-ผู้เกิดอีกประมาณ ๒-๓ ครั้ง และสัตตักขัตตปุระมะ-ผู้เกิดอีกประมาณอย่างมากไม่เกิน ๗ ครั้ง อีกนัยหนึ่ง “พีช” หมายถึง เชื้อแห่งภพ ดังความว่า “ผู้มีเชื้อแห่งภพ (การเกิด) อีกครั้งเดียว”^{๑๖}

ประเด็นอภยวิชญาณเรียกว่า “อาทานวิชญาณ” หมายถึงวิญาณยึดเอาหรือถือเอา (อาทาน แปลว่าเอา ตรงข้ามกับคำว่า ทาน แปลว่า ให้) ตรงกับความหมายของอภยวิชญาณ หมายถึงวิญาณที่ยึดมั่นถือมั่น เพราะคำว่า “อภย” มีรากศัพท์มาจาก “อา-ลิ” หมายถึงยึดมั่นยึดถือ ผูกพัน อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในสัมธินิโรจนสูตรว่า “อาทานวิชญาณถือมั่นและละเอียดประณีตเป็นที่วิวัฒน์ไปแห่งพีชทั้งหลายเหมือนกระแสน้ำ เราไม่แสดงวิชญาณนี้แก่คนเขลา เพราะพวกเขาจะคิดว่าเป็นอาตมัน”^{๑๗} เป็นข้อความที่แสดงให้เห็นถึงอาทานวิชญาณเป็นจิตระดับพื้นฐานที่ละเอียดอ่อน เป็นแหล่งรวมของพีชทั้งหลาย แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระองค์จะไม่แสดงจิตประภทนี้แก่คนโง่เขลา เหตุผลเพราะว่าในยุคนั้นมีคนเข้าใจผิดกันมากระหว่างอาทานวิชญาณกับอาตมันของอินดู เพราะทั้งสองแนวคิดมีความคล้ายคลึงกันมาก นอกจากนั้น อาทานวิชญาณเป็นวิญาณที่ยึดเอากายเป็นอารมณ์ ดังข้อความว่า “เพราะความที่เป็นผู้ถือเอากายนี้เป็นอารมณ์ จึงมีนามเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อาทานวิชญาณ เพราะเป็นผู้ธำรงยึดในกรัชกายนี้”^{๑๘} ซึ่งคำนิยามนี้ถือว่าเน้นความหมายในสังสารวัฏ หมายถึง การรักษา การถือไว้ การไม่ให้สูญหายไป นั่นคือการรักษาพีชทั้งปวงเอาไว้ ซึ่งเป็นหน้าที่พื้นฐานของอภยวิชญาณ^{๑๙}

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท “อาทานวิชญาณ” มีปรากฏเหมือนในคัมภีร์ความว่า “หมู่สัตว์ผู้ยังหมกมุ่นในความถือตัว ยินดีในความถือตัว บันเทิงในความถือตัว เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่

^{๑๓} มหายานปัญญาชั้นธศาสตร อังใน เสถียร โพธิ์นันทะ, ชุมนุมพระสุตรมหายาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๓๕๗.

^{๑๔} พุ.ข.อ. (ไทย) ๑๕/๑๗๑.

^{๑๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑๕๑/๗๗.

^{๑๖} อง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๓๒๐/๒๔๒.

^{๑๗} สัมธินิโรจนสูตร อังใน D.T. Suzuki, *Studies in the La k vat ra S tra*, P. 258.

^{๑๘} มหายานปัญญาชั้นธศาสตร อังใน เสถียร โพธิ์นันทะ, ชุมนุมพระสุตรมหายาน, หน้า ๓๕๗.

^{๑๙} Thich Naht Hanh, *Transformation at the Base*, P. 21.

กำจัดความถือตัวที่ตั้งใจฟังด้วยดี เจียโลตสดับ ตั้งใจใฝ่รู้^{๒๐} นี้เป็นเหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๒ ย่อมปรากฏเพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๒๐} ซึ่งหมายถึงความยึดมั่นผูกพัน ที่พระอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาทอธิบายไว้ว่า “อาลยรามา” หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมยึดมั่นผูกพันในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ จากที่กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปเป็นตารางดังนี้

สำนักโยคอาจารย์	พุทธปรัชญาเถรวาท	ทัศนะ
คำไวพจน์		
อาลยวิชญาณ/มุลวิชญาณ วิปากวิชญาณ/สรรพพิช- วิชญาณ และอาทานวิชญาณ	ภวังคจิต/ปกติจิต/มโนจิต	เป็นคำใช้แทนชื่อของกันและกัน เพื่อเรียกชื่อในการทำงานหรือหน้าที่
อาลยวิชญาณ : มุลวิชญาณ วิปากวิชญาณ	ภวังคจิต : ปกติจิต/มโนจิต	เป็นจิตระดับมูลฐานมีสภาพหรือธรรมชาติเป็นอภัยากฤต
อาลยวิชญาณ : สรรพพิชวิชญาณ	ภวังคจิต : ปฏิสนธิจิต อัตรภาพ	เป็นจิตที่มีคุณสมบัติ ๒ อย่างเหมือนกัน คือ (๑) เป็นที่เก็บพิชชะหรือเก็บขังความเจเนจัด (๒) เป็นที่ก่อ คือสร้างปรากฏการณ์หรือปล่อยลงสู่วิถีจิต
อาลยวิชญาณ : อาทานวิชญาณ	ภวังคจิต : อาลยรามา	วิญญานที่ถือเอาผลกรรมที่ถูกส่งมาหรือที่เป็นตัวหนุนพฤติกรรมประจำวัน

ตารางที่ ๒ แสดงทัศนะของสำนักโยคอาจารย์และพุทธปรัชญาเถรวาท

๔.๑.๒ สารัตถะของวิญญานและอาลยวิชญาณ

๔.๑.๒.๑ อภิปรัชญา

สำนักโยคอาจารย์มีแนวคิดที่ว่า จิตหรือวิชญาณ เป็นหลักการที่มีความสำคัญที่สุด เพราะมีทัศนะว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้” แต่ไม่เห็นด้วยที่ว่า “จิตหรือวิชญาณไม่เป็นจริง ไม่มีอยู่จริง” เพราะวิชญาณเป็นความจริงสูงสุด เป็นความรู้แจ้งบริสุทธิ์ วัตถุภายนอกทั้งหมดเป็นการแสดงตัวออกมาของวิชญาณ โดยให้เหตุผลว่า เวลาที่เราเียนตรงหน้ากระจกเงา เเงา

^{๒๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๘/๑๙๖.

หน้าจะปรากฏขึ้นในกระจกได้ก็ต่อเมื่อจิตรับรู้ วัตถุ (ที่ถูกรู้) และจิตตัวรับรู้เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน เพราะฉะนั้น สรรพสิ่งที่ปรากฏจึงเป็นเพียงภาพเลียนแบบหรือผลแห่งการกระตุ้นรอยประทับจิตซึ่งเกิดขึ้นบนพื้นฐานแห่งวิชญาณที่เก็บไว้ในกันบังจากห้วงเวลาที่ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ดังนั้น ความจริงแท้มีอยู่อย่างเดียวเท่านั้นคืออalayavijñāna วัตถุทั้งหลายในโลกเป็นเพียงรูปแบบและภาพปรากฏของวิชญาณหรือจิตทั้งสิ้น ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ลัทธิสังฆาวดารสูตรตอนที่ว่าด้วยเรื่องจิตตามตรัสว่า “สรรพสิ่งไม่มีอะไรนอกจากจิต”^{๒๑}

พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะเกี่ยวกับเรื่องวิชญาณว่า วิชญาณคือความรู้แจ้ง หมายถึงนิพพาน วิชญาณเป็นตัวเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนิพพาน โดยวิชญาณมีปรากฏอยู่ในชั้น ๕ และปัจจุสมุปบาท ๑๒ หากมองจากประเด็นที่สำนักโยคอาจารย์กล่าวว่า “วิชญาณเป็นความจริงอันสูงสุด” เพราะเรื่องนิพพานถือว่าเป็นอภิปรัชญาของพุทธปรัชญาเถรวาท ดังมีหลักฐานว่า^{๒๒} “ปฐมวิชาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิชญาณซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น... เพราะวิชญาณดับไป นามและรูปย่อมดับสนิทในที่นั้น” ดังนั้น สำนักโยคอาจารย์ได้นำเอาแนวคิดเรื่องวิชญาณที่เป็นนิพพานนี้มาพัฒนาเป็นแนวคิดเรื่องวิชญาณในสำนักของตน

ส่วนประเด็นที่ “อalayavijñāna” จัดว่า เป็นหลักการหรือทฤษฎีอภิปรัชญาที่สำคัญของสำนักโยคอาจารย์นั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเกี่ยวกับวิชญาณมีอยู่แล้วว่า วิชญาณหรือจิตมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว คือ (๑) สามารถไปได้ไกล (ทุรงค์ม) (๒) เทียบกับผู้เดียว (เอกจวิ) (๓) ไม่มีสรีระ (อสรีวิ) และ (๔) มีถ้าเป็นที่อาศัย (คุหาสย)^{๒๓} โดยเฉพาะวิชญาณหรือจิตที่สามารถไปได้ไกล (ทุรงค์ม) และมีถ้าเป็นที่อาศัย (คุหาสย) นั้น แสดงความพิเศษคือสามารถรับรู้อารมณ์หรือสิ่งที่อยู่ไกลได้ กล่าวคือ จำ คิด รู้อดีต ปัจจุบัน และอนาคตได้ วิชญาณหรือจิตมีถ้าเป็นที่อาศัย (คุหาสย) คืออาศัยอยู่ในร่างกายนี้ โดยมีหทัยวัตถุหรือสมองเป็นฐานทำงาน และมีวงจิตคือปกตจิตที่มีชื่อเรียกว่า จิตขณะหนึ่งในจำนวน ๑๗ ขณะ สามารถสืบต่อกระแสชีวิตจากภพสู่ภพ จากชาติสู่ชาติ คือทำหน้าที่จุด (เคลื่อนหรือตาย) จากภพหนึ่งแล้วทำหน้าที่ปฏิสนธิ (เกิด) ในอีกภพหนึ่ง ในขณะที่มีชีวิตก็อาศัยวงจิตหล่อเลี้ยงชีวิตและทำหน้าที่เก็บวิบาก (ผลแห่งกรรม) ไว้เป็นพลังขับเคลื่อนชีวิต ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่สำนักโยคอาจารย์ได้นำเอาประเด็นเรื่องวิชญาณหรือจิตนี้ไปเป็นฐานในการสร้างหลักการเป็นหลักการสำคัญหรือทฤษฎีอภิปรัชญาในสำนักของตน เพราะเห็นได้จากการที่สำนักโยคอาจารย์ได้พัฒนาแนวคิดเรื่องวิชญาณหรือจิตถึงจุดสูงสุดกลายเป็นสิ่งที่มีฐานะและบทบาทเหมือนจิตสากลหรือปฐมวิชญาณของฮินดู

๔.๑.๒.๒ ธรรม ๑๗๐ (หรือ ๒๐๒) และธรรม ๑๐๐

ประเด็นที่ “ธรรม ๑๐๐” เป็นธรรมพื้นฐานของสำนักโยคอาจารย์นั้น เมื่อพิจารณาจากการแบ่งเป็น ๕ กลุ่ม คือกลุ่มที่ ๑ จิตตธรรม ๘ กลุ่มที่ ๒ เจตสิกธรรมมี ๕๒ กลุ่มที่ ๓ รูปธรรม ๑๑ กลุ่มที่

^{๒๑} คัมภีร์มหายาน ลัทธิสังฆาวดารสูตร (The La k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดย ไคเซ็ค ไททาโร ซุซูกิ, (Trans. by D.T. Suzuki), แปลเรียบเรียงโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์สมมาปณฺโญ), รศ.ดร., (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า (๒๔).

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^{๒๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗.

๔ จิตตวิปยุตสังขารธรรม ๒๔ และกลุ่มที่ ๕ อสังขตธรรม ๖ อย่างเช่นกลุ่มแรก คือจิตตธรรมมี ๘ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางตา (๒) โสตวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางหู (๓) ฆานวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางจมูก (๔) ชิวหาวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางลิ้น (๕) กายวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางกาย (๖) มโนวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางใจ (๗) กลิขณฺมโนวิชญาณ วิชญาณหรือความรู้แจ้งทางใจที่เคล้าหมอง (๘) อาลยวิชญาณ วิชญาณซึ่งเป็นที่เก็บและก่อ (Store-Consciousness)

ในฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทมีธรรม ๑๗๐ หรือธรรม ๒๐๒ แบ่งเป็นสังขตธรรม ๑๖๙ ประกอบด้วย (๑) จิต ๘๙ (๒) เจตสิก ๕๒ (๓) รูป ๒๘ และอสังขตธรรม ๑ คือนิพพาน รวมเป็น ๑๗๐ หรือแบ่งอีกแบบหนึ่งเป็นธรรม ๒๐๒ โดยแบ่งเป็นสังขตธรรม ๒๐๑ ประกอบด้วย (๑) จิต ๑๒๑ (๒) เจตสิก ๕๒ (๓) รูป ๒๘ และอสังขตธรรม ๑ คือนิพพาน รวมเป็น ๒๐๒ โดยที่สังขตธรรม ๑๖๙ ประกอบด้วย (๑) จิต ๘๙ (๒) เจตสิก ๕๒ (๓) รูป ๒๘ คือชั้น ๕ นั้นเอง และชั้น ๕ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนที่ ๑ ได้แก่ รูป แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ มหาภูตรูปกับอรูปาทายรูป และส่วนที่ ๒ ได้แก่ นาม แบ่งออกเป็น ๒ คือ เจตสิกกับวิญญานหรือจิต โดยที่วิญญานหรือจิตแจกแจงอธิบายได้เป็น ๒ แบบคือ แบบที่ ๑ โดยชาติประเภท และแบบที่ ๒ โดยภูมิประเภท

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า ธรรมกลุ่มแรก คือจิตตธรรม ๘ หรือวิชญาณ ๘ ของสำนักโยคจารย์ ไม่ได้แตกต่างไปจากวิญญานหรือจิต ธรรมอื่น ๆ ก็เช่นกัน แต่มีความต่างกันเรื่องจำนวนและการทำหน้าที่ มีความเป็นไปได้ที่สำนักโยคจารย์มีเป้าหมายเน้นที่เรื่องจิตจึงนำไปพัฒนาต่อยอดจากเถรวาทอีกทีซึ่งผู้วิจัยจะนำเสนอในประเด็นที่เกี่ยวกับฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณ

๔.๒ ประเภทของวิญญานและอาลยวิชญาณ

สำนักโยคจารย์ได้ทำการแบ่งวิชญาณออกได้เป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ ประเภทที่ ๑ เรียกชื่อว่า อาลยวิชญาณ ประเภทที่ ๒ เรียกชื่อว่า กลิขณฺมโนวิชญาณ และประเภทที่ ๓ เรียกชื่อว่า ประพฤติวิชญาณ โดยประเภทที่ ๑ เรียกชื่อว่า อาลยวิชญาณ เพราะทำหน้าที่รู้เก็บ รู้ก่อ รู้ปรุง คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ บางครั้งก็เรียกว่า วิชญาณ ๘ เพราะทำหน้าที่ในการกำกับประพฤติวิชญาณ ๖ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจ^{๒๔} กลิขณฺมโนวิชญาณเป็นที่ ๗ และรวมทั้งตัวอาลยวิชญาณเองด้วยเป็นที่ ๘ ถือว่าเป็นวิญญานหรือจิตที่เป็นฐานแห่งสรรพสิ่งและรังสรรค์สรรพสิ่ง ประเภทที่ ๒ เรียกชื่อว่า กลิขณฺมโนวิชญาณ เพราะทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน มีอยู่ ๗ ประกอบด้วย ประพฤติวิชญาณ ๖ และกลิขณฺมโนวิชญาณที่ ๗ วิชญาณหรือจิตที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน และประเภทที่ ๓ เรียกชื่อว่า ประพฤติวิชญาณ เพราะทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกตามช่องทางของตนเองมี

^{๒๔} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๔๖.

๖ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นวัตถุภายนอกหรือที่เรียกว่ารูปทางตา ที่เราเข้าใจง่าย ๆ ก็คือการเห็น (๒) โสตวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้เสียงทางหู เรียกว่า การได้ยิน (๓) ฆานวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้กลิ่นทางจมูก เรียกว่า การได้กลิ่น (๔) ชิวหาวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้รสทางลิ้น เรียกว่า การลิ้มรส (๕) กายวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้สิ่งที่ถูกต้อง เรียกว่าการรู้สัมผัส (๖) มโนวิญญาน วิญญานหรือจิตที่รับรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นภาพซึ่งเกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า การนึกคิด

นอกจากนี้ วิญญานทั้ง ๓ ประเภทมีกระบวนการเกิดอย่างนี้คือ^{๒๕} (๑) จักขุวิญญานเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือจักขุประสาท รูปวิสัยคือรูปารมณฺ์ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และพีชะ (๒) โสตวิญญานเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือโสตประสาท ศัพท์วิสัยคือสัททารมณฺ์ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และพีชะ (๓) ฆานวิญญานเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือฆานประสาท ฆานวิสัยคือฆานารมณฺ์ มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และพีชะ (๔) ชิวหาวิญญานเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือชิวหาประสาท ชิวหาวิสัยคืออารมณฺ์ทางลิ้น มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และพีชะ (๕) กายวิญญานเกิดจากที่ว่าง แสงสว่าง อินทรีย์คือกายประสาท กายวิสัยคืออารมณฺ์ทางกาย มนสิการคือการใส่ใจ จิต มโนธาตุ มโนวิญญาน และพีชะ (๖) มโนวิญญานเกิดจากนึกคิดยึดเกาะเกี่ยวอารมณฺ์ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ มโนวิญญานที่เป็นในขณะที่ปัญจวิญญาน (จักขุ-กายวิญญาน) และ มโนวิญญานที่เป็นในขณะที่ปัญจวิญญานไม่ได้เกิดขึ้น (๗) กลิขณฺมโนวิญญานเกิดจากการที่มโนอินทรีย์เข้าไปยึดผลจากการที่วิญญานทั้ง ๖ ปฏิบัติการประมวลรวมอยู่ในอalayวิญญาน เมื่อยึดแล้วก็ทำตัวเองให้เกิดความเศร้าหมอง (๘) อalayวิญญาน ไม่ได้เกิดจากอะไรอยู่ในฐานะเป็นปฐม เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ทั้งหมด ทำหน้าที่เก็บผลจากการที่วิญญานทั้ง ๖ ปฏิบัติการและทำการบ่มเพาะ เป็นพลังนิสัยนิสัย (วาสนา) แล้วนำมาก่อเป็นโลกและปรากฏการณ์อีกไม่รู้จบสิ้น

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทพระพุทโธเจ้าคณะว่า วิญญานมี ๖ อันประกอบด้วย (๑) ความรู้ อารมณฺ์ทางตา (จักขุวิญญาน) (๒) การรับรู้ อารมณฺ์ทางหู (โสตวิญญาน) (๓) ความรู้ อารมณฺ์ทางจมูก (ฆานวิญญาน) (๔) ความรู้ อารมณฺ์ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาน) (๕) ความรู้ อารมณฺ์ทางกาย (กายวิญญาน) และ (๖) ความรู้ อารมณฺ์ทางใจ (มโนวิญญาน) วิญญานทั้ง ๖ มีกระบวนการเกิดขึ้นโดยมีอายตนะเป็นแดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ คืออายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอกหรืออารมณฺ์ ๖ และวิญญานมีความเกี่ยวเนื่องกัน^{๒๖} ดังนี้คือ (๑) ตา (จักขุประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรูป (รูปารมณฺ์ หรือ วัฒนธรรม/กลิ่นแสง) เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาน (เห็น) (๒) หู (โสตประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเสียง (สัททารมณฺ์ เสียง/กลิ่นเสียง) เกิดความรู้คือ โสตวิญญาน (ได้ยิน) (๓) จมูก (ฆานประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับกลิ่น (คันธารมณฺ์ กลิ่น) เกิดความรู้คือ ฆานวิญญาน (ได้กลิ่น) (๔) ลิ้น (ชิวหาประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรส (รสารมณฺ์ รส) เกิดความรู้คือ ชิวหาวิญญาน (รู้รส) (๕) กาย (กายประสาท) เป็นแดนรับรู้กระทบกับสัมผัสหรือสิ่งต้องกาย (โณภูมฺ์พารมณฺ์ สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย) เกิดความรู้คือ กาย

^{๒๕} คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (The La k k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดยพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), หน้า ๒๓๑.

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

วิญญาน (รู้สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย) (๖) ใจ (จิต) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเป็นแดนรับรู้กระทบกับธรรม (อัมมารมณฺเฑ สิ่งที่ใจนึกคิดหรือเรื่องในใจ) เกิดความรู้คือ มโนวิญญาน (รู้สิ่งที่ใจนึกคิดหรือเรื่องในใจ) ในขณะที่เดียวกันวิญญานทั้ง ๖ นอกจากอาศัยอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ กระทบกันจึงเกิดขึ้นได้^{๒๗} ต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วยวิญญานทั้ง ๖ จึงจะเกิดขึ้น^{๒๘}

นอกจากนี้วิญญาน ๖ มีจักขุวิญญานเป็นต้น เป็นวิปากวิญญานที่เป็นโลกียะ ๓๒ ดวง ซึ่งเข้าไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ (คืออุปาทกขณะหรือขณะเกิดอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิต) และในปวัตติกาล (ช่วงเวลาหลังปฏิสนธิกาลคือตั้งแต่รู้ดิถีขณะหรือขณะที่ดำรงอยู่ อันเป็นขณะที่สองของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไปจนถึงจุดกาลคือขณะจุดจิตเวลาตาย) จิตนับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จุด) ระหว่างนี้เรียกว่า กายมนุษย์ วิญญานที่ทำหน้าที่ในขณะนี้คือวิญญาน ๖ เพราะเป็นวิปากวิญญานหรือวิปากจิตที่เกิดด้วยอำนาจกรรมคือสังขารที่ทำให้ตัวอย่างเช่น จักขุวิญญานที่เป็นวิปากเกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมที่สั่งสมไว้ อย่างนี้เรียกว่าวิญญานแบบข้ามภพข้ามชาติ เพราะวิญญานในภพปัจจุบันเป็นผลของสังขารที่เป็นอดีต วิญญานแบบชาติปัจจุบัน คือวิญญาน ๖ ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญานในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปวัตติวิญญานที่เกิดขึ้นในปวัตติกาลคือเวลาหลังปฏิสนธิไป ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ หรือวิปากวิญญาน และกรรมวิญญานคือจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปด้วย ตัวอย่างเช่น เราเห็นหญิงสาวคนหนึ่งแล้ว อยากพบอีกครั้งด้วยความคิดถึงหญิงสาวคนนั้น จึงหาทางที่จะไปพบให้ได้ ในการไปพบนี้จะเกิดจักขุวิญญานคือวิญญานทางตาที่มารับรู้การเห็นภาพหญิงสาวคนนั้นและเกิดมโนวิญญานที่คิดเกี่ยวกับหญิงสาวคนนั้น ซึ่งในขณะแรกที่ที่เกิดการรับรู้เหตุการณ์นี้จะเป็วิปากวิญญาน แต่หลังจากนั้นจะเป็นกรรมวิญญาน เพราะเจตนาที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเห็นหญิงสาวคนนั้นถูกปรุงแต่งด้วยตัณหา ดังนั้น จึงเรียกว่า วิญญานแบบชาติปัจจุบัน เพราะรวมทั้งวิปากวิญญานและกรรมวิญญานอยู่ด้วยกัน

๔.๓ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณกับวิญญาน

๔.๓.๑ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอภยวิชญาณและภวังควิญญาน

ประเด็นที่สำนักโยคอาจารย์จัด “อภยวิชญาณ” ให้อยู่ใน ๓ ฐานะ คือ(๑) วิชญาณในฐานะวิวัฒน์-วิวัฒน์วิชญาณ (๒) วิชญาณในฐานะเป็นตัวผลิตผล-สันสกฤตวิชญาณ (๓) วิชญาณในฐานะที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติดั้งเดิมของตนปริสวภาวิชญาณ^{๒๙} โดยให้เหตุผลว่า อภยวิชญาณไม่ได้เกิดจากอะไร อยู่ในฐานะเป็นปฐม เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ทั้งหมด ทำหน้าที่เก็บผลจากการที่วิชญาณทั้ง ๖ (จักขุวิชญาณ โสตวิชญาณ ฆานวิชญาณ ชิวหาวิชญาณ กายวิชญาณ มโนวิชญาณ) ปฏิบัติการ และทำการบ่มเพาะพลังนิสัย (วาสนา) แล้วนำมาก่อเป็นโลกและปรากฏการณ์อีกอย่างไม่รู้

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕.

^{๒๙} คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (The La k k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดยพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปัญญา), หน้า (๒๕).

จบสิ้น^{๓๐} ฐานะบทบาทและหน้าที่ของอาลัยวิญาณจึงยิ่งใหญ่อย่างที่ว่ากันว่า “สิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งที่อยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงเพียงอย่างเดียว และไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุภายนอกเลย โลกภายนอกต่างหากไม่มีอยู่จริง จึงเรียกว่าจิตตมาตร (mind-only)”^{๓๑}

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึง วิญญาณหรือจิต ๘๙ (หรือ ๑๒๑) มีการเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์อยู่ตลอดเวลา การเกิดขึ้นและดับไปเป็นฐานะและบทบาทของวิญญาณหรือจิตที่สามารถทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จไปได้อย่างยิ่งใหญ่และน่าอัศจรรย์ โดยการทำงานหรือหน้าที่ของจิตนั้นเรียกว่า “กิจ” มีทั้งหมด ๑๔ อย่าง คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหญ่ (๒) ภวังคกิจ ทำหน้าที่รักษาภพชาติ (๓) อาวัชชนะกิจ หน้าที่น้อมนึ้ถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (๔) ทัสสนกิจ หน้าที่เห็นรูป (๕) สวณกิจ หน้าที่ได้ยินเสียง (๖) ขายนกิจ หน้าที่ได้กลิ่น (๗) สายนกิจ หน้าที่รู้หรือลิ้มรส (๘) ผุสนกิจ หน้าที่รับสัมผัส (๙) สัมปฏิจันนกิจ หน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (๑๐) สันตฺรณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ (๑๑) โวภูฏัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินกำหนดอารมณ์ (๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (๑๓) ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่เก็บรวบรวมอารมณ์ที่เสพอแล้ว (๑๔) จุตฺติกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน^{๓๒} ในการทำหน้าที่ทั้ง ๑๔ อย่างนั้น ภวังคกิจถือว่าตรงกับปฏิสนธิจิตที่ทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรก คือภวังคจนะหรือภวังค์ไหว กล่าวคือภวังคจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังค์คูปัจเจตนะ ก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังค์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญาณหรือมโนทวาราวชชนะทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัส ที่รับเอามาทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขณะจิตเป็นตัวเสพอารมณ์ จนกระทั่ง จุตฺติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจุตฺติจิต หรือจุตฺติวิญญาณ เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจุตฺติดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดทันทีในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดคั่นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถี และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิต รายละเอียดการทำหน้าที่ดังกล่าวจะได้นำเสนอในประเด็นการตีความอาลัยวิญาณและวิญญาณข้างหน้า

ส่วนประเด็นที่สำนักโยคจารย์มีแนวคิดว่า อาลัยวิญาณ เป็นจิตที่เป็นรากฐานซึ่งอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วน ๆ มีความบริสุทธิ์ประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นครมแห่งพระตถาคต (ตถาคต

^{๓๐} คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (The La k k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบเรียงโดยพระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาบุญโญ), หน้า (๒๗).

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน Brian Edward Brawn, **the Buddha Nature**, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1991), pp. 237-278, อ้างใน พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์,ศ.ดร.), **พุทธปรัชญา**, หน้า ๓๔๙-๓๕๐.

^{๓๒} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., **พุทธปรัชญา**, หน้า ๙๔.

ครรรค์) ดังความในลังกาวตารสูตรว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตครรรค์ มีความงดงาม”^{๓๓} เพราะอาลัยวิชญาณ มีทั้งฐานะบทบาทเป็นตถาคตครรรค์ เวลาที่ตถาคตครรรค์ปรากฏจะรวมกันและเป็นอันเดียวกันกับอาลัยวิชญาณ ถึงแม้จะมีหน้าที่เป็นที่เก็บสรรพสิ่งรวมถึงตถาคตครรรค์ด้วยก็จริง แต่มีความยิ่งใหญ่เท่ากันคนละฝั่ง คืออาลัยวิชญาณอยู่ในฝั่งเป็นผู้เก็บก่อก่อและสร้างสรรค์สรรพสิ่ง ตถาคตครรรค์อยู่ในฝั่งรองรับสนับสนุนนิพพาน เป็นมูลฐานแห่งสังสารวัฏนั้น

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า นั่นคือการเกิดดับของจิตที่แสดงความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และนิพพาน หรือเรียกว่ากระบวนการของจิตทางปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณฺ์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ ภาวังกวิญญาณจิต มีกระบวนการทำงานหรือหน้าที่เริ่มจากการกระทบทางปัญจทวารก่อให้เกิดการหวั่นไหวต่อภวังค์เก่า (อดีตภวังค์) เมื่อภวังค์จุลณะเกิดการหวั่นไหวแล้วต่อจากนั้น ภวังค์คุปัจเฉทะทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์เก่าจะขึ้นวิถีแต่ยังมีได้พ้นจากภวังค์ ปัญจทวาราวชชนะ หรือประคู้รบอารมณฺ์ทั้ง ๕ ทาง อันประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กายอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างเช่น โสตวิญญาณ คือเสียงได้เกิดขึ้นทางหูแล้ว เป็นต้น ขั้นนี้มีเพียงรู้แต่ได้ยินเท่านั้นยังไม่รู้ว่าเป็นเสียงอะไรหรือเรื่องอะไร สัมปฏิจันนนะ จิตตัวนี้เพียงแต่รับอารมณฺ์ต่อจากโสตวิญญาณเพื่อส่งมอบให้สันตริณนะพิจารณา สันตริณนะ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณฺ์เพียงแต่พิจารณาเท่านั้น เช่น พิจารณาว่าเป็นเสียงดีหรือไม่ดี ต่อจากนั้น ไวกุฐัพพะนะ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์เด็ดขาดแล้วว่าเสียงที่มากระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศล ต่อมาคือชวณะทั้ง ๗ ก็ทำหน้าที่เสพหรือกินอารมณฺ์เมื่อไวกุฐัพพะนะตัดสินแล้วก็ลงมือเสพหรือกินอารมณฺ์นั้นทันที ต่อจากนั้น ตทาลัมพะนะเป็นจิตที่รับหรือหน่วงอารมณฺ์ต่อจากชวณะ หลังจากนั้นจิตก็เป็นภวังค์ต่อไป หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้อย่างรวดเร็ว หมายถึงว่าวิถีจิตที่เกิดขึ้น ๑๗ ขณะนั้นเมื่อครบ ๑๗ ขณะแล้วก็ไปเป็นภวังค์ต่อไป (อดีตภวังค์ ภาวังกจุลณะ ภาวังกคุปัจเฉทะ) แล้วก็ขึ้นวิถีอีก สลับกันอยู่อย่างนี้ไม่ขาดสาย กระบวนการของจิตที่เกิดทางปัญจทวารดังกล่าวนี้เป็นอติมหันตารมณฺ์ คือเป็นอารมณฺ์ที่มีวิถีจิตเกิดมากที่สุดได้ถึง ๗ วิถี และจะตั้งอยู่ในอารมณฺ์ได้มากถึง ๑๔ ขณะจิต เมื่อรวมจิตที่พ้นวิถีอีก ๓ ขณะจิต ก็จะได้เป็น ๑๗ ขณะจิต อย่างไรก็ตาม แม้วิถีจิตทางปัญจทวารจะมีการเกิดขึ้นของจิตถึง ๑๗ ขณะ และมีการทำงานหรือหน้าที่ที่ละเอียดซับซ้อนเป็นลำดับขั้นรวมทั้งมีการเสวยอารมณฺ์เป็นกุศลหรืออกุศลหรือกิริยากก็ตาม จะต้องมีการทำงานหรือหน้าที่ของจิตทางมโนทวารร่วมด้วย ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวในประเด็นต่อไปข้างหน้า

ในกระบวนการทำหน้าที่หรือการเกิดขึ้นของจิตทางปัญจทวารวิถี ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ในช่วงที่ไวกุฐัพพะนะ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์กับชวณะทั้ง ๗ ทำหน้าที่เสพหรือกินอารมณฺ์นั้นจะเห็นว่า อารมณฺ์หรือสิ่งภายนอกที่มากระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศลหรือเป็นกิริยาฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า กุศลจิต คือ โลกจิต โทสจิต และโมหจิต ในขณะที่เดียวกันก็เกิดอกุศลจิต หมายถึง โลกจิต โทสจิต และโมหจิตได้ หรือว่าเกิดกิริยาจิตขึ้นได้ คำว่า กิริยาจิต หมายถึงจิตของพระอรหันต์หรือจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสจะเรียกว่า ประภัสสรจิต หรือจิตแห่งพุทธก็ได้ ดังนั้นเมื่ออกุศลจิตหรืออกุศลจิตหรือว่ากิริยาจิต เกิดขึ้นในช่วงที่ไวกุฐัพพะนะ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์กับชวณะทั้ง ๗ ทำหน้าที่เสพหรือกินอารมณฺ์ทันทีนั้น ถ้าเป็นกิริยาจิตหรือจิตของพระอรหันต์เกิดขึ้นไวกุฐัพพะนะและชวณะทำหน้าที่แล้ว ตทาลัมพะนะเป็นจิตที่รับหรือหน่วงกิริยาจิตหรือจิตของพระอรหันต์ต่อจาก

^{๓๓} The La k vat ra S tra, trans. by D.T. Suzuki, p. 282.

ขณะทั้ง ๗ ฉะนั้น ประภัสสรจิต หรือตถาคตครรภ์ของสำนักโยคาก็คือกิริยาจิตในพุทธปรัชญาเถรวาทดังกล่าวมา

๔.๓.๒ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของกลิขภูมิโนวิชญาณและมนโทวารวิชขจิต

ประเด็นแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ว่า กลิขภูมิโนวิชญาณ มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณที่คอยเชื่อมประสานระหว่างอภยวิชญาณกับมนโวิชญาณ (ประพตติวิชญาณ) ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อภยวิชญาณ) คือรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิด กล่าวคือกลิขภูมิโนวิชญาณ เป็นวิชญาณที่ถูกลมโนวิชญาณส่งถ่ายผลกระทบ หรือถูกลมโนวิชญาณเข้ายึดครองแล้วเกิดอุปาทานว่า เป็นตัวของตัวเอง จึงมีความอาลัย มีภาวะเป็นอภัยากฤต เกิดดับสับสนเนื่องกันเป็นสันตติมาตั้งแต่กาลอันไม่ปรากฏ กลิขภูมิโนวิชญาณนี้บางทีก็เรียกว่า “มนัส” (หน่วยที่แทรกอยู่ภายในวิชญาณ ๕ เช่น จักขุวิชญาณ กระตุ้นให้กระทำการทางทวาร ๓ คือกาย วาจา ใจ ตลอดเวลา ทำให้เกิดผลการกระทำนั้นตลอดเวลาและผลการกระทำนั้นจะถูกประมวลมารวมอยู่ที่มนโวิชญาณ และส่งผ่านไปร่วมอยู่ที่กลิขภูมิโนวิชญาณก่อนที่จะกลายเป็นแหล่งรวมมหาศาลเกิดเป็นอภยวิชญาณต่อมา เป็นเพราะการทำงานร่วมกับมนโวิชญาณจึงทำให้ตัวเองเป็นที่สะสมกิเลสคือสิ่งที่ดีและไม่ดี กลายเป็นวิชญาณเศร้าหมอง^{๓๔} กลิขภูมิโนวิชญาณเป็นจิตระดับความคิด ทำหน้าที่คิดปรุงแต่งภายในยึดมั่นในสิ่งที่ตัวเองส่งถ่ายไปเก็บสั่งสมไว้ (อภยวิชญาณ) คิดว่าสิ่งนั้นเป็นของของตนจนเกิดอาการเรียกว่า อาตมทิฏฐิ (เห็นว่าเป็นตัวตน) อาตมเสนหา (รักเยื่อใยในอัตตา) อัสมีมานะ (คิดว่าเป็นตัวเรา) และอวิทยา (ความหลงไม่รู้จริง)^{๓๕} อีกนัยหนึ่ง กลิขภูมิโนวิชญาณ เป็นมนัส (หน่วย) ที่เชื่อมโยงอยู่ระหว่างมนโวิชญาณกับอภยวิชญาณ มีธรรมชาติเป็นกลางและอยู่พ้นจากระดับความคิด (ประสบการณ์เชิงประจักษ์) มนัส (หน่วย) ไม่มีหน้าที่รับรู้อารมณ์ภายนอก จะรับรู้และพิจารณาเฉพาะอารมณ์ภายในคือจะยึดถือแต่อภยวิชญาณเป็นอารมณ์ การยึดถือของมนัสทำให้เกิดความคิดเรื่องตัวตนขึ้น การเกิดขึ้นของวิชญาณตัวนี้เริ่มจากความไม่รู้ในธรรมชาติเดียวกันของจิต จึงแบ่งแยกตัวเองออกมาอภยวิชญาณ สะท้อนตัวอภยวิชญาณว่าคือตัวฉัน อุปมาดังคนที่ยืนมองกระจกแล้วคิดว่าในกระจกเป็นคนอีกคนหนึ่งที่ยกจากตัวเอง มนัส (หน่วย) ทำหน้าที่คล้ายกระจกดังกล่าวคือสะท้อนภาวะต่างๆ ของอภยวิชญาณในทำนองว่าอภยวิชญาณคือตัวตนหรือผู้รู้ จากนั้นก็ไปรับรู้และสร้างโลกโดยผ่านวิชญาณทั้งหลาย ความสำคัญของมนัสอยู่ที่การสร้างทวิภาวะให้เกิดขึ้นกับอภยวิชญาณ หรือทำให้อภยวิชญาณกลายเป็นตัวรับรู้ (แยกตัวเองออกเป็นสอง) เนื่องจากมนัสทำหน้าที่ยึดถืออภยวิชญาณว่าเป็นตัวตนอยู่ตลอดเวลา ทำให้มนโวิชญาณสามารถมีความรู้สึกในมโนเพียงไปทางกุศลและอกุศลได้ ทั้งนี้เพราะเมื่อมีตัวฉันเกิดขึ้นแล้ว ความรู้สึกในเรื่องต่าง ๆ ของฉันก็ตามมา (ตัวกู-ของกู) กล่าวโดยง่าย ๆ คือมนัสสร้างตัวกูให้เกิดขึ้น ส่วนมนโวิชญาณและปัญจวิชญาณก็สร้างของของ

^{๓๔} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, หน้า ๓๔๙.

^{๓๕} พระมหาสมปурณ วุฑฒิกโร (พรรณา), จิตตมาตฺรของนิกายโยคอาจารย์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น, (กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๗.

กุและโลกของกุตามมาเป็นลำดับ^{๓๖} ดังนั้น กลิขภูมิโนวิชญาณ (หรือมนัส) จึงถือว่าเป็นจิตที่กำลังทำงานคิดปรุงอยู่ภายใน เป็นจิตที่ยึดมั่นในอภยวิชญาณแบบมีตัวตน ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้สึกว่าเป็นตัวเอง

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า กลิขภูมิโนวิชญาณ คือกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญานจิตในมโนทวารวิถี วิภูตารมณ์ โดยเริ่มจากภวังคจิตที่เป็นภวังคจลนะ การกระทบของอารมณ์ที่ละเอียดจนเกิดการไหวตัวขึ้นมาแล้ว ภวังค์คุปัจเฉท ทำการตัดกระแสภวังค์ มโนทวาราวชชนะ ทำหน้าที่รับพิจารณาและกำหนดอารมณ์ทางใจ ต่อนั้นคือชวนะ ๗ ทำหน้าที่ในการเสพอารมณ์ ต่อจากนั้นจะถูกตทาลัมพะทั้ง ๒ รับหรือหน่วงอารมณ์ หลังจากนั้นวิญญานจิตก็เป็นภวังค์-ภวังค์ต่อไป หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้อย่างรวดเร็ว จะเห็นได้ว่า ในช่วงมโนทวาราวชชนะจนถึงตทาลัมพะ รวมเรียกว่า “วิถี” ซึ่งหมายถึงจิตที่กำลังทำงาน เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น ที่รับเอามาทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำงานหรือหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง การทำหน้าที่ระหว่างมโนทวารวชชนะกับชวนะทั้ง ๗ นี้เรียกว่ามโนทวารวชชนจิต ฉะนั้นในช่วงมโนทวารวชชนจิตนี้แหละที่เกิดจิตเศร้าหมองขึ้น ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า อุกุศลจิต หมายถึง โลภจิต โทสจิต และโมหจิต ในขณะที่เดียวกันก็เกิดกุศลจิตที่เป็นตรงข้ามกับอกุศลจิต คือ อโลภจิต อโทสจิต และอโมหจิต หรือเกิดกิริยาจิตขึ้น กิริยาจิตในที่นี้หมายถึงคือจิตของพระอรหันต์ที่อยู่เหนืออกุศลจิตและกุศลจิตได้เช่นกัน ดังนั้น กลิขภูมิโนวิชญาณของสำนักโยคจารย์ คือมโนทวารวชชนจิตของพุทธปรัชญาเถรวาท แต่แตกต่างกันในการเรียกชื่อในรายละเอียด เช่น สำนักโยคจารย์เรียกชื่อกลุ่มกิเลสในกลิขภูมิโนวิชญาณว่า “อาตมทิฏฐิ อาตมเสนหา อัสมิมานะ อวิทยา” พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกชื่อกลุ่มกิเลสคือ อุกุศลจิต ได้แก่โลภจิต โทสจิต และโมหจิต เป็นต้น แต่ที่แตกต่างเห็นชัดคือสำนักโยคจารย์มองกลิขภูมิโนวิชญาณเป็นวิชญาณที่มีแต่ความเศร้าหมอง ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า มโนทวารวชชนจิตสามารถเป็นได้ทั้งอกุศลจิต กุศลจิต และกิริยาแต่ต้องมีเหตุปัจจัยมาควบคู่เสมอ

๔.๓.๓ ฐานะบทบาทและหน้าที่ของประพตติวิชญาณและวิญญาน ๖

สำนักโยคจารย์มีแนวคิดเกี่ยวกับประพตติวิชญาณว่า ประพตติวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “วิชญาณ” มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณ ๒ ส่วน คือส่วนแรกปัญจวิชญาณ เป็นวิชญาณที่มีกระบวนการทำหน้าที่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น และกายกระทบกับอายตนะภายนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอกและมโนวิชญาณ ทำหน้าที่รับรู้โลกภายในคือเชื่อมต่อระหว่างปัญจวิชญาณกับกลิขภูมิโนวิชญาณ

^{๓๖} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

กล่าวคือรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายนอกที่เป็นปัจจุบันร่วมกับปัญญาวิญาณ และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายในคือสิ่งที่ไม่ปรากฏประจักษ์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต อีกนัยหนึ่ง ประพตวิญาณ ๖ คือวิญาณเล็กหรือจิตเล็กที่ทำหน้าที่ผ่านประสาทสัมผัส คือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยจักขุวิญาณถึงกายวิญาณทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอก ส่วนมโนวิญาณทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายนอกที่เป็นปัจจุบันร่วมกับปัญญาวิญาณ และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายในคือสิ่งที่ไม่ปรากฏประจักษ์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ทั้งภายนอกและภายในแล้วเชื่อมโยงส่งถ่ายไปสู่กลีขภูมิโนวิญาณ และอีกนัยหนึ่ง ประพตวิญาณเป็นผลของกรรมในอดีตซึ่งเรียกว่า “วิปากวิญาณ” คือเป็นผลกรรมที่ถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง ถูกวางเงื่อนไขให้มีคุณสมบัติหรือความโน้มเอียงบางอย่าง เปรียบเหมือนคนที่ไม่ไปท่องเที่ยวในป่าไม้ป่าไม้อูเขา แม่น้ำ เวลาเห็นป่าไม้อูเขา แม่น้ำ ทุกคนจะเลือกมองดูป่าไม้อูเขา แม่น้ำ ต่างกัน บางคนมองดูความงดงามน่ารื่นรมย์ของป่าไม้อูเขา แม่น้ำ บางคนมองเห็นความเสื่อมโทรมป่าไม้อูเขา แม่น้ำ เหตุที่เป็นอย่างนี้ เพราะวิญาณของคนถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติต่างกันจากประสบการณ์ในอดีต ส่วนอารมณ์หรือภาพธรรมชาติที่พวกเขารับรู้ เช่น ภาพแห่งความงดงามน่ารื่นรมย์ของป่าไม้อูเขา แม่น้ำ หรือภาพแห่งความเสื่อมโทรมป่าไม้อูเขา แม่น้ำ ก็คือการปรากฏตัวของมโนภาพเก่าๆ ที่สั่งสมในจิตของคนที่ไม่ท่องเที่ยวเหล่านั้นในอดีต

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทระบุไว้ชัดเจนว่า วิญาณ ๖ คือ (๑) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญาณ (๒) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญาณ (๓) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญาณ (๔) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญาณ (๕) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญาณ และ (๖) การรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญาณ วิญาณทั้ง ๖ นี้จะเกิดหรือทำหน้าที่ได้จะต้องอาศัยอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ วิญาณ ๖ และมนสิการ การใส่ใจ ซึ่งมีกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของจิตทางปัญญาทวารวิถี อติมหันตารมณ์ และมโนทวารวิถี วิภูตารมณ์ โดยเฉพาะมโนทวารวิถีเป็นจิตที่เกิดขึ้นมาทำงานประจวบใจหรือมโนทวาร และวิถีนี้เป็นวิภูตารมณ์ หมายถึงอารมณ์ที่มีกำลังมาก เมื่อจิตรับกระทบอารมณ์ที่เกิดทางใจมักจะมีการกระทบกระเทือนอย่างแรง เช่น ดีใจ เสียใจ ตกใจ เศร้าใจ โกรธ วิตกกังวลอย่างท่วมท้น ดังนั้น วิภูตารมณ์ในมโนทวารจึงมีตทาลัมพะณะอีก ๒ ดวง เพราะตทาลัมพะณะเป็นวิบากจิตหรือเป็นผลของกรรมที่ได้ทำมาแล้วในอดีต เข้ามาช่วยรองรับอารมณ์ที่กำลังแรงเหล่านั้นให้เบาบางลง คือเมื่อปัญญาทวารวิถีเกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น หรือกาย กระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของจิตอีกอย่างหนึ่งที่เกิดตามมา คือมโนทวารวิถี เมื่อมีรูป (คลื่นแสง) มากระทบกับตาและเกิดการเห็นจะมีขณะจิตขึ้นรับอารมณ์ ๑๔ ขณะจิต โดยมีจิตที่พ้นวิถีเสีย ๓ ขณะ รวมเป็นขณะจิต ๑๗ ขณะ จิตที่ขึ้นวิถีจะเริ่มตั้งแต่จิตดวงที่ ๔ คือปัญญาทวาราวิชชนะ เป็นต้น ปัญญาทวาราวิชชนะจิตนี้ เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่ เป็นปัจจัยหรือเหตุหนุนแก่จิตดวงต่อไป ให้รับอารมณ์ทั้ง ๕ จนสิ้นสุดวิถี ปัญญาวิญาณ คือ จิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นต่อมาเพื่อรับอารมณ์ทั้ง ๕ ดวงใดดวงหนึ่ง แล้วแต่อารมณ์ที่มากระทบในขณะนั้น ได้แก่ (๑) จักขุวิญาณ เกิดขึ้นเมื่อตาเห็นรูป (๒) โสตวิญาณเกิดขึ้นเมื่อหูได้ยินเสียง (๓) ฆานวิญาณ เกิดขึ้นเมื่อจมูกได้กลิ่น (๔) ชิวหาวิญาณ เกิดขึ้นเมื่อลิ้นรับรส และ (๕) กายวิญาณ เกิดขึ้นเมื่อกายถูกกับสิ่งที่มากระทบ ดังนั้นเมื่อมีรูป เช่น ผู้ชายมากระทบกับจักขุประสาท จักขุวิญาณหรือการเห็นก็เกิดขึ้น แล้วดับลง เป็น

ปัจจัยให้เกิดสัมปฏิจฉันนะคือจิตที่รับอารมณ์ แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดสันตிரณะคือจิตที่พิจารณาอารมณ์ แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดไวภูฐัพพะคือจิตที่ตัดสินอารมณ์ แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดชวนคือจิตที่เสพอารมณ์ ๗ ขณะ แล้วดับลง เป็นปัจจัยให้เกิดตทาลัมพะคือจิตที่หน่วงและเก็บอารมณ์ ดังนั้น ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทมองประพตฺติวิชญาณว่า เป็นกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของจิตที่รับรู้อารมณ์ภายนอกและภายในทางประตูหรือทวาร ๖ ได้แก่ (๑) จักขุวิญญาณ การรับรู้เกิดขึ้นเมื่อตาเห็นรูป (๒) โสทฺธิวิญญาณ การรับรู้เกิดขึ้นเมื่อหูได้ยินเสียง (๓) ชานาวิญญาณ การรับรู้เกิดขึ้นเมื่อจมูกได้กลิ่น (๔) ชิวหาวิญญาณ การรับรู้เกิดขึ้นเมื่อลิ้นรับรส (๕) กายาวิญญาณ การรับรู้เกิดขึ้นเมื่อกายถูกกับสิ่งที่มากระทบ และ (๖) มโนวิญญาณ การรับรู้เมื่อเกิดการนึกคิดภายในใจ ได้แก่ อัมมารมณฺหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจหรือเรียกว่า มโนทวารารวชชนจิต ทั้งหมดนี้คือการเกิดดับของจิตอย่างต่อเนื่องในรูปแบบกระแส (สันตติ) ซึ่งมีฐานะบทบาทและหน้าที่ในแต่ละด้านแต่ละระดับ

สรุปว่า แนวคิดของสำนักโยคศาสตร์เกี่ยวกับฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณ ๘ มีอยู่ ๒ อย่างคือ (๑) หน้าที่รับ (สัมปฏิจฉนนะ) และ (๒) หน้าที่จำแนกอารมณ์ (สันตฺริณะ) วิญญาณที่รับอารมณ์ย่อมรู้อารมณ์ วิญญาณที่รับอารมณ์ทำหน้าที่เพราะสาเหตุคือเกิดการเปลี่ยนรูปแบบขึ้นในจิตโดยมีวาสนาหลักกลับในขณะที่วิญญาณจำแนกอารมณ์ทำหน้าที่ เพราะจิตจำแนกโลกแห่งวัตถุเพราะวาสนาที่สั่งสมโดยกระบวนการให้เหตุผลที่ผิดพลาดนับแต่อดีตกาลประมาณไม่ได้ เมื่อออลยวิญญาณแปรสภาพไปเป็นประพตฺติวิชญาณ ๖ เพื่อรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปพร้อมกับการถ่ายทอดคุณสมบัติหรือความโน้มเอียงบางอย่างไปสู่วิญญาณ พร้อมกันนั้นมโนภาพที่สั่งสมไว้ในออลยวิญญาณก็จะปรากฏตัวออกมา เป็นอารมณ์ของวิญญาณด้วย กล่าวคือแปรสภาพไปเป็นทั้งส่วนที่รับรู้และส่วนที่ถูกรับรู้ หลังจากวิญญาณรับรู้อารมณ์แล้วก็จะเปลี่ยนไปเป็นมโนเพื่อเสพหรือปรุงแต่งอารมณ์ที่ได้รับรู้ ในช่วงนี้อาสวกิเลสจะถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้นมามีอิทธิพลต่อการทำงานของมโนสหรือกสิขมโนวิญญาณ มโนสหรือกสิขมโนวิญญาณซึ่งถูกครอบงำด้วยกิเลสจึงปรุงแต่งอารมณ์อย่างผิดพลาดแบบมีตัวฉัน-ของฉันขึ้น (ทวิภาวะ) จากนั้นผลกระทบทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นกุศลและอกุศลที่เกิดจากการปรุงแต่งของมโนสหรือกสิขมโนวิญญาณจะถูกส่งถ่ายไปสะสมไว้ในออลยวิญญาณ เหตุนี้ ออลยวิญญาณจึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “สรวพิชก” ซึ่งแปลว่า วิญญาณผู้เก็บพีชะทั้งปวง การทำงานของจิตจะหมุนวนเป็นวัฏจักรอย่างนี้

ส่วนทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณ คือการเกิดดับของจิตหรือกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของจิตทางปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณฺ และมโนทวารวิถี วิภูตารมณฺ เริ่มจากการกระทบทางปัญจทวารก่อให้เกิดการหวนไหวต่อภวังค์เก่า (อดีตภวังคะ) เมื่อภวังค์คุณละเกิดการหวนไหวแล้วต่อจากนั้น ภวังค์คุปัจเฉทะก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังค์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญาณหรือมโนทวารารวชชนจิตทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัส ที่รับเอามาทางปัญจทวาร (สัมปฏิจฉนนะ) พิจารณา (สันตฺริณะ) และตัดสินอารมณ์ (ไวภูฐัพพะ) หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณฺหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง ต่อจากนั้นขณะทั้ง ๗ ก็ทำหน้าที่เสพอารมณ์ โดยอารมณ์นั้นอาจจะเป็นกุศลจิต (อโลภจิต อโทสจิต อโมหจิต) หรืออกุศลจิต (โลภจิต โทสจิต โมหจิต) หรือว่ากิริยาจิต ต่อจากนั้นจะถูกตทาลัมพะทั้ง ๒ รับหรือหน่วงอารมณ์ หลังจากนั้นวิญญาณจิตก็เป็นภวังค์

และภวังค์ต่อไป มีการเกิดดับหรือหมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้อย่างรวดเร็ว นี่เป็นวิญญาน ๖ แบบภพชาติ ปัจจุบัน หากเป็นวิญญาน ๖ แบบข้ามภพข้ามชาติ จะเริ่มจากปฏิสนธิจิตที่ทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรกคือ ภวังคจิตหรือภวังค์ไหว กล่าวคือภวังคจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังค์คูปัจเฉพะก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมาและเป็นภวังค์ดวงสุดท้าย ก่อนที่จิตจะขึ้นวิธทำงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญานหรือมโนทวาราวชขณะทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัส ที่รับเอามาทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (ธัมมารมณหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขณะจิตเป็นตัวเสพอารมณ์ จนกระทั่ง จุตติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจุตติจิตหรือจุตติวิญญาน เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจุตติดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดทันทีในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดขึ้นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิธ และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิต

๔.๔ อalayavijñāna และ viññāna กับ การเวียนว่ายตายเกิด

สำนักโยคจารย์มีแนวคิดอalayavijñāna กับ การเวียนว่ายตายเกิดว่า การที่อalayavijñāna ครอบคลุมการเกิดขึ้นของวิญญานทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นกสิณมโนวิญญาน และประพตติวิญญาน โดยภายในจิตมีการเคลื่อนไหวตลอดเวลา มีการถ่ายเปลี่ยนพีชะเข้าและออกภายในออลายะ (วิญญาน) อยู่เสมอ ทุกครั้งที่มีการกระทำเกิดขึ้นผลของกรรมก็จะมีแรงเหนี่ยวนำให้มาประทับที่จิต ทุกขณะที่ผ่านไป จิตจึงมีรอยประทับติดอยู่เสมอ ในขณะที่เดียวกันรอยประทับเหล่านี้เมื่อสะสมมากเข้าจะกลายเป็นพลังหรือแรงขับให้เกิดการกระทำครั้งต่อไป โดยผ่านมโนหรือกสิณมโนวิญญาน และประพตติวิญญานที่เป็นตัวตนของเรานั้นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือผลทั้งหลายที่ปรากฏแก่เรา รวมทั้งตัวของเราด้วย หรือพูดให้กว้างขึ้นก็คือ สังสารวัฏนี้ย่อมาจากเหตุของมัน เหตุที่ว่านี้เรียกว่า “พีชะ” ซึ่งมีอยู่ในออลายวิญญาน และเนื่องจากสิ่งทั้งหลายในโลกมีผิดแผกแตกต่างออกไปตามสภาพ เช่น มีกุศลธรรม อกุศลธรรม สาสวธรรม นามธรรม รูปธรรม พีชะก็มีมากมายหลายประเภทนับประมาณไม่ได้ตามไปด้วย เปรียบด้วยเมล็ดฝน สิ่งสิ่งหนึ่งก็มีพีชะของตนหาเหมือนกันไม่ แต่สรุปแล้วคงแบ่งได้ ๓ ชนิด คือ กุศลพีชะ อกุศลพีชะ และอัพยาภตติพีชะ หรือเป็น ๒ คือ สาสวพีชะกับ อนาสวพีชะ พีชะนี้เทียบได้กับพลังงานที่สามารถก่อให้เกิดผล ไม่ใช่มีรูปลักษณะเหมือนเช่นกับเมล็ดพีชะของพันธุ์ไม้ พลังงานเหล่านี้เก็บอยู่ในออลายวิญญาน เช่นรูปวิสัยก็ต้องมีพีชะของรูปนั้นสำแดงพหุติภาพออกมาภายนอก แล้วกลับมาเป็นอารมณ์แก่จักขุวิญญาน จักขุวิญญานจะเกิดเป็นจักขุวิญญานขึ้นได้ก็ต้องอาศัยพีชะของตนสำแดงพหุติภาพออกมา พร้อมด้วยปัจจัยมีแสงสว่างที่ว่างๆ มาเร่งเร้าช่วยเหลือ จึงเกิดจักขุวิญญานขึ้นมา พีชะที่ให้เกิดรูปวิสัยภายนอกกับพีชะที่ให้เกิดจักขุวิญญานหาใช่พีชะอันเดียวกันไม่ ทั้งนี้ เพราะอย่างแรกเป็นรูปพีชะ อย่างหลังเป็นนามพีชะ แต่ทั้งสองก็คงมีในออลายวิญญานนั่นเอง ฉะนั้น วิญญาน

ทุกตัวมีอalayวิชญาณเป็นปทัฏฐฐาน พืชของโสตะเป็นต้น ก็อาศัยหลักการเช่นนี้ กล่าวคือ พืชของโสตะก็ทำให้โสตะเป็นใหญ่ในการฟัง พืชของฆานะก็ทำให้ฆานะเป็นใหญ่ในการดมกลิ่น พืชของชีวหา ก็ทำให้ชีวหาเป็นใหญ่ในการลิ้นรส อนึ่งพืชของอalayวิชญาณเล่าก็มีอยู่ในตัวอalayวิชญาณนั่นเอง เรียกว่า อalayพืช ซึ่งเป็นตัวเหตุส่วนอalayวิชญาณเป็นตัวผล ทั้งอalayวิชญาณและอalayพืชมีขึ้นเป็นชั้นพร้อมเพรียงกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ไม่มีพืชของสิ่งใดที่จักอยู่โดดเดี่ยวนอกออกไปจากอalayวิชญาณ ดังนั้น กระบวนการทำหน้าที่ของอalayวิชญาณ กลิขภูมิโนวิชญาณ และประภตติวิชญาณ โดยมีอalayะ (วิชญาณ) ทำหน้าที่หลัก ๒ อย่างคือ เป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณทั้งหมด และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมดโดยการส่งสมความชัดเจนรอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการดังที่กล่าวมานี้เป็นวงจรแห่งกิเลส กรรมและวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดนั่นเอง

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า วิชญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดนี้ คือวิชญาณหรือจิตนั้น นับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จุด) ระหว่างนี้เรียกว่า “กายมนุษย์” กายมนุษย์ในที่นี้คือจิตดวงแรกที่เกิด (ปฐมจิต) ถือว่าเป็นวิชญาณดวงแรกที่เกิดในครุภพมารดา ซึ่งหมายถึงปฏิสนธิจิตสืบเนื่องไปจนถึงเวลาตาย ที่เรียกว่ากายมนุษย์เพราะจิตเมื่อทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ (ปฏิสนธิจิต) มีคุณสมบัติที่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่พร้อมจะเจริญเติบโตเป็นอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกายมนุษย์ ไม่ใช่เป็นเพียงองค์ประกอบของฝ่ายนามในส่วนที่เป็นจิตเท่านั้น ท่านเปรียบเทียบเหมือนพันธ์พืชต่าง ๆ เช่น เมล็ดขนุน มีคุณสมบัติที่จะงอกเป็นลำต้น กิ่งก้าน ใบ และออกดอกออกผล เมื่อนำไปปลูกย่อมงอกงามเป็นกิ่งก้านใบออกดอกออกผล วิชญาณเกิดเพราะวิชญาณมีกิเลส คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน วิชญาณเหมือนเมล็ดพืช ตัณหาเหมือนยางเหนียวในเมล็ดพืชเป็นต้น วิชญาณหรือจิตนั้น เกิดขึ้นหรือเจริญเติบโตได้ด้วยการเสพอาหารที่เป็นนามธรรม คือ (๑) ผัสสะ การปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า ผัสสาหาร (๒) อาหารคือความจงใจ เรียกว่า มโนสังขเจตนาหาร (๓) การรับรู้หรือเสพอารมณ์หรือปรากฏการณ์ เรียกว่า วิชญาณอาหาร (๔) การรับรู้หรือเสพอารมณ์ทางมโนทวารโดยตรงเรียกว่ามโนวิชญาณ การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางตา เรียกว่าจักขุวิชญาณ การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางหูเรียกว่าโสตวิชญาณ การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางจมูกเรียกว่าฆานวิชญาณ การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางลิ้น เรียกว่าชีวหาวิชญาณ การรับรู้หรือเสพอารมณ์ผ่านทางกายเรียกว่ากายวิชญาณ วิชญาณหรือจิตนี้ไม่มีขำรดทรุดโทรมไปตามอายุชัย มีแต่การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตามเหตุปัจจัยหรืออยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ได้แก่ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่มี การเกิดแก่เจ็บตายเหมือนองค์ประกอบที่เป็นรูปหรือกายมนุษย์ ซึ่งเมื่อรูปหรือร่างกายจะต้องเสื่อมสลายตายไปตามกาลเวลาก็เนาเปื่อยหรือถูกนำไปฝังหรือเผา แต่วิชญาณหรือจิตนี้ไม่เป็นเช่นนั้น แต่กลับทำหน้าที่สืบต่อไปคือทำหน้าที่ไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ ดังนั้น วิชญาณหรือจิตกับการเวียนว่ายตายเกิด คือการที่ปฏิสนธิจิต ภาวังควิชญาณจิต (ภาวังคจลนะ ภาวังคุปัจเฉทะ) มโนวิชญาณจิต(มโนทวาราวัชชนะ ชวนวิถิ) และจุดวิชญาณจิต(อดีตภาวังคคะ ภาวังคจลนะ ภาวังคุปัจเฉทะ) ทำหน้าที่ของตนคือการเกิดดับนั่นเอง จึงทำให้การเวียนว่ายตายเกิดมีอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ดังแผนผังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ ที่ผ่านมา

๔.๕ การตีความเรื่องวิญญานและอภยวิชญาณ

สำนักโยคจารย์ได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอภยวิชญาณและกลิขภูมิโนวิชญาณ และทฤษฎีพีชะในการตีความ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงรักษาคำสอนดั้งเดิมไม่ให้ผิดเพี้ยนซึ่งเป็นฐานแนวคิดให้กับสำนักโยคจารย์ จึงอาจเรียกได้ว่า มีทฤษฎีวิญญาน ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวิชชวจิต และทฤษฎีพีชะอยู่แล้ว ดังจะได้นำเสนอการตีความเป็นลำดับต่อไป

๔.๕.๑ ทฤษฎีวิชญาณและทฤษฎีวิญญาน

ประเด็นที่สำนักโยคจารย์มีทัศนะว่า “วิชญาณเป็นความจริงอันสูงสุด เป็นความรู้แจ้งบริสุทธิ์ วัตถุภายนอกทั้งหมดเป็นการแสดงตัวออกมาของวิชญาณ เวลาที่เราเฝ้ามองหน้ากระจกเงาเงาหน้าจะปรากฏขึ้นในกระจกได้ก็ต่อเมื่อจิตรับรู้ วัตถุ (ที่ถูกรู้) และจิตตัวรับรู้เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน เพราะฉะนั้น สรรพสิ่งที่ปรากฏจึงเป็นเพียงภาพเลียนแบบ หรือผลแห่งการกระตุ้นรอยประทับจิตซึ่งเกิดขึ้นบนพื้นฐานแห่งวิชญาณที่เก็บไว้ในกันบังจากห้วงเวลาที่ไม่เบี่ยงต้นและที่สุด” จากทัศนะตรงนี้ สำนักโยคจารย์จึงนำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ๘ คือ (๑) จักขุวิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ฆานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ และ (๘) อภยวิชญาณ ทฤษฎีวิชญาณนี้จัดว่า

ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้ตีความอะไรใหม่หรือแตกต่างไปจากคำสอนดั้งเดิม คือ การตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๑ ยังคงรักษาเนื้อความเดิมของพุทธพจน์ไว้เหมือนเดิมทุกอย่าง เช่น เรื่องวิญญานในชั้นที่ ๕ ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย... วิญญานที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่เที่ยง ไม่จำต้องกล่าวถึงวิญญานที่เป็นปัจจุบันเลย”^{๓๗} และการตีความเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลีที่ ๒ มีการตีความในลักษณะ วิภังชวาท เพื่อใช้เป็นเครื่องมือตรวจสอบและโต้วาทะลัทธิอื่น ที่ชื่อว่า “กถาวัตถุ”^{๓๘} คือเรื่องกาลในกถาวัตถุที่แสดงถึงเรื่องวิญญานในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยการถามตอบ ดังมีข้อความว่า^{๓๙} สก. วิญญานที่เป็นอดีตดับไปแล้ว หายไปแล้ว แปรผันไปแล้ว สูญไปแล้ว ดับสูญไปแล้ว มิใช่หรือ ปร. ใช่ สก. หากวิญญานที่เป็นอดีตดับไปแล้ว ฯลฯ ดับสูญไปแล้ว ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า “วิญญานที่เป็นอดีตมีอยู่” ดังนั้น จึงไม่มีการตีความเรื่องนี้ว่า เป็นความจริงอันสูงสุด เพราะทฤษฎีวิชญาณที่สำนักโยคจารย์นำเสนอขึ้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทแล้ว คือการนำเสนอหรือตีความการเกิดดับของจิตที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเอง

อย่างไรก็ตาม การตีความเรื่องวิญญานเริ่มชัดเจนเห็นได้ชัดในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต ๒ สำนักนี้คือ สำนักสรวาสติวาท (ไวภาชิเก) และสำนักเสาตรานติกะ โดยสำนักสรวาสติวาท (ไวภาชิเก) มีทัศนะว่า “สรรพสิ่งมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต หรือสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป” ได้แบ่งสิ่งที่มีจริงออกเป็น ๒ ระดับ คือ (๑) สิ่งมีจริงระดับต้นคือธรรม หรือ

^{๓๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^{๓๘} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/(๗)-(๘๒).

^{๓๙} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๒/๑๘๐.

สภาวะธรรมที่มีสภาวะ และ (๒) สิ่งมีจริงระดับรองหรือสิ่งมีจริงทางความคิด เช่น โต้ะ แก้อ้อ ม้า และ คน^{๙๐} ดังนั้น การตีความของสำนักสรวาทสรวาทจึงบอกได้ชัดเจนว่า “วิญญูณมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต หรือวิญญูณเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป” อีกแนวคิดหนึ่งของสรวาทสรวาทคือ เรื่องอนิกวาทที่ว่า “ทุกสิ่งเกิดดับทุกขณะ แต่ละขณะมีความเร็วมาก” หมายถึงสิ่งทั้งปวงคืออดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นช่วงหรือชื่อเรียกลำดับความเปลี่ยนแปลงของธรรมมี ๓ ขณะ คือขณะเกิดขึ้น (อุปปาทขณะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ขณะดับไป (ภังคขณะ) ดังนั้น การตีความเรื่องวิญญูณของ สำนักสรวาทสรวาทจึงทัศนะว่า “วิญญูณมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต หรือวิญญูณ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป”

ส่วนสำนักเสาตรานติกะ มีทัศนะว่า “สรรพสิ่งว่าง หรือสิ่งทั้งปวงว่าง” โดยให้เหตุผลว่า สรรพสิ่งเกิดดับ คือธรรมทั้งปวงเกิดดับทุกขณะ ได้แก่เกิดแล้วดับในทันทีในแต่ละขณะ โดยยืนยัน เฉพาะการเกิดขึ้น (อุปปาทะ) และการดับไป (ภังคะ) แต่ไม่ยืนยันการตั้งอยู่ (ฐิติ) ซึ่งต่างจากสรวาทสรวาทหรือไวภาษิกะที่ว่า “สรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวงมีอยู่” และสำนักเสาตรานติกะ ยอมรับความจริงแท้ ๒ อย่าง ได้แก่ ความจริงแท้ของวัตถุ หรือรูปธรรม กับความจริงแท้ของจิต หรือนามธรรม เช่นเดียวกับสำนักสรวาทสรวาท จึงจัดเป็นสังนิยมเหมือนกัน สำนักทั้ง ๒ นี้ ก็ต่างกัน คือ สำนักสรวาทสรวาทเน้นหนักในด้านความจริงภายนอก ส่วนสำนักเสาตรานติกะเน้นหนักในเรื่องความจริงภายใน และยอมรับหลักปฏิจสมุปบาทเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุที่ถือว่าความจริงทั้ง ๒ อย่างดังกล่าวเหมือนกัน ดังนั้น การตีความเรื่องวิญญูณของสำนักเสาตรานติกะจึงมีทัศนะว่า “วิญญูณว่างหรือวิญญูณเป็น ศูนย์ตา” ด้วยเหตุผลที่ว่า “วิญญูณเกิดดับ คือวิญญูณเกิดดับทุกขณะ”

๔.๕.๒ ทฤษฎีอภยวิชญาณและกลิขภูมิโนวิชญาณและทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวาร วัชชนจิต

ทฤษฎีอภยวิชญาณ จัดเป็นทฤษฎีอภิปรัชญาที่สำคัญยิ่งของสำนักโยคอาจารย์ ดังข้อความ ในลังกาวดารสูตรว่า “อภยวิชญาณ เป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง รังสรรค์สรรพสิ่ง เป็นมูลฐานของโลกและ ปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือเป็นภาพของอภยวิชญาณซึ่งมีสภาวะเป็นอภยภาณุต (กลาง) เกิด ดับสืบเนื่องกันมาไม่ขาดสายนับแต่กาลปรากฏเบื้องต้นมีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์”^{๙๑} ฉะนั้น สำนักโยคอาจารย์แบ่งวิชญาณออกเป็น ๘ คือ (๑) จักขุ วิชญาณ (๒) โสตวิชญาณ (๓) ฆานวิชญาณ (๔) ชิวหาวิชญาณ (๕) กายวิชญาณ (๖) มโนวิชญาณ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ และ (๘) อภยวิชญาณ โดยเฉพาะอภยวิชญาณมีบทบาทสำคัญในเก็บสะสม สรรพสิ่ง คือผลกรรมดีกรรมไม่ดีในอดีตชาติทั้งหมดที่เรียกว่าพีชะ หรือรอยประทับชั้นลึกละเอียดที่สุด ของวิญญูณชั้นร์ การบรรลุนิพพานเกิดขึ้นได้ด้วยการพลิกมุนอภยวิชญาณที่เรียกว่า การถอนราก อภยะ (อภยสมุคฆาตะ) และก่อสรรพสิ่งคืออภยวิชญาณจะมีสภาพเป็นอภยภาณุตในเมื่อเก็บพีชะ

^{๙๐} วัชระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๖.

^{๙๑} คัมภีร์มหายาน ลังกาวดารสูตร (The La k vat ra S tra A Mah y na Text), แปลเรียบ เรียงโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปัญญา), หน้า (๒๗).

ของสรรพสิ่งไว้แล้วจึงก่อคือสร้างพฤติกรรมต่าง ๆ และปรุงแต่งคือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย สรรพสิ่งปรากฏเกิดมีได้เพราะการตื่นขึ้นแห่งรอยประทับจิต (พีชะ) ทุกปรากฏการณ์เกิดขึ้นเพราะการกระตุ้นรอยประทับให้แสดงตัวออกมาในสถานะเป็นแบบหรือเป็นแม่พิมพ์ของสรรพสิ่ง และเป็นพลังกระตุ้นให้อาลัยวิญาณสร้างสรรค์สรรพสิ่ง ส่วนกลิขภูมิโนวิชญาณ คือวิญาณที่ถูกมโนวิชญาณเข้ายึดครองแล้วเกิดอุปาทานว่า เป็นตัวของตัวเอง จึงมีความอาลัยมีภาวะเป็นอภัยกฤต เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นสันตติมาตั้งแต่กาลอันไม่ปรากฏ มีหน้าที่เก็บก่อ คือเก็บ พีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ มโนวิชญาณเข้ายึดครองกลิขภูมิโนวิชญาณแล้วเกิดอาลัยวิญาณ ดังนั้น อาลัยวิญาณนี้เป็นผลผลิตของวิญาณทั้ง ๒ ดังกล่าว เพราะอาลัยวิญาณเป็นผลจากการตกลึกของมวลประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาทางกระแสการรับรู้ในแต่ละวัน เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าจึงก่อผลเป็นพลังมหาศาล มีสถานะและบทบาทเหมือนกับวิญาณสากลของเทวนิยม

ดังนั้น ทฤษฎีเรื่องอาลัยวิญาณ เป็นการตีความที่บอกว่า อาลัยวิญาณเป็นจิต ๒ ด้าน ด้านหนึ่งเป็นทฤษฎีแห่งการตีความหรืออธิบายความเรื่องอาลัยวิญาณที่เป็นความจริงอันสูงสุด หรือเป็นวิญาณหรือจิตด้านบริสุทธิ์หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ตถาคตครรภ์” แต่อีกด้านเป็นความขัดแย้งคือด้านไม่บริสุทธิ์ แปรเป็นอยู่ในระดับของปรากฏการณ์ซึ่งตรงกันข้ามกับวิญาณหรือจิตด้านบริสุทธิ์ เรียกว่า “อนุสัยหรืออวิชชา” ทั้ง ๒ ด้านไม่ได้แยกขาดจากกันแต่กลับมีธรรมชาติเป็นหนึ่งเดียวกันโดยมีอาลัย (วิญาณ) ซึ่งมีภาวะเป็นกลาง (อภัยกฤต) หรือเป็นจุดกึ่งกลางเชื่อมระหว่างปัญญากับอวิชชา เกิดดับสืบเนื่องกันเป็นมาเป็นเวลาช้านานนับไม่ถ้วนมีหน้าที่เก็บก่อดังกล่าวแล้ว

ส่วนการตีความเรื่องทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวิชชจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “ภวังคจิต” เป็นชื่อเรียกจิตขณะหนึ่งในจำนวน ๑๗ ขณะ ภวังคจิตคือปกติจิต หรือปกติมโน มีธรรมชาติเป็นอภัยกฤต คือไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป หรือไม่เป็นผลของอะไร แต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นองค์ของภพชาติ หรือเป็นที่เก็บสังขมณิสัยสันดาน ในคัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนีท่านนำเสนอภวังคจิตว่า “ภวังคจิตก็คือมณะ (ใจ) ภายในมโนทวาร”^๒ หรือเรียกว่า มโนทวารวิชชจิต และในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้นำเสนอภวังคจิตว่า “ใจปกตินั่นเอง คือ ภวังคจิต” และอธิบายว่า “ภวังคจิตมีลักษณะประภัสสร คือขาว (ปัมพร) บริสุทธิ์ (บริสุทธิ์) แต่ถูกอุปกิเลสที่จรมาทำให้เศร้าหมอง”^๓ ในคัมภีร์มังคลัตถที่ปนีท่านอธิบายว่า “ภวังคจิตแม้จะเกิดติดต่อกันนับไม่ถ้วน แต่ในขณะที่จิตรับอารมณ์ก็มีภวังคจิตเกิดขึ้นเพียง ๒ ขณะ (ดวง) เท่านั้น หมายความว่า ภวังคจิตมีเพียง ๒ ขณะ หรือ ๒ ดวงเท่านั้น คือ (๑) ขณะก่อนรับอารมณ์ (๒) ขณะที่ได้รับอารมณ์เสร็จแล้ว”^๔ นอกจากนี้ ภวังคจิตเป็นจิตที่เก็บซึ่งความชัดเจนของเราที่ล่วงมาแล้วและปล่อยลงสู่วิถีจิตปรากฏออกมาเป็นความฝันในเวลาหลับ หรือแม้พฤติกรรมประจำวันก็มีภวังคจิตเป็นตัวหนุนสำคัญ สภาวะแห่งภวังคจิตจะปรากฏ ๔ ช่วง คือ (๑) ช่วงรอยต่อก่อนหลับ (๒) ช่วงรอยต่อก่อนตื่น (๓) ระหว่างเข้าถึงอุปนาสมาธิ และ (๔) ในเวลาหลับสนิทไม่ฝัน ภวังคจิตทำงานหรือหน้าที่สืบต่อจากวิถีจิต ไม่รับอารมณ์หรือเสพ

^๒ ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๐๖/๑๓๗.

^๓ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๓.

^๔ มงฺคล. (ไทย) ๒/๔๗๗/๓๗๒.

อารมณ์ภายนอก และเป็นองค์ประกอบหนึ่งของกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ของจิตในการเก็บสัง
 สมการกระทำต่าง ๆ จากวิถีจิตไปสู่พฤติกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การฝันโดยที่ในระหว่าง
 การฝันนั้นจะรู้สึกตัว และยังทำหน้าที่สืบต่อไปสู่อีกภพหนึ่งซึ่งเป็นการนำข้อมูลที่ได้จากการกระทำ
 ต่าง ๆ ของบุคคล คือนำอารมณ์เดิมหรืออดีตอารมณ์ เช่น กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคติ
 นิมิตอารมณ์ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้จะเกิดกับบุคคลหรือสัตว์ที่กำลังจะจุติ (ดับหรือใกล้ตาย) เรียกอารมณ์
 ทั้งหมดนี้ว่า กรรม ภาวจิตจะทำหน้าที่นำกรรมเหล่านี้ไปสู่อีกภพหนึ่ง ซึ่งมีกระบวนการที่จะทำหน้าที่
 นำข้อมูลต่าง ๆ มีอยู่ ๕ ประการ^{๔๕} คือ (๑) ภาวจิตทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิวิญญาณ หมายถึง
 ภาวจิตดวงแรก (อดีตภวค์) ที่ทำหน้าที่ในการเกิดใหม่ โดยการปฏิสนธิวิญญาณเหมือนกับการเกิด
 ภพใหม่ที่นำพาผลกรรมต่าง ๆ มาด้วย เช่น บุคคลที่เกิดเป็นมนุษย์ก็จะมีผลกรรมต่าง ๆ เก็บไว้ใน
 ภาวจิต ถ้าผลกรรมดีเกิดเป็นความสุขในชีวิต และถ้าผลกรรมไม่ดีก็เกิดเป็นความทุกข์ในชีวิต เป็นต้น
 และเมื่อกระทำการในภพใหม่ วิถีจิตก็จะทำหน้าที่รับอารมณ์เหล่านี้แล้วส่งไปเก็บสังสมที่ภาวจิตอีก
 เป็นอย่างนี้สืบเนื่องกันไป (๒) ภาวจิตทำหน้าที่เป็นจติวิญญาณ หมายถึง การดับของจิต หรือการ
 เคลื่อนของจิต ซึ่งเป็นภาวจิตดวงสุดท้าย (ภาวคูปัจเจตนะ) ที่อยู่ในอาการที่ไม่รู้สึกตัวเรียกว่า ตกภวค์
 นั่นคือภาวจิตจะทำหน้าที่รักษารูปของภพชาติในปัจจุบันต่อไปภพใหม่ เช่น กรณีที่บุคคลใกล้ตาย เป็น
 ต้น (๓) ภาวจิตทำหน้าที่สืบต่อเป็นสันตติหล่อเลี้ยงชีวิต หมายถึง ภาวจิตไม่รับอารมณ์ภายนอก
 หรือเสวยอารมณ์ เช่น เวลานอนหลับสนิทหรือสลบหมดสติ ภาวจิตจะทำหน้าที่สืบต่อของจิตอย่าง
 ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาจนกว่าจะตื่นหรือรู้ตัวในการหมดสติ (๔) ภาวจิตทำหน้าที่เป็นวิบากวิญญาณ
 หมายถึง ผลกรรมที่บุคคลได้ทำไว้ ภาวจิตจะทำหน้าที่เก็บสังสมผลกรรมหรือวิบากกรรมที่บุคคลหรือ
 สัตว์กระทำเอาไว้ติดตามไปด้วยเสมอ เช่น กุศล อกุศล อุปนิสัย และสันดาน จากอดีตชาติมาด้วย
 และ (๕) ภาวจิตทำหน้าที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิถีจิต หมายความว่าผลกรรมที่ทำในอดีตภพหรือปัจจุบัน
 ก็ตาม ภาวจิตจะเก็บสังสมเอาไว้ และถ้ามีจังหวะเหมาะสมหรือภาวะที่เอื้ออำนวยให้เกิดภาวจิตจะ
 ทำหน้าที่ขึ้นสู่วิถีจิตทันที

ประเด็นการตีความที่แตกต่างกันคือเรื่องฐานะบทบาทและหน้าที่ สำนักโยคจารย์นำเสนอ
 อalayavijñāna ในฐานะเป็นผู้สร้างหรือพระเจ้าที่อยู่เหนือทุกสิ่งอย่าง คล้ายกับดลบันดาลให้สรรพสิ่ง
 เกิดขึ้นหรือเป็นไปด้วยอำนาจของตัวเอง เพราะเดิมทีเดียวโลกนี้ไม่อะไร แต่มีปรากฏการณ์หรือสรรพ
 สิ่งเกิดขึ้นก็เพราะalayavijñānaเป็นผู้สร้างหรือบันดาลให้เกิด ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวไว้แล้วว่า
 วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปหรือเพราะมีนามจึงมีรูป เพราะมีรูปจึงมี หมายความว่า นามและ
 รูปเป็นของคู่กัน ต้องอาศัยกันและกันหรือเป็นปัจจัยให้เกิดกันและกัน ภาวจิตเป็นนามที่มีสภาพไม่มี
 รูปร่างอาศัยรูปอยู่ทำหน้าที่เก็บก่อดังกล่าวแล้ว ไม่ได้อยู่ในฐานะเป็นผู้สร้างหรือพระเจ้า แต่อยู่ใน
 ฐานะเป็นหลักต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยคืออารมณ์มากระทบเกิดขึ้นก็จะทำงานหรือหน้าที่ไปตามบทบาท
 ของตนเอง โดยมีชื่อที่เรียกเปลี่ยนแปลงไปตามหน้าที่ที่ปรากฏ เช่น จิต มโน วิญญาณ เป็นต้น แต่จะ
 ไม่เรียกว่า ภาวจิต ฉะนั้น อalayavijñāna จึงได้รับการตีความว่าเป็นเหมือนพระเจ้า หรือจิตสากล
 ส่วนภาวจิตได้รับการตีความว่าเป็นปฏิจจุสมุปบาทหรืออิทัปปัจจยตา

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิญญาณ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗),
 หน้า ๒๗-๓๕.

๔.๕.๓ ทฤษฎีพีชะ

ประเด็นการตีความของสำนักโยคศาสตร์เกี่ยวกับคำว่า “พีชะ” คือธรรมชาติที่เป็นเหตุ เป็นสิ่งที่มีพลานุภาพมาก ซึ่งแฝงอยู่ในอภยวิญญูณ พร้อมที่จะสำแดงอานุภาพออกมาเมื่อ สภาพแวดล้อมอำนวย พีชะเป็นพลังที่ทำให้มีการสร้างสรรค์ เป็นปฐมเหตุแห่งสรรพสิ่ง มีความ หลากหลายไปตามสรรพสิ่ง พลังงานภายนอกแบ่งเป็น ๔ ประเภทใหญ่ ๆ คือ (๑) พลังงานที่รวมตัว เข้าแล้วทำให้แข็งกระด้างเรียกว่า ปฐวีพีชะ (๒) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วมีลักษณะเอิบอาบ เรียกว่า อาโปพีชะ (๓) พลังงานที่รวมตัวเข้าแล้วมีลักษณะอบอุ่น เรียกว่า เตโชพีชะ (๔) พลังงานที่รวมตัวเข้า แล้วมีลักษณะหวั่นไหว เรียกว่า วาโยพีชะ ส่วนพลังงานภายในหรือเหตุพีชะแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มกุศล พลังงานหรือเหตุดี (๒) กลุ่มอกุศล พลังงานหรือเหตุไม่ดี (๓) กลุ่มอัพยาทุกต พลังงานหรือ เหตุที่เป็นกลาง^{๔๖} หรือแบ่งเป็น ๒ คือ สาสวพีชะ พีชะที่มีอาสวะ และอนาสวพีชะ พีชะที่ไม่มีอาสวะ พีชะดังกล่าวเทียบได้กับพลังงานที่สามารถก่อให้เกิดผล คือเกิดขึ้นดับไปเป็นขณะ ๆ หรือเรียกว่าพีชะ เป็นขณิกะ ขณะต้นเป็นอนันตรปัจจัยแก่ขณะหลัง มีสันตติสืบทอดกันไม่มีที่สิ้นสุด พลังงานเหล่านี้เก็บ อยู่ในอภยวิญญูณ เช่นรูปวิสัยก็ต้องมีพีชะของรูปนั้นสำแดงพฤติภาพออกมาภายนอก แล้วกลับมา เป็นอารมณ์แก่จักขุวิญญูณ จักขุวิญญูณจะเกิดเป็นจักขุวิญญูณขึ้นได้ก็ต้องอาศัยพีชะของตน สำแดงพฤติภาพออกมา พร้อมด้วยปัจจัยมีแสงสว่างที่ว่าง ฯลฯ มาเร่งเร้าช่วยเหลือ จึงเกิดจักขุ วิญญูณขึ้นมา พีชะที่ทำให้เกิดรูปวิสัยภายนอกกับพีชะที่ทำให้เกิดจักขุวิญญูณหาใช่พีชะอันเดียว กันไม่ ทั้งนี้ เพราะอย่างแรกเป็นรูปพีชะ อย่างหลังเป็นนามพีชะ แต่ทั้งสองก็คงมีในอภยวิญญูณนั่นเอง ฉะนั้น สำนักโยคศาสตร์จึงถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีจิตเป็นปทัฏฐาน พีชะของโสตะเป็นต้น ก็อาศัย หลักการเช่นนี้ กล่าวคือ พีชะของโสตะก็ทำให้โสตะเป็นใหญ่ในการฟัง พีชะของขานะก็ทำให้ขานะเป็น ใหญ่ในการดมกลิ่น พีชะของชีวหาก็ทำให้ชีวหาเป็นใหญ่ในกาลินรส อนึ่งพีชะของอภยวิญญูณเล่าก็มี อยู่ในตัวอภยวิญญูณนั่นเอง เรียกว่า อภยพิช ซึ่งเป็นตัวเหตุส่วนอภยวิญญูณเป็นตัวผล ทั้งอภย วิญญูณและอภยพิชมีขึ้นเป็นขึ้นพร้อมเพรียงกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ไม่มีพีชะของสิ่งใดที่จักอยู่โดด เดี่ยวนอกออกไปจากอภยวิญญูณ สรรพสิ่งจึงปรากฏเกิดขึ้นเพราะการตื่นขึ้นแห่งรอยประทับจิตหรือ พีชะ ทุกปรากฏการณ์มีขึ้นเพราะการกระตุ้นรอยประทับหรือพีชะให้แสดงตัวออกมา พีชะจึงอยู่ใน ๒ สถานะ คือ (๑) เป็นแบบหรือเป็นแม่พิมพ์ของสรรพสิ่ง (๒) เป็นพลังกระตุ้นให้อภยวิญญูณ สร้างสรรค์สรรพสิ่ง^{๔๗} โดยสำนักโยคศาสตร์ใช้พีชะในความหมายเดียวคือ เชื่อหรือพลังที่ทำให้เวียนว้าย ตายเกิด ในขณะเดียวกันก็ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับพีชะควบคู่ไปกับอภยวิญญูณ และกล่าวว่า พีชะ คือพลังที่แฝงอยู่ในอภยวิญญูณ^{๔๘} เพราะสำนักโยคศาสตร์มองว่า พีชะ คือเชื่อหรือพลังที่ทำให้เวียน ว้ายตายเกิด มีจำนวนพีชะมหาศาลที่เก็บสะสมไว้ มีห้องเป็นที่เก็บพีชะของสรรพธรรมเรียกว่าสรพพิ ชกจิต (วิปากจิต) เพื่อรองรับผลของกรรมที่ตกตะกอน กระบวนการสั่งสมของอภยวิญญูณ เรียกว่า เหตุปริณามะ (บ่มหรือวาสนา) และผลปริณามะ (การปรากฏผลเป็นรูปร่าง) ดังนั้น การสั่งสมอกุศล

^{๔๖} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, หน้า ๓๕๗.

^{๔๗} พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ (วันจันทร์), พุทธปรัชญา สารและพัฒนาการ, หน้า ๒๒๒.

^{๔๘} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ศ.ดร., พุทธปรัชญา, หน้า ๓๕๘.

พีชะจึงเป็นวงล้อแห่งชีวิตและการสังสมกุศลพีชะเพื่อความหลุดพ้น และอาลยะ (วิชญาณ) จึงเป็นทั้งที่เป็นมูลฐานรองรับการไหลเวียนของวิบากกรรมและสนับสนุนให้นิพพานเกิด (ตถาคตครรรค์ อมลวิชญาณ ธรรมกาย)

ส่วนการตีความเรื่องทฤษฎีพีชะในพุทธปรัชญาเถรวาท คำว่า “พีชะ” คือเชื้อที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด และอัตรภาพที่เกิดปรากฏในภพที่เวียนว่ายตายเกิดซึ่งนับไม่ถ้วน ดังความที่ปรากฏในคัมภีร์เถรวาทว่า “พระขีณาสพสิ้นภพเก่าแล้ว การเกิดใหม่ไม่มีอีกต่อไป ท่านเหล่านั้นชื่อว่า มีพีชะสิ้นแล้ว” คำว่า “พีชะ” ตรงนี้ท่านหมายถึงปฏิสนธิจิต^{๔๙} และหมายถึงอัตรภาพในภพต่าง ๆ ดังที่ท่านกล่าวถึงโสดาบันประเภทหนึ่งในบรรดาอริยบุคคล ๔ ประเภทว่า “เอกพีชี หมายถึงผู้มีพีชะคืออัตรภาพอันเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลอรุหัต”^{๕๐} และโสดาบันอีก ๒ ประเภท คือโกลังโกละ (ผู้เกิดอีกประมาณ ๒-๓ ครั้ง) และสัตตักขัตตปุระมะ (ผู้เกิดอีกประมาณอย่างมากไม่เกิน ๗ ครั้ง) อีกนัยหนึ่ง พีชะ หมายถึงเชื้อแห่งภพ ดังความที่ว่า “ผู้มีเชื้อแห่งภพ (การเกิด) อีกครั้งเดียว”^{๕๑}

ต่อมาการตีความเรื่องทฤษฎีพีชะในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคสันสกฤต คือสำนักเสาตรานติกะได้นำเอาแนวคิดเกี่ยวกับกระแสดิจิตมาพัฒนาทฤษฎี “พีชะ” (Seed, Germ) ขึ้นมา มีจุดเริ่มต้นแห่งทฤษฎีพีชะจริง ๆ อยู่ที่ทฤษฎีของพระพุทธศาสนาที่ว่า “สรรพสิ่งไม่เที่ยง” ซึ่งจะลบล้างความเป็นไปได้ของความสืบเนื่องแห่งเหตุผลและมูลฐานที่แท้จริงของเหตุการณ์ และจากประเด็นนี้เองจะทำให้หลักการพัฒนาจิตใจไม่มีคุณค่า ไม่มีประโยชน์ ถือว่าเป็นจุดอ่อนของสำนักพุทธปรัชญา เพราะในเมื่อสรรพสิ่งไม่เที่ยง ก็ไม่รู้ว่าจะพยายามพัฒนาตัวเองไปทำไม เพราะพัฒนาไปก็เปลี่ยนแปลงไปอื่นอยู่นั่นเอง เพื่อแก้ปัญหานี้ พุทธปรัชญาสำนักต่าง ๆ จึงเสนอแนวทางแตกต่างกันไป โดยทฤษฎีพีชะ (Bija Theory) เกิดจากกลุ่มเสาตรานติกะคัดค้านทฤษฎี “ปราปติ” เพราะจะเป็นสาเหตุทำให้ต้องได้สิ่งนั้น ละสิ่งนี้ต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด เสาตรานติกะจึงสร้างแนวคิดใหม่ขึ้นมา ซึ่งสืบเนื่องมาจากเรื่องกระแสดิจิต เพื่อแก้ปัญหที่เกิดจากทฤษฎี “อนิจจตา” ดังกล่าว โดยสร้างทฤษฎี “พีชะ” ขึ้นมาแทนที่ทฤษฎี “ปราปติ” คือแทนที่จะกำหนดหลักการใหม่ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหารื่องที่ดูเหมือนกันจะขัดแย้งกันเอง (Paradoxical Theory) เสาตรานติกะก็สอนเรื่องมูลฐานหรือสภาพแห่งความเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปในกระแสดิจิต แต่ละขณะจิตจะแสดงให้เห็นสภาพใหม่เรื่อยไปของมูลฐาน และมูลฐานนี้จะคงสภาพอยู่อย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง นี่คือการสืบเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแห่งกระแสดิจิต ทฤษฎีพีชะเพียงแต่จะทำให้ตระหนักเห็นศักยภาพในธรรมแต่ละอย่างซึ่งแสดงตัวเองออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ดังนั้น คำว่า “พีชะ” สำนักเสาตรานติกะจึงหมายถึงแก่นสารแห่งอวิยะนาม-รูป เป็นความสืบเนื่องแห่งผู้กระทำ (ผู้ก่อการ-Agent) ในกระบวนการและผลของกรรม การรับรู้ ความหมายรู้ และความหลุดพ้น หมายถึงว่า แม้รูปธรรมจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ตาม ยังมีธาตุอย่างหนึ่งที่เป็นนามธรรมยังคงอยู่อย่างนั้นไม่เปลี่ยนแปลง มีความกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวกันตลอดเวลา

^{๔๙} พุ.ข.อ. (ไทย) ๑๕/๑๗๑.

^{๕๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑๕๑/๗๗.

^{๕๑} อง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๓๒๐/๒๔๒.

ประเด็นการตีความที่เหมือนกันและแตกต่างกันคือ พีชะที่อยู่ใน ๒ สถานะ คือ (๑) เป็นแบบหรือเป็นแม่พิมพ์ของสรรพสิ่งหรือทุกสิ่ง (๒) เป็นพลังกระตุ้นให้อาลยวิญญานหรือวิญญานสร้างสรรพสิ่งหรือทุกสิ่ง และสำนักโยคอาจารย์ได้แนวคิดพีชะมาจากสำนักเสาตรานติกะโดยกล่าวว่า ผลทั้งหลายที่ปรากฏแก่เรารวมทั้งตัวของเราด้วย (สังสารวัฏ) ย่อมมาจากเหตุของมัน (พีชะ) ส่วนความต่าง คือสำนักโยคอาจารย์ใช้พีชะในความหมายเดียวคือ เชื้อหรือพลังที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด ในขณะที่เดียวกันก็ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับพีชะควบคู่ไปกับออลยวิญญานโดยกล่าวว่า พีชะคือพลังที่แฝงอยู่ในออลยวิญญาน มีจำนวนพีชะมหาศาลที่เก็บสะสมไว้ มีห้องเป็นที่เก็บพีชะของสรรพธรรมเพื่อรองรับผลของกรรมที่ตกตะกอนและกระบวนการสั่งสมพีชะของออลยวิญญานเป็นฐานแรกที่สำคัญที่สุดและอยู่เหนือสรรพสิ่งในฐานะผู้สร้าง เกิดแล้วเหมือนจะไม่ดับ เป็นวิญญานที่คงอยู่ชั่ววันรัตกาล ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทจะใช้พีชะ ใน ๒ ความหมายคือ (๑) เชื้อที่ทำให้เวียนว่ายตายเกิด และ (๒) อดัตตภาพที่เกิดปรากฏในภพที่เวียนว่ายตายเกิดซึ่งนับไม่ถ้วน แต่พีชะนั้นมีการเกิดดับเป็นไปตามเหตุและปัจจัย ไม่อยู่ในฐานะเป็นผู้สร้าง และอยู่ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์ คืออนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา

๔.๖ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ สรุปได้ว่า พัฒนาการและสารถของวิญญานและออลยวิญญาน สำนักโยคอาจารย์ได้พัฒนาแนวคิดวิญญานจากคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทคือ คำว่า “จิต” มาจากคำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญาเถรวาท, มโนจากมโน, วิญญานจากวิญญาน, ออลยวิญญานจากภวังคจิต, กลิขภูมิโนวิญญานจากมโนหรือขวนจิต, วิญญาน ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน จาก วิญญาน ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน, จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: ออลยวิญญาน (๒) ระดับความคิดภายใน : กลิขภูมิโนวิญญาน (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิญญาน ๖ จาก จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: ภวังคจิต (๒) ระดับความคิดภายใน: มโนหรือขวนจิต (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิญญาน ๖ และชื่อที่ใช้แทนกันของออลยวิญญาน ได้แก่ มุลวิญญาน วิปากวิญญาน สรรพพีชวิญญาน อาทานวิญญาน อมลวิญญาน ตถาคตครรรภ์ ธรรมกาย และคำที่ใช้แทนกันของภวังคจิต ได้แก่ ปฏิสนธิจิต จุตติจิต อดีตภวังคจิต ภวังคจลนจิต ภวังคบุปฺเจตจิต สำนักโยคอาจารย์มีแนวคิดอภิปรัชญาว่า “วิญญานหรือจิตเท่านั้นเป็นความจริง” เพราะที่ขณะที่ว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้” หลักธรรม ๑๐๐ โดยเฉพาะกลุ่มที่ ๑ จิตตธรรม ๘ ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานและสำคัญยิ่งของสำนักโยคอาจารย์ที่พัฒนาการมาเป็นวิญญาน ๘ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน และ (๘) ออลยวิญญาน จิตทำหน้าที่รับรู้เก็บกอบปรุง คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักธรรม ๑๗๐ หรือธรรม ๒๐๒ ส่วนที่เป็นจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ จัดเป็นวิญญานหรือจิตที่มีความสำคัญในฐานะเป็นหลักอภิปรัชญาที่มีกระบวนการเกิดดับหรือการทำงานตามเหตุและปัจจัยใน ๒ รูปแบบ คือ (๑) ปญจทวารวิถี

อติมหันตารมณฺ์ และ (๒) มโนทวารวิถึ วิภูตารมณฺ์ ว่าโดยประเภทแล้วก็คือวิญญาณ ๖ อันประกอบด้วย (๑) ความรู้ารมณฺ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) (๒) การรับรู้ารมณฺ์ทางหู (โสตวิญญาณ) (๓) ความรู้ารมณฺ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) (๔) ความรู้ารมณฺ์ทางลิ้น (ชีวหาวิญญาณ) (๕) ความรู้ารมณฺ์ทางกาย (กายวิญญาณ) และ (๖) ความรู้ารมณฺ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) มีการทำหน้าที่อย่างละเอียด ๑๔ อย่าง เมื่อสรุปลงเป็นหน้าที่หลัก ๆ ได้ ๘ อย่าง คือ (๑) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (๒) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (๓) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ (๔) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาณ (๕) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (๖) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณฺ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ (๗) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต และ (๘) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

นอกจากนี้ อายวิชญาณจัดว่าเป็นปฐมวิญญาณ คือเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์สรรพสิ่งเป็นเพียงแค่เงาหรือพดพิภาพ อายวิชญาณเป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลักอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) รู้เก็บ (๒) รู้ก่อ และ (๓) รู้ปรุง อายวิชญาณเป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อัพยากฤต และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมดโดยการสั่งสมความเจตเจนรอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้คือวงจรแห่งกิเลส กรรมและวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์เรียกว่า ตถาคตครรภบ้าง อมลวิชญาณบ้าง ธรรมกายบ้าง ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทวิญญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด คือการที่ปฏิสนธิจิต ในส่วนที่เป็นภวังคจิต(ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ) มโนวิญญาณจิต (มโนทวาราวชชนะ ชวนวิถึ) และจตุวิญญาณจิต(อดีตภวังคะ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ) ทำหน้าที่ของตนคือการเกิดดับ จึงทำให้การเวียนว่ายตายเกิดมีอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุดต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นคือนิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้วงจรการเวียนว่ายตายเกิดขาดสะบั้นหรือยุติลง ส่วนการตีความ สำนักโยคจารได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอายวิชญาณและกลิขณฺมโนวิชญาณ และทฤษฎีพีชะ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงรักษาคำสอนดั้งเดิมไว้ซึ่งเป็นฐานแนวคิดให้กับสำนักโยคจาร โดยมีทฤษฎีวิญญาณ ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวชชนจิต ตลอดถึงทฤษฎีพีชะในการอธิบายความอยู่ก่อนแล้ว

บทที่ ๕

สรุป ข้อวิจารณ์ และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปและข้อวิจารณ์

การศึกษาวិเคราะห์ในแต่ละบทที่ผ่านมา ผู้วิจัยมุ่งที่การตอบคำถามการวิจัยที่ได้ตั้งไว้ในบทที่ ๑ ว่า “วิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร” โดยเนื้อหาในบทที่ ๒ ผู้วิจัยพบว่า วิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท มีจุดเริ่มต้นมาจากแนวคิดเรื่องวิญญาณที่ว่า “วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย และเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามและรูปจึงมี วิญญาณหรือจิตเป็นธรรมชาติรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์อยู่ ๔ อย่างคือ (๑) คิด (๒) ก่อหรือสร้าง (๓) สังสม (๔) ทำให้จิตร และทำหน้าที่โดยผ่านตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ และวิญญาณแบบชาติปัจจุบัน วิญญาณหรือจิตมี ๑๖ บ้าง ๘๙ (หรือ ๑๒๑) บ้าง มีชื่อเรียกขานได้หลากหลายเปลี่ยนแปลงไปตามฐานะบทบาทและหน้าที่ คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโน วิญญาณธาตุ และชื่อทั้ง ๓ คือ จิต มโน วิญญาณ เป็นชื่อประเภทการทำงานหรือหน้าที่ และวิญญาณหรือจิตมีฐานะบทบาทในการทำหน้าที่ ๑๔ อย่าง คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหญ่ (๒) ภวังคกิจ ทำหน้าที่รักษาภพชาติ (๓) อาวัชชนะกิจ หน้าที่น้อมนึ่งถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (๔) ทสสนกิจ หน้าที่เห็นรูป (๕) สวณกิจ หน้าที่ได้ยินเสียง (๖) ขายนกิจ หน้าที่ได้กลิ่น (๗) สายนกิจ หน้าที่รู้หรือลิ้มรส (๘) ผุสนกิจ หน้าที่รับสัมผัส (๙) สัมปฏิจ ฉันทกิจ หน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (๑๐) สันตริณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ (๑๑) โวภูฐัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินกำหนดอารมณ์ (๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (๑๓) ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่เก็บรับอารมณ์ที่เสพอแล้ว (๑๔) จุตกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน

แต่วิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ (๑) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (๒) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (๓) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสทวิญาณ (๔) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ขานวิญาณ (๕) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้นเรียกว่าชีวหาวิญาณ (๖) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกายเรียกว่ากายวิญาณ (๗) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่าเรียกว่าจตุตจิต (๘) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่เรียกว่าปฏิสนธิจิต ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตนั้นคือกระบวนการเกิดดับใน ๒ รูปแบบ คือ (๑) ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ์ และ (๒) มโนทวารวิถี วิทูตารมณ์ กระบวนการเกิดดับหรือการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตมีดังนี้ ปฏิสนธิจิตทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรกคือภวังคฉนหรือภวังค์ไหว กล่าวคือภวังคจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังค์คุปัจเฉทก์ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังค์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน ต่อจากนั้นก็ เป็นมโนวิญญาณหรือมโนทวาราวิชนะทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัสที่รับทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณ์หรือ

อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขวนะจิตเป็นตัวเสพอารมณ์ จนกระทั่งจิตจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจิตจิต หรือจิตวิญญาน เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจิตดับลงปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดคั่นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถี และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิตแล้วมีการวนเวียนอยู่อย่างนี้รำไปไม่ที่สิ้นสุด จัดเป็นวิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นกล่าวคือนิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้วงจรการเวียนว่ายตายเกิดขาดสะบั้นหรือยุติลง ส่วนการตีความของพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงมุ่งรักษาคำสอนดั้งเดิมหรือหลักสำคัญ ๔ ประการ คือ (๑) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (๒) สาสวสังขาร (สังขารที่มีกิเลส) ทั้งปวงเป็นทุกข์ (๓) ธรรมทั้งปวงเป็นศูนยะและเป็นอนัตตา (๔) นิพพานเป็นความสุขสงบอย่างยิ่ง ถึงแม้ในยุคต่อมาจะมีทฤษฎีวิญญาน ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวัชชนจิต และทฤษฎีพีชะเกิดขึ้นก็ตาม ก็เพียงเพื่อใช้ในการอธิบายความเท่านั้น

ในบทที่ ๓ ผู้วิจัยพยายามตอบคำถามว่า “อภยวิญญานตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์เป็นอย่างไร” จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า สำนักโยคอาจารย์ได้พัฒนาแนวคิดวิญญานจากหลักสำคัญ ๔ มีสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมีทฤษฎีอภิปรัชญาที่ว่า “จิตเป็นสิ่งที่มืออยู่จริงเพียงอย่างเดียว” จึงเน้นเรื่องจิตหรือวิญญานภายใน (อภยวิญญาน) สร้างโลกภายนอก (อภยวิญญานเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเพียงแคเงาหรือพหุติภาพของอภยวิญญาน) สู่ความเป็นจิตสากล (อภยวิญญานไม่ดับเป็นวิญญานที่คงอยู่ชั่ววัชรันตร์กาล) วิญญานมีค่าใช้แทนกันและกันได้คือ “จิต วลปะ วิชัญปติ มโน วิชัญาน อลยะ” โดยต่อมากำว่า “จิต มโน วิชัญาน” ได้รับการพัฒนาเป็นวิญญาน ๘ ว่าโดยประเภทแล้วมี ๓ คือ ประเภทแรก วิชัญานมี ๘ ประกอบด้วย (๑) วิชัญานทางตา (จักขุวิชัญาน) วิชัญานทางหู (โสตวิชัญาน) (๓) วิชัญานทางจมูก (ฆานวิชัญาน) (๔) วิชัญานทางลิ้น (ชีวาวิชัญาน) (๕) วิชัญานทางกาย (กายวิชัญาน) (๖) วิชัญานทางใจ (มโนวิชัญาน) (๗) กลิขัญมโนวิชัญาน และรวมอภยวิญญานเป็น ๘ ประเภทที่ ๒ วิชัญานมี ๗ ประกอบด้วยวิชัญาน ๖ มีจักขุวิชัญานเป็นต้น และรวมกับกลิขัญมโนวิชัญาน ๑ เป็น ๗ และประเภทที่ ๓ ประพหุติวิชัญานมี ๖ ประกอบด้วย ปัญจวิชัญาน ๕ คือ (๑) จักขุวิชัญาน (๒) โสตวิชัญาน (๓) ฆานวิชัญาน (๔) ชีวาวิชัญาน (๕) กายวิชัญาน และรวมเป็น ๖ กับมโนวิชัญาน

ส่วนฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชัญานทั้ง ๘ นั้น อภยวิญญานพัฒนาการมาจากคำว่า “จิต” เป็นวิชัญานที่เป็นมูลฐานโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งล้วนเกิดได้เพราะมีอภยวิชัญาน ถือว่าเป็นศูนย์รวมของทุกวิชัญาน และมีชื่อเรียกได้หลายอย่างคือ มูลวิญญาน วิปากวิญญาน สรรพพีชวิญญาน อาทานวิชัญาน ซึ่งมีสภาพเป็นกลาง (อภัยกฤต) ทำหน้าที่เก็บ ก่อ และปรุงแต่งสรรพสิ่งคือการเก็บพีชะของสรรพสิ่งไว้ แล้วก่อคือสร้างพหุติภาพต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็ปรุงแต่งคือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลายให้ปรากฏ กลิขัญมโนวิชัญานพัฒนาการมาจากคำว่า “มโน” มีฐานะบทบาทเป็นวิชัญานที่คอยเชื่อมประสานระหว่างอภยวิชัญานกับมโนวิชัญาน (ประพหุติวิชัญาน) ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อภยวิชัญาน) คือรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิด

ประพจน์วิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “วิชญาณ” มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณสองส่วน คือ ปัญจวิชญาณ มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณ ๒ ส่วน คือส่วนแรกปัญจวิชญาณ เป็นวิชญาณที่มีกระบวนการทำหน้าที่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น และกายด้วยการกระทบกับอายตนะภายนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอก และส่วนที่ ๒ มโนวิชญาณทำหน้าที่รับรู้โลกภายในคือเชื่อมต่อระหว่างปัญจวิชญาณกับกลิขภูมิโนวิชญาณ กล่าวคือรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายนอกที่เป็นปัจจุบันร่วมกับปัญจวิชญาณ และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายในคือสิ่งที่ไม่ปรากฏประจักษ์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต นอกจากนี้ อalayวิชญาณเป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อัปยาคฤต และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมดโดยการสังสมความชัดเจนรอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้ก็คือวงจรแห่งกิเลส กรรม และวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์ เรียกว่า ตถาคตครมร์บ้าง อมลวิชญาณบ้าง ธรรมกายบ้าง สำนักโยคจารย์จึงได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอalayวิชญาณและกลิขภูมิโนวิชญาณ และทฤษฎีพีชะเพื่อใช้ในการตีความอีกด้วย

ในบทที่ ๔ ผู้วิจัยตอบคำถามที่ว่า “alayวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร” จากการศึกษาวิเคราะห์ทำให้ผู้วิจัยพบว่า พัฒนาการและสารัตถะของวิชญาณและalayวิชญาณ สำนักโยคจารย์ได้พัฒนาแนวคิดalayวิชญาณจากคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทคือ คำว่า “จิต” มาจากคำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญาเถรวาท, มโนจากมโน, วิชญาณจากวิชญาณ, alayวิชญาณจากภวังคจิต, กลิขภูมิโนวิชญาณจากมโนหรือขวนจิต, วิชญาณ ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน จาก วิชญาณ ๖: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน, จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: alayวิชญาณ (๒) ระดับความคิดภายใน : กลิขภูมิโนวิชญาณ (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิชญาณ ๖ จาก จิต ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับมูลฐาน: ภวังคจิต (๒) ระดับความคิดภายใน: มโนหรือขวนจิต (๓) ระดับรับรู้อารมณ์: วิชญาณ ๖ และชื่อที่ใช้แทนกันของalayวิชญาณ ได้แก่ มลวิชญาณ วิปากวิชญาณ สรรพพีชวิชญาณ อาทานวิชญาณ อมลวิชญาณ ตถาคตครมร์ ธรรมกาย และคำที่ใช้แทนกันของภวังคจิต ได้แก่ ปฏิสันธิจิต จุตจิต อดีตภวังคจิตภวังคจลนจิต ภวังคูปจเฉทจิต สำนักโยคจารย์มีแนวคิดอภิปรัชญาว่า “วิชญาณหรือจิตเท่านั้นเป็นความจริง” เพราะทัศนะที่ว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้”

ส่วนเรื่องหลักธรรม ๑๐๐ โดยเฉพาะกลุ่มที่ ๑ จิตตธรรม ๘ ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานและสำคัญยิ่งของสำนักโยคจารย์ที่พัฒนาการมาเป็นวิชญาณ ๘ ประกอบด้วย (๑) จักขุวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางตา (๒) โสตวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางหู (๓) ฆานวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางลิ้น (๕) กายวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางกาย (๖) มโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางใจ (๗) กลิขภูมิโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน และ (๘) alayวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้เก็บก่อกอง คือเก็บพีชะของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพีชะที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักธรรม ๑๗๐ หรือธรรม ๒๐๒ ส่วนที่เป็นจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ จัดเป็นวิชญาณหรือจิตมีความสำคัญในฐานะเป็นหลักอภิปรัชญา

ที่มีกระบวนการเกิดดับหรือการทำงานตามเหตุและปัจจัยใน ๒ รูปแบบ คือ (๑) ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณฺ์ และ (๒) มโนทวารวิถี วิภูตารมณฺ์ ว่าโดยประเภทแล้วก็คือวิญญาณ ๖ อันประกอบด้วย (๑) ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) (๒) การรับรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) (๓) ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) (๔) ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชีวหาวิญญาณ) (๕) ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) และ (๖) ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) มีการทำหน้าที่อย่างละเอียด ๑๔ อย่าง เมื่อสรุปลงเป็นหน้าที่หลัก ๆ ได้ ๘ อย่าง คือ (๑) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (๒) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (๓) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ (๔) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาณ (๕) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (๖) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ (๗) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต และ (๘) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

ดังนั้น อalayavijñāna ที่เป็นปฐมวิญญาณ คือเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเพียงแค่งาหรือพหุติภาพ อalayavijñāna เป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลักอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) รู้เก็บ (๒) รู้ก่อ และ (๓) รู้ปรุง อalayavijñāna เป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิญญาณทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อัปยากฤต และเป็นตัวก่อให้เกิดวิญญาณทั้งหมดโดยการสั่งสมความเจตเจนนอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้คือวงจรแห่งกิเลส กรรมและวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์เรียกว่า ตถาคตครมร์บั้ง อมลวิญญาณบั้ง ธรรมกายบั้ง ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาท วิญญาณกับการเวียนว่ายตายเกิด คือการที่ปฏิสนธิจิต ในส่วนที่เป็นภวังคจิต(ภวังคเจตนะ ภวังคูปัจเจตนะ) มโนวิญญาณจิต (มโนทวาราวชชนะ ขวนวิถิ) และจตุวิญญาณจิต(อดีตภวังคเจตนะ ภวังคเจตนะ ภวังคูปัจเจตนะ) ทำหน้าที่ของตนคือการเกิดดับ จึงทำให้การเวียนว่ายตายเกิดมีอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นคือนิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้วงจรการเวียนว่ายตายเกิดขาดสะบั้นหรือยุติลง ส่วนการตีความ สำนักโยคจารย์ได้นำเสนอทฤษฎีวิญญาณ ทฤษฎีอalayavijñāna และกลียุคมโนวิญญาณ และทฤษฎีพีชะ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงรักษาคำสอนดั้งเดิมไว้ซึ่งเป็นฐานแนวคิดให้กับสำนักโยคจารย์ โดยมีทฤษฎีวิญญาณ ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวาราวชชนะจิต ตลอดถึงทฤษฎีพีชะในการอธิบายความอยู่ก่อนแล้ว

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอalayavijñānaตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ทำให้เข้าใจเรื่องวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวคือถึงแม้เรื่องนี้จะ เป็นอภิปรัชญาแต่แสดงถึงแนวคิดซึ่งเป็นหลักการที่สำคัญของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยการที่ผู้ศึกษาปฏิบัติที่ต้องการมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์สามารถที่จะบากบั่นพยายามเพื่อความหลุดพ้นเฉพาะตัวคือบรรลอรหัตและบรรลุนิพพานอันเป็นความสงบสุขชั่วนิรันดร์ ความมุ่งหมายคือการกระทำที่แจ้งความไม่มีอยู่จริงแห่งอัตตา (บุพทลนिरาत्मะ) โดยการกำจัดกิเลสที่ครอบคลุมจิตใจ

(กิเลสสวรรค์) และทำให้เข้าใจเรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ โดยที่ผู้ศึกษาปฏิบัติที่ต้องการมุ่งที่ความพยายามที่จะตรัสรู้หรือทำให้แจ้งบุคลลนิราตมะและธรรมนิราตมะ (บุคลลศุญตาและธรรมศุญตา) และทำให้เข้าใจทฤษฎีอภยวิชญาณและทฤษฎีภวังคจิตชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพราะสามารถตอบปัญหาหรือข้อสงสัยเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ได้อย่างชัดเจน รวมถึงทำให้เข้าใจกระบวนการสืบต่อชีวิตจากชีวิตนี้ไปสู่ชีวิตภายภาคหน้าหรือจากปัจจุบันสู่นาคตได้ง่ายยิ่งขึ้น อีกทั้งเรื่องบุญกุศลหรือบาปกรรมที่ได้สั่งสมไว้ในชีวิตนี้ ไม่จำเป็นต้องมีคำถามว่าจะติดตามตัวเราเองไปในชีวิตภายภาคหน้าหรือไม่ เรื่องทั้งหมดนี้ก็จะกลับกลายเป็นเรื่องที่ย่าง่ายไม่ซับซ้อนอีกต่อไป เรื่องโลก เรื่องกรรม เรื่องของผู้ได้ฌาน และเรื่องของพระพุทธเจ้าที่ว่า เป็นเรื่องไม่ควรถือเพราะจะทำให้จิตฟุ้งซ่านนั้นก็กลายเป็นเรื่องที่สามารถหาคำตอบได้ไม่ใช่เรื่องที่กลับซับซ้อนอีกต่อไปเช่นกัน

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ในงานวิจัยเรื่องนี้มีหลายประเด็นที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์แล้วมีประเด็นที่จะศึกษาวิจัยในเชิงลึกต่อไป เช่น แนวคิดเรื่องกลิขภูมิโนวิชญาณหรือมนัส ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องกลิขภูมิโนวิชญาณหรือมนัส มีความสำคัญในการเชื่อมโยงอยู่ระหว่างมนวิชญาณกับอภยวิชญาณ มีธรรมชาติเป็นกลางและอยู่พ้นระดับความคิด แม้จะไม่รับอารมณ์ภายนอก แต่สามารถสร้างทิวภาวะให้เกิดขึ้นกับอภยวิชญาณจนทำให้อภยวิชญาณกลายเป็นตัวรับรู้ (แยกตัวออกมาเป็นสอง) มีประเด็นอะไรหลายอย่างที่คล้ายคลึงกันกับแนวคิดเรื่องจิตเศร้าหมองในพุทธปรัชญาเถรวาท

นอกจากนี้ แนวคิดที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือเรื่องแนวคิดเรื่องวิญญานกับสังสารวัฏในยุคคนใช้เทคโนโลยี ผู้วิจัยมองว่าเรื่องแนวคิดเรื่องวิญญานกับสังสารวัฏในยุคคนใช้เทคโนโลยี จะเป็นแนวคิดที่ได้รับการเน้นย้ำทั้งในพุทธปรัชญาเถรวาทและสำนักโยคอาจารย์อันเป็นที่มาของแนวคิดที่ว่าด้วย “ทฤษฎีภวังคจิตและทฤษฎีอภยวิชญาณ”

ประเด็นสุดท้ายที่น่าจะทำการศึกษาวิจัยในเชิงลึกต่อไปคือแนวคิดเรื่องกระบวนการแห่งวิญญาน : กรรมและการเกิดใหม่ของชีวิตนี้สู่ชีวิตหน้า ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใหม่อยู่เสมอและได้รับการเน้นย้ำมากในสำนักโยคจารย์ ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดนี้มีรากฐานอยู่แล้วในพุทธปรัชญาเถรวาท เพียงแต่ไม่ได้ถูกนำมาเน้นย้ำเหมือนในสำนักโยคจารย์เท่านั้นเอง หากมีการศึกษาวิจัยก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจอีกเหมือนกัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร (La k vat ra S tra A Mah y n Text). ไตเซ็ต ไตตาโร่ ซูซูกิ (Dasetz Teitaro Suzuki), พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), รศ.ดร.. แปลเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(๑) หนังสือ :

จำลอง ดิษยวณิช. **วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญาน**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

_____. **ปฏิจจนูปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตฺโต). **ปรัชญากรีก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๐.

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, ศ.ดร.). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ (วันจันทร์). **พุทธปรัชญา สาระและพัฒนาการ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, (พรรณา). **จิตตมาตรของนิกายโยคจาร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บน
ฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธานุคตัน**. จัดพิมพ์ในงานครบรอบ ๒๐ ปี บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา,
๒๕๕๑.

วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒.

สมภาร พรหมทา. **พระพุทธานุคตัน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ . **พุทธศาสนาเถรวาทนิกายหลัก**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๐.

เสถียร โปธิ์นันทะ. **ขุมนุพระสูตรมหายาน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖.

_____ . **ประวัติศาสตร์พระพุทธานุคตัน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ . **ปรัชญามหายาน**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. **พุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖.

(๒) คุชฎินิพนธ์/วิทยานิพนธ์ :

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรรณา). “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์บน
ฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธานุคตัน”. **คุชฎินิพนธ์พุทธศาสตร์คุชฎินิพนธ์**.
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาวิโรจน์ วิโรจน์ (ผาธา). “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องภวังคจิตในพุทธปรัชญา
กับอภิปรัชญาญาณในพุทธปรัชญาโยคจาร”. **คุชฎินิพนธ์พุทธศาสตร์คุชฎินิพนธ์**.
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

๒. ภาษาอังกฤษ

1. Primary Sources:

Suzuki, D.T. (trans.). **The La k vat ra Sutra**. London : Routledge & Kegan Paul Ltd.,
1968.

The La k vat ra S tra, trans. by D.T. Suzuki, (London: Routledge & Kegan Paul LTD.,
1973.

2. Secondary Sources:

(1) Books.

Brian Edward Brawn. **the Buddha Nature**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1991.

Chandradhar Sharma. **A Critical Survey of Indian Philosophy**. Delhi: Motilal
Banarsidass, 2000.

- Lambert Schmithausen. **layavijñāna**. Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1987.
- Naht Hanh, Thich. **Transformation at the Base**. California: Parallax Press, 2001.
- Rahula, W. **What the Buddha Taught**. Bangkok: Haw Trai Foundation Bangkok, 1999.
- _____. **Zen and the Taming of the Bull**. Colombo: Print & Print Graphics (Pvt) Ltd., 2003.
- Stcherbatsky, Th. **Madhyānta-vibhāga: Discourse on Discrimination Between Middle and Extreme**. Calcutta: Indian Studies, Past and Present, 1971.
- Suzuki, D.T. **Studies in The Lankavatara Sutra**. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972.
- Thomas A. Kochumuttom. **A Buddhist Doctrine of Experience**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1982.
- Willis, Janice Dean. **On Knowing Reality**. (New York: Columbia University Press, 1972).
- Wood, Thomas E. **Mind Only : A Philosophical and Doctrinal Analysis of the Vijñānavāda**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1994.

(2) Articles.

- George Berkeley. "The Principles of Human Knowledge with Other Writings". ed., G.J. Warnock, London: Fontana, 1985.
- Lamotte, Etienne. "The Assessment of Textual Interpretation in Buddhism." **Buddhist Hermeneutics**. ed. by Lopez, Donald S. Honolulu : University of Hawaii Press, 1988 : 11-27.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-นามสกุล : นางสาวกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน

เกิดเมื่อ : ๗ เมษายน ๒๕๑๘

สถานที่เกิด : อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี

ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. ๒๕๔๔ สำเร็จปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- พ.ศ. ๒๕๕๑ สำเร็จปริญญาโทพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญาบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ประวัติการทำงาน

- เจ้าหน้าที่ฝ่ายสวัสดิ์ อำเภอมืองนนทบุรี เจ้าหน้าที่ทะเบียนราษฎร อำเภอมืองนนทบุรี เจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนาท้องถิ่น สำนักงานท้องถิ่นจังหวัด ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี
- ปัจจุบันตำแหน่ง นักวิชาการวัฒนธรรม สังกัดกองการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม องค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี

ประสบการณ์พิเศษ

พ.ศ. ๒๕๕๑

- เป็นผู้ช่วยวิปัสสนาจารย์ให้การฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน แก่นิสิตบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ณ วัดภักทันทะอาสาฬหาราม ต.หนองไผ่แก้ว อ.บ้านบึง จ.ชลบุรี
- วิทยากรบรรยายพิเศษ วิชาพุทธปรัชญาเถรวาท มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- วิทยากรบรรยายพิเศษ ทักษะสถานหญิงกลาง เรือนจำกลางคลองเปรม

พ.ศ. ๒๕๕๒

- เป็นวิปัสสนาจารย์ให้การฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน แก่นิสิตบัณฑิตวิทยาลัย มจร (ส่วนกลาง) ณ ศูนย์ฝึกอบรมมหาจุฬาลงกรณ อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
- เป็นวิปัสสนาจารย์ให้การฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน แก่นิสิตบัณฑิตวิทยาลัย มจร (ส่วนกลาง) ณ วัดภักทันทะอาสาฬหาราม อ. บ้านบึง จ. ชลบุรี

พ.ศ. ๒๕๕๓-๕๔

- เป็นอาจารย์พิเศษ บรรยายวิชาสัมมนาวิปัสสนาภาวนาแก่นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาศุภโตโมส จังหวัดนครปฐม
- อาจารย์พิเศษ วิชากรรมฐาน บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (สวนกลาง : กรุงเทพฯ และ มจร.วังน้อย ออยุธยา)
- วิทยากรอภิปรายร่วม เรื่องพระพุทธศาสนากับการอนุรักษ์และพัฒนาวัฒนธรรมไทย จัดโดยบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ร่วมกับ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งมีวิทยากรประกอบด้วย พระมหาไพเราะ ฐิตสีโล,ดร. ศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ และ พญ.คุณหญิงพรทิพย์ โรจนสนันท์

เข้าศึกษา : ๗ มิถุนายน ๒๕๕๕

สำเร็จการศึกษา : ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑